

Державний науково–дослідний інститут інформатизації та моделювання економіки
Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГОЛВАЗІН Олег Миколайович

УДК 332.14:332.156:338.2(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

Формування поліцентричного розвитку України
в умовах територіальної концентрації економіки

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством

Економічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М. Голвазін

Науковий керівник

Романюк Сергій Андрійович,
доктор економічних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Голвазін О.М. Формування поліцентричного розвитку України в умовах територіальної концентрації економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата економічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» (Економічні науки). – ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2018.

У дисертаційній роботі розроблено теоретико-методичні засади дослідження поліцентричності та запропоновано практичні рекомендації щодо формування поліцентричного розвитку України засобами державної політики.

На основі аналізу генезису теоретичних поглядів на визначення поняття поліцентричності розвитку території, дане поняття визначено як таке, що діалектично поєднує процеси концентрації економічної діяльності в окремих місцях з необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку. Обґрунтовано доцільність використання додаткового виміру поліцентричності – інфраструктурного, який характеризує наявність та рівень доступу фізичних та юридичних осіб, незалежно від їх місцезнаходження, до базових послуг певної якості, гарантованих державою.

Систематизовано показники вимірювання поліцентричності розвитку відповідно до основних її вимірів. Для оцінювання морфологічної поліцентричності найчастіше використовуються коефіцієнт першості, що розраховується як питома вага населення найбільшого міста в населенні території, яка досліджується, та коефіцієнт співвідношення «ранг-розмір», що базується на законі Ципфа і характеризує ієрархію міст за чисельністю населення.

Обґрунтовано доцільність розширення наявної системи показників поліцентричності. Сформульовано методичні засади оцінювання поліцентричності з використанням показників територіальної концентрації, а саме щільності населення

та економічної щільності. Визначено перелік показників, що можуть бути використані для оцінювання інфраструктурного виміру поліцентричності, а саме показники доступності та якості базових послуг: освіти, медицини, доступу до мережі Інтернет тощо.

Узагальнено підходи до формування поліцентричного розвитку засобами державної політики. Здійснено аналіз основних підходів до формування та реалізації політики територіального розвитку – територіально нейтрального і територіально спрямованого підходів; досліджено практику їх застосування в країнах Європейського Союзу. Визначено інтегровану політику поліцентричного розвитку як напрям державної регіональної політики, що використовує територіально нейтральні і територіально спрямовані інструменти для формування просторово інтегрованого поліцентричного розвитку території.

Здійснено аналіз тенденцій територіальної економічної концентрації та урбанізації в зарубіжних країнах. Встановлено позитивний кореляційний зв'язок між рівнем поліцентричності країни та рівнем її соціально-економічного розвитку. Досліджено динаміку поліцентричного розвитку зарубіжних країн, ідентифіковано групу країн, що зазнали скорочення населення та ВВП і мали моноцентричний характер розвитку, до яких віднесено й Україну.

Проаналізовано характер поліцентричного розвитку України. З огляду розподілу населення по містах Україна є відносно поліцентричною країною; водночас наявні значні диспропорції у рівні економічного розвитку між м. Києвом, містами-обласними центрами та рештою території країни. Як за чисельністю населення, так і за обсягом валової доданої вартості (ВДВ) наявна стійка моноцентрична динаміка, яка супроводжується занепадом багатьох територій, насамперед сільських районів. Події 2014-2015 рр. суттєво вплинули на економіку всієї України; найбільшого падіння ВДВ зазнали міста обласного значення та обласні центри, що обмежує можливості територіального розвитку на агломераційній основі.

Доведено зростання територіальної нерівності в Україні у сфері якості життя, доступності та якості базових публічних і ринкових послуг. Найбільш вразливими

щодо цих диспропорцій є сільські населені пункти. Це спричиняє вимушену міграцію населення в пошуках прийнятних умов життя, яка визнана Світовим банком як економічно неефективна і така, що має бути мінімізована.

З'ясовано, що формування системи державних стандартів і нормативів доступності та якості базових послуг в Україні не завершене. Водночас у рамках реформи децентралізації здійснюються заходи щодо підвищення спроможності територіальних громад до розбудови та підтримки соціальної інфраструктури. Зокрема, аналіз надходжень акцизного податку на роздрібний продаж підакцизних товарів виявив значні територіальні диспропорції, що становить ризик зростання нерівності в умовах життя.

У роботі розглянуто сучасний стан об'єднання та співробітництва територіальних громад в Україні. Визначено низку обмежень діючого механізму об'єднання територіальних громад (ОТГ) щодо формування рівного доступу до публічних послуг: по-перше, існує суттєва нерівномірність у характері розміщення ОТГ, чисельності та щільності їх населення; по-друге, у низці ОТГ наразі відсутня достатньо розвинена інфраструктура для якісного надання освітніх, адміністративних та інших послуг.

Виявлено, що заходи в рамках договорів співробітництва територіальних громад в Україні мають здебільшого короткостроковий характер і спрямовані на розв'язання поточних проблем, а не на довготермінову інтеграцію. З урахуванням досвіду зарубіжних країн запропоновано заходи щодо активізації та систематизації співробітництва територіальних громад з метою забезпечення вирівнювання в доступності та якості базових публічних послуг.

Розраховано потенційні напрями міграції для обласних центрів, міст обласного значення та адміністративних районів України та здійснено порівняння отриманих результатів із фактичними даними щодо міграційного приросту і соціально-економічного розвитку відповідних територій.

З урахуванням потенційного міграційного потенціалу, а також фактичних даних щодо спрямування міграційних потоків, динаміки соціально-економічного розвитку (економічної щільності та ВДВ на одну особу) запропоновано

пріоритетний набір заходів територіально спрямованого характеру для різних категорій міст з метою їх пристосування до наявного соціально-економічного контексту та підвищення загального рівня поліцентричності розвитку України.

Досліджено територіально спрямовані механізми підтримки поліцентричного територіального розвитку. Ідентифіковані недоліки, що їм притаманні: розпорошення коштів на вирішення поточних питань локального значення, невідповідність заходів проблемам соціально-економічного розвитку. Внаслідок цього зазначені механізми не сприяють поліцентричному розвитку, а лише дозволяють підтримувати наявний рівень доступності та якості публічних послуг.

Розроблено концептуальну модель державної політики поліцентричного територіального розвитку. Ключові елементи цієї моделі вміщують:

- об'єкт державного впливу: умови територіального розвитку;
- напрями впливу: економічний, соціальний, екологічний, культурний та інші аспекти територіального розвитку;
- взаємопов'язані цілі: вирівнювання якості життя населення, доступу до базових послуг, підвищення рівня інфраструктурної пов'язаності міст між собою та з периферійними територіями, створення умов для формування і розвитку осередків економічного зростання на агломераційній основі, формування поліцентричного територіального розвитку України.

Вплив на поліцентричний розвиток відбувається через поєднання територіально нейтрального і територіально спрямованого підходів у державній політиці регіонального розвитку. Таке поєднання враховує не тільки спільне використання територіально нейтральних та націлених на конкретні території інструментів, а й їх узгодженість між собою.

На основі зазначеної моделі визначено перелік пріоритетних напрямів державної політики формування поліцентричного розвитку в Україні. Використання зазначеної моделі сприятиме територіальному розвитку України на поліцентричній основі, формуванню рівних можливостей для гідних умов життя незалежно від місця проживання.

Ключові слова: поліцентричність, територіальний розвиток, економічна концентрація, державна регіональна політика, агломерація, просторова інтеграція, децентралізація.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

1. Голвазін О. М. Концептуальна модель державної політики поліцентричного розвитку України. Бізнес Інформ, 2017. №11. С. 8–13.
2. Голвазін О. М. Потенціал міграційної привабливості міст України в умовах територіальної економічної концентрації. Бізнес Інформ, 2017. №6. С. 38–44.
3. Голвазін О.М. Напрями зменшення територіальної нерівності у доступі до базових послуг в Україні. Сервісна економіка в умовах глобальної конкуренції: правовий та інституційний виміри: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2017. С. 52–55
4. Голвазін О.М. Оцінювання територіального впливу як інструмент формування інтегрованої державної регіональної політики. Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 2017. С. 58–61
5. Голвазін О.М. Тенденції поліцентричного розвитку України . Економіка, фінанси, облік, маркетинг та менеджмент в Україні та за кордоном: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2017. С. 7–9
6. Голвазін О.М. Поліцентричний територіальний розвиток як сфера політики. Досягнення і проблеми сучасної економічної науки: матеріали Міжнар. наук. конф. Тернопіль, 2017. С. 14–17
7. Голвазін О. М. Вимірювання динаміки та якісна оцінка поліцентричності територіального розвитку . Молодий вчений, 2015. №7 (22). С. 49–55.
8. Голвазін О. М. Вплив фінансової децентралізації на територіальний розвиток України в умовах економічної концентрації . Ефективна економіка, 2016. №6. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
9. Голвазін О. М. Досвід Європейського Союзу щодо реалізації інтегрованої регіональної політики . Вісник Дніпропетровського університету, 2016. №10 (1). Т. 24. С. 112–121.

10. Голвазін О. М. Поліцентричність територіального розвитку: економічний аспект. Ефективна економіка, 2015. №2. [Електронний ресурс] – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
11. Голвазін О. М. Територіальна нерівність у доступі до базових послуг в Україні: сучасний стан і шляхи подолання. Національний інститут стратегічних досліджень: Стратегічні пріоритети, 2016. №3 (40). С. 130–137.
12. Golvazin O.M. National-level polycentricity of territorial development in Ukraine and OECD countries. East European Science Journal, 2016. vol. 11 (15). PP. 50–55.
13. Голвазін О. М. Доступ до базових послуг як чинник поліцентричного територіального розвитку. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи: тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (4 червня 2015 р.). Київ : КНЕУ, 2015. 224 с.
14. Голвазін О. М. Об'єднання та співробітництво територіальних громад як механізми підвищення спроможності до територіального розвитку. Дванадцяті економіко-правові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Львів, 2016. 108 с.
15. Голвазін О. М. Світові тенденції територіальної економічної концентрації. Сучасний стан економіки: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції економічного спрямування. Тернопіль, 2015. 114с.
16. Голвазін О.М. Огляд підходів до визначення понять «регіон» та «регіональний розвиток». Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 25 квіт. 2013 р.) : у 2 т. /за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенко, С. В. Загороднюка. Київ : НАДУ, 2013. Т. 1. 588 с.

ABSTRACT

Golvazin O.M. The Formation of Polycentric Development of Ukraine in Conditions of Territorial Concentration of Economy. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate's degree of Economic Science (PhD) in specialty 08.00.03 «Economics and management of national economy» (Economic Sciences). – «KROK» University of Economics and Law, Kyiv, 2018.

In the dissertation the theoretical and methodical principles of the research of polycentricity were developed and practical recommendations for the formation of polycentric development of Ukraine by means of state policy were proposed.

Based on the analysis of the genesis of theoretical views on the definition of the concept of polycentric development of the territory, this concept was defined as the one that dialectically combines the processes of economic activity concentration in certain places with the necessary provision of basic services of the appropriate quality for individuals and legal entities throughout the country in order to create proper conditions for its development. The expediency of using additional dimension of polycentricity – the infrastructural one, that characterizes the level of access of physical and legal persons, regardless of their location, to basic services of a certain quality, guaranteed by the state, was grounded.

Measurement indicators of polycentricity of development according to its main dimensions were systematized. The indicators used most often for the evaluation of morphological polycentricity are primacy rate, which is calculated as the proportion of the population of the largest city in the population of the investigated territory, and the rank-size distribution rate, which is based on the Zipf's law and characterizes the hierarchy of cities by population.

The necessity of expanding the existing system of indicators of polycentricity was substantiated. The methodical principles of polycentricity evaluation with the use of territorial concentration indicators, namely, population density and economic density were formulated. The list of indicators that can be used to evaluate the infrastructure dimension

of polycentricity, namely indicators of availability and quality of basic services: education, medicine, Internet access, etc., was determined.

The approaches to the formation of polycentric development by means of state policy were generalized. The analysis of main approaches to the formation and implementation of the territorial development policy – spatially-blind and place-based approaches was elaborated, as well as the practice of their application in the European Union member states. The integrated policy of polycentric development was defined as the direction of the state regional policy that spatially-blind and place-based instruments for to ensure spatially integrated polycentric development of the territory.

The analysis of the trends of territorial economic concentration and urbanization in foreign countries was made. A positive correlation between the level of polycentricity of the country and the level of its socio-economic development was determined. Research of polycentric development dynamics for foreign countries made it possible to identify a group of countries that experienced population and GDP decline and were characterized by monocentric development, which included Ukraine.

The trends of polycentric development of Ukraine was analyzed. In the view of the cities distribution by population, Ukraine is a relatively polycentric country; at the same time, there are significant disparities in the level of economic development between Kyiv, regional center cities and the rest of the country. Both the population and the volume of gross value added (GVA) have stable monocentric dynamics, which is accompanied by decline in many territories, primarily rural areas. The events of 2014-2015 have had a significant impact on the economy of Ukraine; the most severe fall of GVA was observed in cities of regional significance and regional centers, which limits the opportunities of territorial development on an agglomeration basis.

The growth of territorial disparities in quality of life, accessibility and quality of basic public and market services in Ukraine was proved. Rural areas are the most vulnerable to these disproportions. This causes migration of the population in search of acceptable living conditions, which is recognized by the World Bank as economically ineffective and one that needs to be minimized.

The formation of the system of state standards and standards of accessibility and quality of basic services in Ukraine is not completed. At the same time measures are being taken within the framework of the decentralization reform to increase the capacity of territorial communities to develop and support social infrastructure. In particular, the analysis of revenues from the excise tax on the retail sale of excisable goods revealed significant territorial imbalances, which poses a risk of increasing inequality in living conditions.

Current state of consolidation and cooperation of territorial communities in Ukraine was examined. A number of limitations of the existing mechanism for the consolidated territorial communities (CTC) with regard to the formation of equal access to public services was determined: firstly, there is a significant unevenness in CTC spatial distribution, size and density of their population; secondly, in a number of CTCs, there is no well-developed infrastructure for the provision of quality educational, administrative and other services.

It was revealed that activities within the framework of territorial communities cooperation in Ukraine are mostly of a short-term nature and are aimed at solving current problems, rather than long-term integration. Taking into account the experience of foreign countries, measures were proposed to intensify and systematize the cooperation of territorial communities in order to ensure equalization in availability and quality of basic public services.

The potential directions of migration for the regional centers, cities of regional significance and administrative districts of Ukraine were calculated, and the comparison of the obtained results with the actual data on migration growth and socio-economic development of the respective territories was made.

Considering migration potential, as well as the actual data on the direction of migration flows, the dynamics of socio-economic development (economic density and GVA per capita), a priority set of place-based measures for different categories of cities was proposed in order to adapt them to the existing socio-economic context and increase the overall level of polycentric development of Ukraine.

Place-based mechanisms of polycentric territorial development support were investigated. A range of their disadvantages were identified: dispersal of funds for solving current issues of local significance, inadequacy of measures to the problems of socio-economic development. As a result, mentioned mechanisms do not promote polycentric development, but only allow to maintain the existing level of accessibility and quality of public services.

The conceptual model of the state policy of polycentric territorial development was developed. Key elements of the model include:

- object of state influence: territorial development conditions;
- directions of influence: economic, social, environmental, cultural and other aspects of territorial development;
- interrelated objectives: equalization of quality of life, access to basic services, improvement of infrastructural connectivity between cities and peripheral areas, creating conditions for the formation and development of centers of economic growth on agglomeration basis, formation of polycentric territorial development of Ukraine.

Influence on polycentric development takes place through a combination of spatially-blind and place-based approaches to the state policy of regional development. Such a combination takes into account not only common use of territorially neutral and place-targeted instruments but also their coherence with each other.

On the basis of this model, a list of priority directions of the state policy of formation of polycentric development in Ukraine was determined. The model is to promote the territorial development of Ukraine on a polycentric basis, creating equal opportunities for decent living conditions regardless of place of residence.

Key words: polycentricity, territorial development, economic concentration, state regional policy, agglomeration, spatial integration, decentralization.

LIST OF PUBLICATIONS

1. Golvazin O. M. Conceptual model of state polycentric development policy of Ukraine. *Business Inform*, 2017. No. 11. PP. 8 - 13 .

2. Golvazin OM The potential of migration attractiveness of Ukrainian cities in conditions of territorial economic concentration. Business Inform, 2017. No. 6. PP. 38-44.
3. Golvazin O.M. Directions of reduction of territorial inequalities in access to basic services in Ukraine. Service Economics in the Context of Global Competition: Legal and Institutional Dimensions: Materials of International. science-practice conf. Kyiv, 2017. PP. 52-55
4. Golvazin O.M. Assessment of territorial influence as a tool for the formation of an integrated state regional policy. Information Society: Technological, Economic and Technical Aspects of Formation: Materials of International. science-practice conf. Ternopil, 2017. PP. 58-61
5. Golvazin O.M. Trends of polycentric development of Ukraine. Economics, finance, accounting, marketing and management in Ukraine and abroad: materials of International science-practice conf. Poltava, 2017. PP. 7-9
6. Golvazin O.M. Polycentric territorial development as a sphere of policy. Achievements and problems of modern economic science: materials of the International. science conf. Ternopil, 2017. PP. 14-17
7. Golvazin OM The measurement of dynamics and qualitative estimation of polycentricity of territorial development. Young scientist, 2015. No. 7 (22). Pp. 49-55.
8. Golvazin O. M. The impact of financial decentralization on territorial development of Ukraine in conditions of economic concentration. Effective economy, 2016. No. 6. [Electronic resource]. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
9. Golvazin OM Experience of the European Union in the implementation of integrated regional policy. Bulletin of Dnipropetrovsk University, 2016. №10 (1). T. 24. PP. 112-121.
10. Golvazin O. M. Polycentricity of territorial development: the economic aspect. Effective economy, 2015, No. 2. [Electronic resource] - URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
11. Golvazin O. M. Territorial inequality in access to basic services in Ukraine: the current state and ways of overcoming. National Institute for Strategic Studies: Strategic Priorities, 2016. No. 3 (40). PP. 130-137.

12. Golvazin OM National-level polycentricity of territorial development in Ukraine and OECD countries. East European Science Journal, 2016 vol. 11 (15). PP. 50-55.
13. Golvazin O. M. Access to basic services as a factor of polycentric territorial development. Regional development of Ukraine: problems and perspectives: materials of III International science-practice conf. (June 4, 2015). Kyiv: KNEU, 2015. 224 s.
14. Golvazin O. M. Consolidation and cooperation of territorial communities as mechanisms of capacity building for territorial development. Twelfth economic and legal discussions: materials of the international scientific and practical Internet conference. Lviv, 2016. - 108 p.
15. Golvazin OM The world trends of territorial economic concentration. Current state of the economy: problems and prospects of development: materials of the international scientific-practical Internet conference of economic direction. Ternopil, 2015. 114s.
16. Golvazin O.M. An overview of approaches to the definition of the concepts of "region" and "regional development". Modernization of public administration and European integration of Ukraine: materials annually. All-Ukr. science-practice conf. with international participation (Kyiv, April 25, 2013): 2 t. / scient. ed. Y. V. Kovbasyuk, K. O. Vashchenko, S. V. Zagorodniuk. Kyiv : NAPA, 2013. T. 1. 588 p.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП.....	16
Розділ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІЦЕНТРИЧНОСТІ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ.....	25
1.1. Генезис теоретичних поглядів на визначення поняття поліцентричності розвитку території	25
1.2. Методичні підходи до вимірювання поліцентричності розвитку в умовах економічної концентрації.	40
1.3. Формування поліцентричного розвитку засобами державної політики.	56
Висновки до розділу 1	72
Розділ 2 ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІЦЕНТРИЧНОСТІ РОЗВИТКУ В УМОВАХ КОНЦЕНТРАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	75
2.1. Дослідження поліцентричності у країнах із різним рівнем економічного і соціального розвитку	75
2.2. Територіальна концентрація населення та економічної діяльності в Україні	92
2.3. Поліцентричність розвитку України у функціональному вимірі та нерівність в умовах життя.....	110
Висновки до розділу 2	129
Розділ 3 НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛІЦЕНТРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	131
3.1. Вплив інструментів політики територіального розвитку на досягнення його поліцентричності	131
3.2. Формування поліцентричної мережі міст України	154
3.3. Формування державної політики поліцентричного розвитку.....	168
Висновки до розділу 3	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ.....	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт;

ВДВ – валова додана вартість;

ОТГ – об'єднана територіальна громада;

НЕГ – нова економічна географія;

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку;

ESPON – Європейська оглядова мережа просторового планування (англ. European Spatial Planning Observation Network);

ЗНО – Зовнішнє незалежне оцінювання осіб, що виявили бажання поступати до вищих навчальних закладів;

ЄФРР – Європейський фонд регіонального розвитку;

НДДКР – науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи;

ІЛР – Індекс людського розвитку;

ВРП – валовий регіональний продукт;

МОП – Міжнародна організація праці;

ПКС – паритет купівельної спроможності;

ПДФО – податок на доходи фізичних осіб;

ЕРСІ – Публічна установа міжмуніципального співробітництва (фр. Établissement public de coopération intercommunale);

ЦНАП – центр надання адміністративних послуг;

ДСРР – Державна стратегія регіонального розвитку;

ДФРР – Державний фонд регіонального розвитку;

ОТВ – оцінювання територіального впливу.

ВСТУП

Актуальність теми. Економічний розвиток у сучасному глобалізованому світі стає все більш просторово концентрованим. Саме такий його характер проявляється на територіях різного масштабу – як загальносвітового, так і в рамках об'єднання декількох держав чи всередині окремої країни. Територіальна концентрація праці, капіталу, ринків, інтелектуальних, фінансових та інших ресурсів супроводжується зростанням нерівномірності в динаміці господарських процесів, поглибленням територіальних соціальних диспропорцій та нерівності в доступі населення та бізнесу до різноманітних послуг. Як наслідок, відбувається формування умов моноцентричного розвитку країни: зосередження економічної активності в декількох великих містах і уповільнення економічної динаміки периферійних районів, їх знелюднення та занепад.

Розвиток території України останні два десятиліття все більше набуває тенденції до підвищення економічної концентрації. Об'єктивні умови для неї створюють відкритість української економіки, яка наразі посилена реалізацією положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зростаючою динамікою міграційних процесів як всередині країни, так і за її межі, суттєвою зміною структури і характером економічних процесів, що відбуваються. Водночас суттєвою є негативна траєкторія зростання нерівності в доступі фізичних та юридичних осіб, що проживають у різних населених пунктах, до базових послуг – інфраструктурних, соціальних, фінансових, адміністративних тощо. Такий соціально-економічний тренд призводить у підсумку до моноцентричності розвитку території країни, що зумовлює необхідність вирішення двох взаємопов'язаних проблем: з одного боку, існує потреба в територіальному вирівнюванні умов життя населення, передусім щодо доступу громадян та суб'єктів господарювання до базових публічних та ринкових послуг; з іншого – більш поліцентричний розвиток території країни передбачає визначення гнучких механізмів адаптації населених пунктів, регіонів до особливостей сучасної територіально концентрованої економіки.

Незважаючи на те, що існує значна кількість досліджень, в яких викладено цілісне бачення причин територіальної економічної концентрації, нерівномірності та нерівності в розвитку країн, регіонів, територіальних громад, між прибічниками різних наукових шкіл триває дискусія щодо формування оптимальних напрямів регулювання територіального розвитку через механізм державної політики. Значний внесок у розвиток цих теорій було зроблено відомими вченими, серед яких Ф. Барка [170], П. Кругман [225], Р. Лукас [230], М. Портер [261], П. Ромер [268], Д. Фрідман [205], М. Фуджита [206]. Одночасно, завдяки працям Ф. МакКанна [234], А. Родрігеса-Посе [256], Д. Стігліца [281], М. Сторпера [282], Д. Томані [257] та інших суттєво розширене саме розуміння просторового розвитку як багатоаспектного процесу, що визначається не тільки показниками економічного зростання, але й характеристиками людського добробуту, якості життя, зокрема доступу до базових послуг.

Різні аспекти соціально-економічного розвитку в Україні в умовах глобалізації також активно досліджуються вітчизняними вченими, зокрема З. Варналієм [5], В. Воротіним [9], В. Грушком [158], Е. Лібановою [89], Б. Одягайлом [138], А. Олешко [98], О. Панасюк [102], С. Романюком [140], Д. Стеченком [150], В. Тереховим [138], В. Чужиковим [162].

Феномену поліцентричності розвитку присвячені праці зарубіжних вчених: Д. Бургалассі [176], М. Бюргера [177], А. Васанена [293], П. Венері [294], Н. Гріна [214], Е. Мейєрса [236], а також вітчизняних дослідників, зокрема К. Мезенцева [91], І. Савчука [141], Г. Підгрушного [91]. Водночас для української економічної науки питання поліцентричності розвитку території залишається недостатньо дослідженим.

Науковим завданням дисертаційного дослідження є поглиблення теоретичного розуміння сутності категорії поліцентричності, методичних засад її вимірювання, виявлення основних тенденцій поліцентричного розвитку України та визначення ключових напрямів удосконалення наявних механізмів державної політики територіального розвитку України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язано з планом науково-дослідних робіт ДНДІМЕ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, зокрема з темою «Прогнозування основних показників економічного і соціального розвитку міста Києва на 2018-2020 роки» (державний реєстраційний № 0118U003739).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розроблення теоретико-методичних засад і практичних рекомендацій щодо формування поліцентричного розвитку України засобами державної політики.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- здійснити аналіз генезису теоретичних поглядів на визначення поняття поліцентричності розвитку території;
- удосконалити систематизацію показників вимірювання поліцентричності розвитку;
- систематизувати наявні підходи країн Європейського Союзу до формування та реалізації державної політики поліцентричного розвитку;
- на основі дослідження поліцентричності розвитку зарубіжних країн виявити зв'язок між поліцентричністю та показниками людського розвитку;
- здійснити дослідження поліцентричності розвитку України за умов територіальної економічної концентрації та нерівності в умовах життя населення;
- дослідити вплив використання інструментів політики територіального розвитку в Україні на досягнення його поліцентричності;
- ідентифікувати перспективні осередки поліцентричного розвитку в Україні та запропонувати пріоритетні заходи державної політики у цій сфері в умовах територіальної економічної концентрації;
- розробити концептуальну модель державної політики поліцентричного розвитку України.

Об'єктом дослідження є розвиток країни в умовах територіальної економічної концентрації.

Предметом дослідження є формування поліцентричного розвитку України за територіальної концентрації економіки.

Методи дослідження. Теоретичну та методологічну основу дисертаційного дослідження становлять концептуальні положення сучасної економічної теорії, моделі територіального розвитку, зокрема агломераційна модель, гравітаційна модель, модель просторового розвитку, нова економічна географія, а також теоретичні напрацювання сучасних зарубіжних та вітчизняних науковців з питань поліцентричності розвитку території.

Під час написання дисертаційної роботи як основні методи дослідження було використано системний і мультидисциплінарний підходи, спільне застосування яких дозволяє повною мірою дослідити багатоаспектний та комплексний характер поліцентричності розвитку. В дослідженні було використано також загальнонаукові методи: *теоретичного узагальнення* (узагальнення теоретичних підходів до розуміння причин і наслідків територіальної економічної концентрації, сутності поліцентричності розвитку), *діалектичний* (визначення поліцентричності як діалектичного поєднання процесів концентрації економічної діяльності в окремих місцях з необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку), *класифікації* (визначення показників поліцентричності розвитку, типологізація територій залежно від тенденцій соціально-економічного розвитку), *економіко-статистичного, кореляційного, порівняльного аналізу та узагальнення даних* (визначення взаємозв'язків між поліцентричністю та показниками соціально-економічного розвитку територій, дослідження тенденцій соціально-економічного розвитку). Графічний і табличний методи використовуються в усіх розділах дисертації для компактного наочного викладу теоретичного і фактичного матеріалу.

Для проведення комплексного аналізу застосовувалися методи комп'ютерного оброблення, аналізу та відображення інформації за допомогою програм Microsoft Excel, R, Quantum GIS.

Інформаційною базою дослідження є законодавчі та нормативно-правові акти України, статистичні матеріали Державної служби статистики України, центральних органів виконавчої влади та їх територіальних підрозділів, місцевих

органів виконавчої влади, публікації міжнародних організацій, фундаментальні наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, періодичні видання, ресурси мережі Інтернет тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних засад дослідження поліцентричності розвитку території та розробленні практичних рекомендацій щодо сприяння поліцентричному розвитку України. Суть наукових положень, які отримані особисто автором і виносяться на захист, полягає в тому, що:

вперше:

- розроблено концептуальну модель державної політики поліцентричного розвитку України, яка побудована з урахуванням територіальної концентрації економіки і забезпечує формування доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни шляхом створення інфраструктурних мереж, запровадження стандартизації цих послуг, здійснення децентралізації їх надання. На основі вказаної моделі визначено перелік пріоритетних напрямів державної політики поліцентричного розвитку України;

удосконалено:

- теоретичні погляди на визначення поняття поліцентричності розвитку території, що сформульоване як діалектичне поєднання процесів концентрації економічної діяльності в окремих місцях з необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку. Зазначене розуміння поліцентричності зумовило доцільність її розгляду в інфраструктурному вимірі, що дозволяє досліджувати процес наближення до населення та бізнесу соціальних, адміністративних та інших базових послуг, які впливають на розвиток конкретної території;

- систему показників вимірювання поліцентричності розвитку, яка, на відміну від нинішньої, включає показники територіальної економічної концентрації, а саме: щільність населення та щільність валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості), а також показники доступності та якості

базових послуг. Застосування показників територіальної економічної концентрації дозволяє визначити характер динаміки поліцентричного розвитку та конкретизувати населені пункти, що є осередками зростання на агломераційній основі. Показники доступу до послуг дають можливість ідентифікувати поліцентричність в інфраструктурному вимірі;

- методичні положення щодо ідентифікації перспективних осередків поліцентричного розвитку, що, на відміну від нинішніх, базується на оцінюванні потенціалу міграційної привабливості територій з використанням гравітаційної та агломераційної моделей. Це дозволило визначити перспективні осередки поліцентричного розвитку в Україні та запропонувати перелік пріоритетних заходів щодо адаптації територій до умов територіальної економічної концентрації;

дістало подальший розвиток:

- концептуальні підходи до політики поліцентричного розвитку. На основі систематизації досвіду країн Європейського Союзу у сфері територіального розвитку доведено доцільність поєднання територіально нейтрального та територіально спрямованого підходів до формування та реалізації державної політики поліцентричного розвитку країни;

- методичні підходи до аналізу поліцентричності розвитку країн, в результаті чого встановлено позитивний зв'язок між рівнем поліцентричності країни та показниками її людського розвитку;

- методика оцінювання територіальної нерівності в якості життя населення України; на відміну від наявних підходів, що базуються на вимірюванні стану забезпеченості послугами, в дослідженні використано показники, що дозволяють оцінити фактичний рівень територіальної доступності та якості послуг в країні;

- методичні підходи до визначення впливу використання інструментів державної політики на досягнення поліцентричності розвитку України, що, на відміну від наявних, враховують тенденції територіальної економічної концентрації та обмеження, пов'язані із застосуванням заходів фінансової децентралізації та об'єднання територіальних громад. На основі запропонованих

підходів сформульовано рекомендації щодо стимулювання співробітництва територіальних громад в Україні з метою створення умов рівного доступу до базових послуг.

Практичне значення одержаних результатів. Результати виконаної роботи можуть бути використані органами виконавчої влади, місцевого самоврядування в процесі розроблення стратегічних та програмних документів з питань регіонального розвитку з метою формування інтегрованої державної політики поліцентричного розвитку, що спрямована на забезпечення рівних умов життя населення, зокрема доступу до базових публічних послуг на всій території України. Основні положення дисертаційного дослідження були використані:

- Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України в розробленні проекту Плану заходів на 2018-2020 роки в рамках другого етапу реалізації Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року (довідка № 8/13-432-17 від 05.10.2017);

- Державним науково-дослідним інститутом інформатизації та моделювання економіки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України в процесі реалізації науково-дослідної теми «Прогнозування основних показників економічного і соціального розвитку міста Києва на 2018-2020 роки» (номер державної реєстрації 0118U003739) (довідка № 01/037 від 06.03.2018);

- закладом післядипломної освіти «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій при Київській обласній державній адміністрації» у навчальному процесі перепідготовки працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій (довідка № 43-11/154 від 26.06.2017);

- Навчально-науковим інститутом «Каразінська школа бізнесу» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна в навчальному процесі підготовки здобувачів освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» та «магістр» за спеціальністю 073 «Менеджмент» (довідка № 17.169 від 24.10.2017).

Особистий внесок здобувача. полягає в запропонованій автором концептуальній моделі поліцентричного розвитку України, що ґрунтується на врахуванні умов територіальної економічної концентрації та необхідності забезпечення для фізичних та юридичних осіб рівного доступу до базових послуг, систематизації показників вимірювання поліцентричності, вдосконаленні методичних підходів щодо ідентифікації осередків поліцентричного розвитку. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Основні результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження пройшли апробацію та отримали позитивне схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Модернізація державного управління та європейська інтеграція України» (м. Київ, 2013 р.); Інтернет-конференції «Сучасний стан економіки: проблеми та перспективи розвитку» (м. Тернопіль, 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи» (м. Київ, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Дванадцять економіко-правові дискусії» (м. Львів, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сервісна економіка в умовах глобальної конкуренції: правовий та інституційний виміри» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення» (м. Тернопіль, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, фінанси, облік, маркетинг та менеджмент в Україні та закордоном» (м. Полтава, 2017 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Досягнення і проблеми сучасної економічної науки: матеріали» (м. Тернопіль, 2017 р.).

Публікація результатів дослідження. За результатами наукових досліджень опубліковано 16 одноосібних наукових праць загальним обсягом 6,85 друк. арк.. Серед них: 1 стаття в зарубіжному виданні, 1 стаття в журналі, зареєстрованому в наукометричних базах Google Scholar та Index Copernicus, 6 статей у наукових фахових виданнях України, 8 робіт апробаційного характеру.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 244 сторінки, з них основного тексту – 174 сторінки. Матеріали дисертації проілюстровано 31 рисунком та 27 таблицями; список використаних джерел налічує 298 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІЦЕНТРИЧНОСТІ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ

1.1. Генезис теоретичних поглядів на визначення поняття поліцентричності розвитку території

Сучасне уявлення про розвиток території формується на основі численних теоретичних підходів. Ключові закономірності територіального розвитку знайшли відображення у працях Й. Тюнена [156], А. Вебера [6], У. Айзарда [222], В. Кристаллера [183], А. Льоша [229], А. Маршалла [231], М. Портера [261], Р. Солоу [277], Д. Ромера [268], Г. Мюрдаля [96], Ж. Будвіля [173], П. Потье [262], Д. Фрідмана [205], П. Кругмана [225], М. Фуджити [206] та ін.

Питанням розвитку територій, зокрема в умовах відкритої економіки, присвячено багато робіт українських вчених: З. Варналія [5], В. Воротіна [9], М. Долішнього [76], І. Лукінова [90], В. Поповкіна [104], С. Романюка [140], Д. Стеценка [150], В. Чужикова [162].

Проблематиці поліцентричності розвитку території присвячені праці П. Геддеса [209], Ч. Фосетта [204], М. Бюргера [177], П. Венері [294], Н. Гріна [214], Е. Мейєрса [236] та ін. Погляди на поліцентричність розвитку в науковому середовищі неодноразово зазнавали змін та суттєво різняться залежно від контексту і територіального рівня дослідження; проте основою наукового консенсусу є розуміння поліцентричності як феномену територіального розвитку [237, 190]. Це зумовлює необхідність урахування основних характеристик і закономірностей територіального розвитку під час дослідження поліцентричності.

Дослідження підходів, висвітлених у наукових працях з означеної проблематики, дозволяє охарактеризувати територіальний розвиток як складний процес якісних змін, що відбувається під впливом багатьох чинників (детермінант) як ендегенного, так і екзогенного походження, зокрема географічних, історичних, економічних, політичних, інституційних, глобальних тощо [140, с. 15]. Низка вчених

підкреслює контекст-детермінованість територіального розвитку: характер соціально-економічних процесів на конкретній території визначається впливом усієї сукупності перелічених вище детермінант у конкретний момент часу [256]. Отже, будь-яка досліджувана територія – населений пункт, регіон, країна тощо є унікальною з огляду на набір чинників, що на неї впливають.

Розуміння територіального розвитку як багатоаспектного контекст-детермінованого процесу дає підстави визначити ключову його особливість – нерівномірність просторового розподілу економічної діяльності. Економічний розвиток постійно супроводжується двома взаємопов'язаними процесами – територіальною концентрацією економічної діяльності та зростанням нерівномірності серед регіонів різного типу і масштабу [140, с. 23].

Обґрунтування природи територіального розподілу економічної діяльності, причин та наслідків територіальної економічної концентрації були надані в рамках теорії «штандорта» (А. Вебер) [6], «теорії центральних місць» (В. Кристаллер) [183], теорії кумулятивного зростання (Г. Мюрдаль та ін. [96, 216, 255, 173, 262]). Вони стали підґрунтям для більш сучасних теорій економічного зростання, зокрема так званої «нової економічної географії» (НЕГ), що сформувалась у 1991 році після опублікування двох праць П. Кругмана: «Increasing Returns and Economic Geography» та «Geography and Trade» [225, 224]. П. Кругман запропонував теоретичні обґрунтування причин того, як ідентичні за структурою регіони завдяки механізму циклічної причинності стають або багатими «центральними», або бідними «периферійними» регіонами [245].

Моделям НЕГ властиві такі характеристики:

- припущення щодо недосконалої конкуренції через позитивний ефект масштабу (модель монополістичної конкуренції Діксіта-Стігліца) [245];
- розгляд витрат на торгівлю та перевезення;
- визначення сил, які посилюють або послаблюють агломераційні процеси.

Види агломераційних сил та сутність їх дії узагальнено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Доцентрові та відцентрові сили агломерації

Категорія агломераційної сили	Вид агломераційної сили	Зміст дії агломераційної сили
Доцентрові сили	Позитивний внутрішній ефект масштабу	Скорочення середніх витрат за рахунок збільшення обсягу виробництва фірми
	Позитивний зовнішній ефект масштабу	Можливості щодо спеціалізації та обміну знаннями завдяки близькості до великої кількості постачальників та споживачів
	Ефект прямого зв'язку	Прагнення фірми мати доступ до продукції, що буде використовуватися як ресурс для власного виробництва або входить до споживчого кошика її робітників
	Ефект зворотного зв'язку	Прагнення фірми розташувати виробництво у місці, що забезпечить доступ до великого ринку
	Мобільність робочої сили	Міграція працівників до регіонів з вищим рівнем виробництва
Відцентрові сили	Немобільність факторів виробництва	Відсутність або обмеженість мобільності окремих факторів виробництва (земля, деякі види природних ресурсів)
	Земельна рента	Підвищення земельної ренти в осередках концентрації великої кількості фірм
	Неринкові фактори	Транспортне перевантаження, забруднення довкілля, підвищення рівня злочинності та соціальної напруги тощо
	Жорстка конкуренція	Підвищення рівня конкуренції в осередках концентрації великої кількості фірм

Джерело: розроблено автором на основі [196, 227, 266, 216, 245]

Із часом взаємодія агломераційних сил може призводити до зміни центрів економічної активності в межах агломерації або до появи більш складних територіальних утворень. За умов посилення дії дисперсійних чинників територіально розосереджена економічна діяльність може знов почати концентруватись, але вже в іншому місці, формуючи новий центр. Поширеним варіантом є виникнення центрів концентрації на основі промислової спеціалізації, зокрема, так званих кластерів, описаних у працях М. Портера [261], С. Розенфельда та ін.[269]. М. Сторпер виділяє два типи розосередження економічної діяльності за межі великих агломерацій. Перший – реакція на поєднання факторів «рутинізації» (зниження частки складових, залежних від навичок), скорочення торгових витрат і

економії на масштабі, яка проявляється в переміщенні виробництва з агломерацій до периферійних регіонів. Другий тип супроводжується появою нових агломерацій на територіях із нижчим рівнем розвитку внаслідок переміщення виробництва з високорозвинених територій у світовому масштабі (наприклад, розташування виробничих потужностей фірм з Європи та Південної Америки у країнах Південно-Східної Азії). Зазначені приклади свідчать, що доцентрові та відцентрові сили мають розглядатися суто крізь призму їхнього взаємозв'язку та взаємодії [282, с. 42].

Значна кількість сучасних досліджень у сфері територіального розвитку спрямована на пошуки нових аспектів, що зумовлюють просторову нерівномірність та нерівність. Низка відомих економістів – зокрема Д. Стігліц, А. Родрігез-Посе, Т. Пікетті акцентують увагу, насамперед, на загостренні соціальної нерівності, розширенні розриву в добробуті між найбагатшими та найбіднішими верствами населення та проявами цієї нерівності в територіальному вимірі [281, 259, 203]. Триває дискусія щодо впливу просторової нерівномірності та нерівності на розвиток міст: наприклад, на думку Е. Глезера, вона є невід'ємною складовою, навіть двигуном зростання міст [210]. На противагу М. Севідж вважає, що зростання нерівності, бідність та соціальна поляризація підривають самі основи розвитку міст [271]. Ключовим спільним моментом вказаних досліджень є одночасний розгляд як економічного, так і соціального вимірів територіальної концентрації, нерівномірності та нерівності, їх взаємодії та впливу на розвиток.

Водночас відбувається переосмислення традиційних для територіальної економіки питань, зокрема міри впливу екзогенних та ендогенних чинників на розвиток території, природи та наслідків формування агломерацій. Р. Мартін відзначає, що агломераційні чинники, як важливі пояснення наявних тенденцій регіонального та місцевого розвитку, не формують повної картини: у певних географічних умовах та проміжках часу більше значення можуть відігравати забезпеченість людським капіталом, інноваційна спроможність фірм тощо [232]. Вказане підтверджує тезу щодо багатоаспектності та просторово-часової детермінованості територіального розвитку.

Крім того, все більше вчених звертають увагу на вплив інституціонального середовища – М. Сторпер, А. Родрігез-Посе, Д. Томані та ін. [283, 288]. Прояви низької якості інститутів, такі як: слабка взаємодія із стейкхолдерами, відсутність послідовності в реалізації політики, спільного стратегічного бачення також є суттєвими обмеженнями для розвитку, що заважають переходу до політики мобілізації власних ресурсів території [257].

У вітчизняних наукових джерелах останніх років погляди на територіальний і регіональний розвиток переважно базуються на визначеннях, наданих визнаними вченими в українській регіоналістиці: В. Керецманом [84], С. Романюком [140], Д. Стеченком [150] та ін. М. Їжа та З. Балабаєва надають узагальнене визначення регіонального розвитку як «зростання соціально-економічного стану регіону та зміцнення потенціалу певної території, її конкурентоспроможності, а також підвищення рівня та якості життя населення» [86]. Г.В. Возняк визначає регіональний розвиток як «процес нагромадження позитивних, незворотних, закономірних змін (описується сукупністю показників соціально-економічного стану, структури економіки тощо), які призводять до зростання рівня життя населення в довгостроковій перспективі» [8]. Більш комплексне розуміння територіального розвитку як багатоаспектного процесу можна знайти в працях К. Мезенцева та Г. Підгрушного: вчені роблять особливий наголос на таких його рисах, як різноспрямованість, поліваріантність і нерівномірність [91].

Отже, ландшафт сучасного соціально-економічного розвитку є результатом складної взаємодії великої кількості факторів, деякі з яких сприяють концентрації економічної діяльності (доцентрові сили), інші навпаки – дисперсії (відцентрові сили). Як наслідок, характер просторового розподілу економічної діяльності знаходиться між двох граничних станів: повної концентрації в одному центрі та більш рівномірного розосередження по всій території [176, с. 10]. Традиційно наближеність розвитку до першого варіанту зумовлене переважанням доцентрових сил, характеризується як «моноцентричний розвиток» (від гр. «моно» – один); натомість, ситуація розпорошення по декількох населених пунктах, що істотно не

переважають один над одним, визначається як «поліцентричний розвиток» (гр. «полі» - багато) [237].

Деякими вченими виділено як окремий варіант ситуацію «дисперсії», тобто наближеність до рівномірного розподілу економічної діяльності в просторі. Відповідно, поліцентричність за цим підходом є проміжним варіантом між моноцентричністю і дисперсією [244, 297]. На нашу думку, ситуація дисперсії фактично є малоймовірною, насамперед, через здатність просторової економіки до самоорганізації. Існує низка досліджень, в яких обґрунтовано принципи самоорганізації соціально-економічних систем, зокрема П. Кругман у своїй праці «The Self-Organizing Economy» визначає такі ключові характеристики:

- атомарні взаємодії між окремими індивідуальними агентами можуть формувати порядок вищого рівня;
- малі відмінності в початкових умовах можуть мати значний вплив у довгостроковій перспективі;
- малі кількісні зміни у факторах вибору розташування можуть іноді зумовлювати значні якісні зміни в подальшому розвитку [226].

З урахуванням зазначеного, в довгостроковій перспективі територіальна концентрація є неминучою, проте в умовах дії різноспрямованих агломераційних сил вона може набувати різних форм.

Отже, узагальнення результатів наукових досліджень територіального розвитку дає підстави сформулювати низку висновків, що полягатимуть в основі нашого дослідження поліцентричності:

- територіальний розвиток є контекст-детермінованим процесом; для кожної території він визначається її унікальним набором історичних, географічних, соціально-економічних та інших умов;
- територіальний розвиток є багатоаспектним процесом, що охоплює не лише зміни економічних показників, але також характеристики соціальної сфери, довкілля та людського добробуту;
- економічна концентрація є невід’ємною характеристикою територіального розвитку; вона відбувається в результаті складної взаємодії доцентрових і

відцентрових сил агломерації та може проявлятися в різних формах, зокрема у формі поліцентричного розвитку.

Дискусійним питанням і досі залишається визначення поняття «поліцентричності» як феномену територіального розвитку. Найбільш узагальнено описує його Ф. Рігель: «Територія є поліцентричною в разі, якщо її населення та робочі місця не зазнають суттєвої концентрації в одному центрі» [267, с. 195]. Фактично, це визначення сформульоване «від противного», тобто описує територію, що не є моноцентричною.

Близьке за змістом, але більш детальне визначення надане у Словнику просторового розвитку Європейської конференції міністрів, відповідальних за просторове регіональне планування (CEMAT): «Поліцентрична територіальна структура має відношення до морфології системи поселень. Вона припускає, що множина близьких за розміром міських агломерацій існує на різних рівнях міської ієрархії, на противагу випадкам, коли єдиний великий міський центр домінує на всіх рівнях та навіть унеможливорює присутність деяких серединних рівнів» [87].

Зауважимо, що перше визначення використовує поняття «центр», не розкриваючи його сутності. Формулювання CEMAT є більш конкретним з цього погляду: як центри розглядаються, насамперед, міські агломерації. На нашу думку, в загальному випадку поліцентричного розвитку на певній території більш коректним є термін «населений пункт» («поселення»), адже поліцентричність може розглядатися і на субрегіональному або місцевому рівні, де наявність населених пунктів міського типу не є обов'язковою. Проте узагальнення результатів досліджень із цієї проблематики свідчить, що фактично науковим консенсусом є розгляд, насамперед, міст як центрів поліцентричного розвитку, особливо під час аналізу на рівні країни або регіону [177, 207]. Крім того, з точки зору територіальної економічної концентрації, саме в містах завдяки більш високій щільності населення та економічної діяльності формуються описані вище агломераційні переваги. Тому в цій роботі ми вважаємо доцільним розглядати як центри поліцентричного розвитку передусім міста.

Обмеженістю обох зазначених вище визначень є дещо однобічний погляд на явище поліцентричності. Адже більшість дослідників цієї проблеми зауважують, що поліцентричність розвитку є багатоаспектним феноменом; необхідно зважати не тільки на співвідношення розмірів міст та особливості їхнього взаємного розташування, але й на соціально-економічні функції, транспортні та інформаційні зв'язки тощо. Відповідно, виділяють два основні виміри поліцентричності – морфологічний та функціональний (рис. 1.1) [177, с. 1134]. Обидва виміри передбачають співіснування на певній території більш ніж одного міського центру; водночас, за низкою позицій ці підходи суттєво відрізняються [267, с. 195].

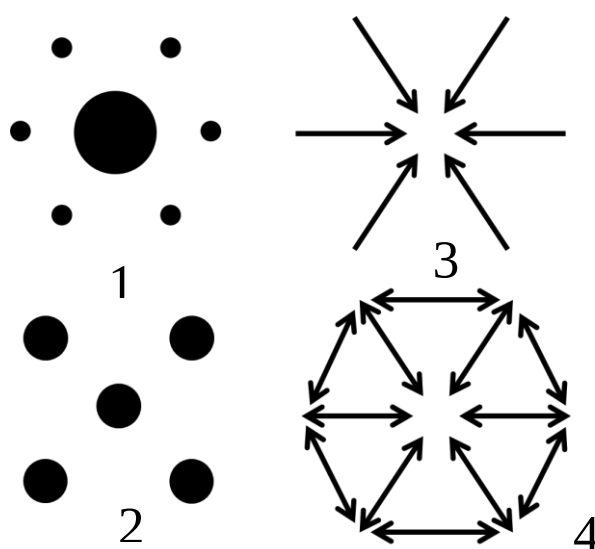

Рис. 1.1. Порівняння різних вимірів поліцентричності (1 – морфологічно-моноцентрична територія; 2 – морфологічно-поліцентрична територія; 3 – функціонально-моноцентрична територія; 4 – функціонально-поліцентрична територія)

Джерело: [177]

Загалом морфологічний вимір поліцентричності характеризує розмір міст та їх взаємне розташування. Слово «морфологічний» у цьому контексті походить від слова «морфологія», що тлумачиться як «певна форма, вигляд або структура» (тлумачення взятє з Оксфордського словника англійської мови [253]; словники української та російської мови надають визначення слова «морфологія» як

природничого та граматичного терміну [97, 144]). Морфологічна поліцентричність, насамперед, передбачає, що поселення мають бути фізично відокремленими одне від одного. Водночас відстань між ними має бути не надто великою для забезпечення відповідної взаємодії. Крім того, не повинно бути дуже великих відмінностей між поселеннями з огляду на розмір, тобто домінування якогось одного населеного пункту над іншими [215, с. 261]. Деякі дослідники вважають, що ключовою особливістю морфологічної поліцентричності є не сама по собі наявність багатьох центрів, а їх збалансований територіальний розподіл [223, 254, 235].

Функціональний (у деяких джерелах – «реляційний» [244]) вимір поліцентричності є не альтернативою, а доповненням до морфологічного. В ньому можна виділити такі складові:

- економічна спеціалізація населених пунктів. З цього погляду система вважається поліцентричною, якщо її економічна структура характеризується спеціалізацією поселень, що призводить до взаємодоповнення та взаємозалежності між ними [223];

- взаємодія між центрами. Міста пов'язані одне з одним через дорожньо-транспортну інфраструктуру та потоки (інформаційні, міграційні, торгівельні та інші). Чим більш рівномірно ці потоки розподілені між центрами (або іншими словами, чим більш багатоспрямованими вони є), тим більш поліцентричною є територія. Протилежна ситуація виникає у випадку, якщо на території існує домінантний центр, який приваблює потоки з решти поселень.

Водночас фінський дослідник А. Васанен додає ще одну складову функціональної поліцентричності – просторову інтеграцію, що також враховує зв'язки між населеними пунктами, але робить акцент на їх міцності та інтенсивності [293]. Зауважимо, що сама категорія «просторова інтеграція» є більш складною та багатоаспектною. Окрім факторів, що відносяться до функціональної поліцентричності – економічна комплементарність, потоки міграції, товарів, інформації тощо – поняття просторової інтеграції також охоплює характеристики територіального єднання, тобто ступінь рівності в доступності та якості базових послуг для населення та бізнесу [266, 278]. З урахуванням сучасного розуміння

територіального розвитку, що враховує як економічні, так і соціальні, культурні та інші детермінанти, ми вважаємо доцільним досліджувати поліцентричність також і за характеристиками інфраструктури надання базових послуг на відповідних територіях, тобто виокремити інфраструктурний вимір поліцентричності.

У зв'язку з цим виникає необхідність у конкретизації поняття базової послуги. Підходи до визначення послуг, що є базовими, суттєво варіюють. Так, експерти Азійського банку розвитку включають до цієї категорії послуги з початкової освіти, первинної медичної допомоги, електропостачання, водопостачання та водовідведення [295]. Водночас у Європейському Союзі існує концепція «послуг загального інтересу» – таких, що є особливо важливими для громадян і не можуть бути надані без участі органів влади [275]. Вони включають також поштові, транспортні, базові банківські послуги, електронні комунікації, а також низку послуг соціального характеру (соціальне страхування, догляд за дітьми, допомога в працевлаштуванні та ін.) [186]. Підсумовуючи, базову послугу можна охарактеризувати як публічну або ринкову послугу, що є необхідною для забезпечення мінімально прийнятних умов життя населення країни.

З огляду на інфраструктурний вимір ознакою поліцентричності розвитку території є рівність у доступі до базових послуг в усіх її населених пунктах, що забезпечує можливості для розвитку особистості незалежно від місця її проживання. Проте умови територіальної економічної концентрації, як правило, одночасно спричиняють і зростання диспропорцій в якості життя населення. Дія механізмів кумулятивної причинності зумовлює переміщення капіталу та найбільш активних і кваліфікованих працівників до найрозвиненіших територій; у більш віддалених місцях при цьому відбувається уповільнення соціально-економічної динаміки, що згодом обмежує можливості для підтримки необхідної інфраструктури надання послуг. За таких обставин тривалий низхідний тренд може стати незворотним – таким, що не може бути обернений за рахунок використання лише власних ресурсів території, а відповідно, потребує цілеспрямованого впливу державної політики. Отже, наявне об'єктивне протиріччя між тенденціями територіальної концентрації економіки та потребою в забезпеченні рівного доступу до послуг по всій території

країни. Виходячи з цього, узагальнене розуміння поліцентричності доцільно сформулювати як діалектичне поєднання процесів концентрації економічної діяльності в окремих місцях з необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку.

Таким чином, аналіз сутності поняття поліцентричності територіального розвитку дозволив визначити концептуальну схему її дослідження в умовах територіальної концентрації економіки (рис. 1.2).

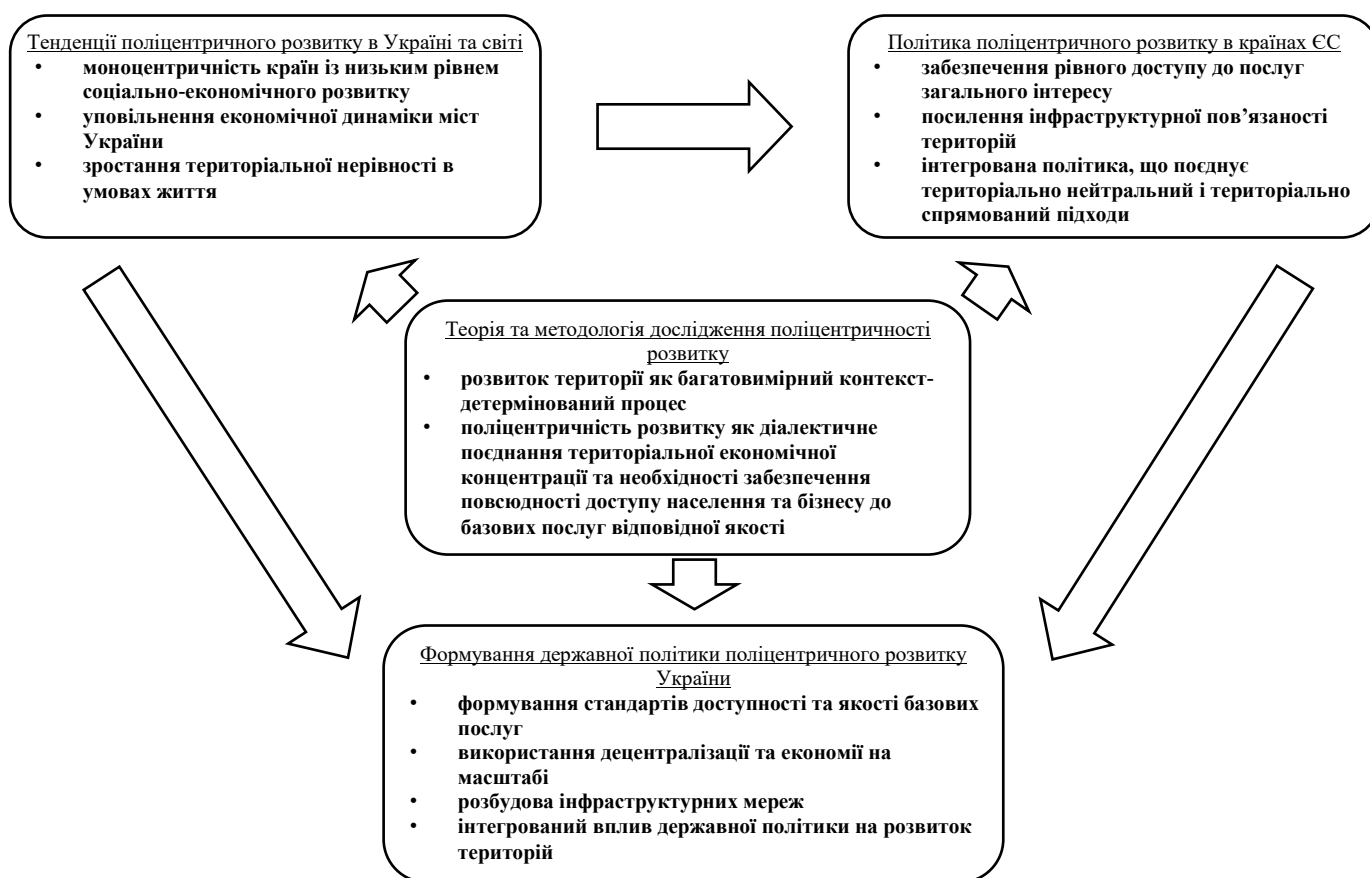

Рис. 1.2. Концептуальна схема дослідження поліцентричності розвитку в умовах територіальної економічної концентрації

Джерело: розроблено автором

Дослідження поліцентричності також може мати певні особливості залежно від територіального рівня розгляду. В науковій літературі поліцентричність, як правило, розглядається на таких територіальних рівнях:

- внутрішньоміський (мікрорівень) – визначення центрів та субцентрів ділової активності в межах міста чи агломерації;
- регіональний (мезорівень) – вивчення міських центрів та зв'язків між ними в межах регіону;
- національний (макрорівень) – дослідження просторової структури загальної міської системи країни;
- наднаціональний (мегарівень) – розгляд просторового розподілу центрів економічної активності в межах об'єднань країн.

Однією з головних особливостей дослідження поліцентричності на початковому етапі був розгляд цього явища переважно на внутрішньоміському рівні. В цей період відбулася зміна підходів до просторової структури міст: від базової моноцентричної моделі (діловий центр, оточений житловими зонами [166]) до більш складних «багатоядерних» міських територій [287]. Причина появи такого підходу полягала в необхідності пристосування до зміни тенденцій зростання міст: швидкої децентралізації економічної діяльності, підвищенню мобільності завдяки новим транспортним технологіям тощо [190].

Утім, відбувалися також спроби розгляду поліцентричності на міжміському рівні. Фактично першими кроками на цьому шляху стало запровадження понять «конурбація» – сукупність міст без єдиного домінуючого центру (від лат. con – з, разом і лат. urbus – місто) [153], та «сітірегіон» – місто або декілька міст разом із прилеглими територіями (від англ. city – місто) [272, 204, 209]. Ключова відмінність між поліцентричністю на внутрішньоміському та міжміському рівні полягає в тому, що поліцентричному місту притаманний розвиток багатьох підцентрів у межах однієї забудованої території, тоді як поліцентричний регіон характеризується наявністю декількох окремих населених пунктів, що взаємодіють між собою [194].

Дослідження поліцентричності на міжміському рівні призвели до появи численних концепцій, що розглядають місто як регіональний феномен: «регіональне місто», «глобальний сіті-регіон», «поліцентричні міські регіони», поліцентричні мегасіті-регіони», «поліцентричний метрополіс» тощо. Спільною рисою всіх цих

концепцій є наголос на двох важливих характеристиках зазначених структур: поліцентричності та сильних зв'язках між центрами [237, с.16].

Дуже близьким за змістом є визначення агломерації, надане в Сучасному економічному словнику Б. Райзберга та Л. Лозовського: «компактне розташування, угруповання поселень, поєднаних не тільки територіально, мають розвинені виробничі, культурні, рекреаційні зв'язки. Термін відноситься переважно до поселень міського типу (міська агломерація)» (пер. авт.) [136]. У цьому тлумаченні також наголошено на наявності декількох населених пунктів та їхній взаємопов'язаності. Фактично у вітчизняній науці саме термін «агломерація» є найбільш уживаним для визначення подібних територіальних утворень [153]. Виділяють моно- та поліцентричні агломерації, що формуються відповідно на основі одного великого міста, що домінує над прилеглими територіями або на основі декількох близьких за розміром населених пунктів [153].

Незважаючи на явні тенденції концентрації економічної діяльності в найбільших містах, що зумовлюються агломераційними силами та підсилюються в умовах відкритої економіки, у світі налічується значна кількість поліцентричних регіонів. Зокрема в Європі найвідомішими є нідерландський Рандстад (Амстердам, Роттердам, Гаага, Утрехт), бельгійський Фламандський ромб (Брюссель, Антверпен, Гент та Левен), німецький Рейнсько-Рурський регіон (Кельн, Бонн, Дортмунд, Дюссельдорф). Подібні поліцентричні утворення можна знайти також на території Сполучених Штатів Америки, Японії, Китаю та багатьох інших держав. Як правило, їм притаманні особливості, що не вписуються в рамки традиційних уявлень щодо просторової організації населених пунктів:

- спеціалізація міст як у промисловості, так і у сфері послуг;
- функції «високого рівня» в містах нижчих рівнів;
- горизонтальні зв'язки між містами зі схожими функціями [180, с. 79].

Їх вивчення призвело до формування нової концептуальної парадигми – «міської мережі». Головним її нововведенням є припущення щодо можливості встановлення горизонтальних зв'язків між містами одного порядку на основі комплементарності (взаємодоповнення населених пунктів з різною спеціалізацією)

або синергії (через кооперацію схожих центрів). Подібні відносини дозволяють мережі міст генерувати ефекти економії на масштабі завдяки спеціалізації (поділу праці) та взаємодії.

Одним із основних припущень, на яке спираються дослідники міських мереж, є концепція «ефекту запозиченого розміру». В своєму вихідному вигляді вона передбачала, що невеликі міста, які є територіально близькими до агломерації, можуть «запозичувати» деякі агломераційні переваги останньої, не зазнаючи за таких умов втрат від негативних агломераційних ефектів [167]. У подальших дослідженнях цю концепцію розвинуто і застосовано до інших типів просторової організації міських мереж. Зокрема, у випадку поліцентричного міського регіону, за відсутності центральної агломерації, припускається, що позитивні агломераційні екстерналії для міст у цьому регіоні можуть генеруватися суто за рахунок тісних мережевих зв'язків між ними, тобто високого ступеня пов'язаності. Деякими вченими зазначені ефекти виокремлюються як «мережеві екстерналії», що можуть діяти як спільно, так і окремо від традиційних екстерналій великих агломерацій [178].

У світлі зазначеної гіпотези постає питання щодо співвідношення та взаємодії цих двох типів екстерналій. Європейськими вченими, зокрема Е. Мейєрсом, Р. Капелло та ін. було проведено низку емпіричних досліджень щодо взаємозв'язку розміру міста, його пов'язаності та фактичних проявів екстерналій, що ними генеруються: підвищення продуктивності праці, розвиток інноваційно спрямованих галузей, а також наявність у місті «метропольних функцій вищого порядку, що відносяться до бізнесу, науки, спорту і культури» (себто присутність у місті штаб-квартир великих компаній та міжнародних організацій, університетів, проведення масштабних спортивних та культурних заходів тощо) [238]. Обидва вчених за результатами досліджень відзначають наявність позитивних мережевих екстерналій для міст з високим рівнем пов'язаності (хоча Мейєрс відзначає, що на наявність метропольних функцій здійснює вплив, насамперед, пов'язаність на національному та міжнародному рівнях; включення в регіональну міську мережу не відіграє значної ролі), проте переваги, пов'язані з розміром міста, як правило, є більш суттєвими.

При цьому Капелло підкреслює, що сам собою розмір ще не є гарантією швидкого зростання; для динамічного розвитку ключовим фактором є здатність до структурних змін в економіці [179].

Основним поштовхом для розгляду поліцентричності на національному та наднаціональному рівнях став програмний документ «Перспектива європейського просторового розвитку», який було опубліковано у 1998 р. [198]. Хоча поліцентричність у ньому розглядається, насамперед, у площині державної політики просторового розвитку, він також здійснив суттєвий вплив на розгляд поліцентричності як просторового феномену. Порівняно з регіональним рівнем, де основна увага приділена функціональній спеціалізації та компліментарності поселень, їхній здатності генерувати мережеві екстерналії, на національному рівні ключову роль відіграють характеристики ієрархії населених пунктів, диспропорцій соціально-економічного розвитку, розподілу метропольних функцій і транспортних зв'язків у національних та міжнародних масштабах [174, 244, 190].

У більшості вітчизняних досліджень територіального розвитку питання поліцентричності, як правило, не є предметом вивчення і згадується здебільшого непрямо. І. Савчук [141], К. Мезенцев та Г. Підгрушний [91] розглядають поліцентризм переважно в контексті теорії «полюсів зростання», характеризуючи ідею «формування збалансованої системи полюсів соціально-економічного розвитку» як таку, що відповідає основним завданням державної регіональної політики, серед яких вони визначають зростання економічної активності, продуктивності праці та якості життя, згладжування міжрегіональних соціально-економічних диспропорцій. Тобто фактично вони більшою мірою акцентують увагу на морфологічному вимірі поліцентричності, майже не приділяючи уваги іншим вимірам. Такий підхід до формування полюсів зростання має низку обмежень, насамперед, у випадку спроби штучного створення полюсу через розміщення виробництва без урахування функціональної спрямованості та інфраструктурного забезпечення території.

Таким чином, у сучасних умовах глобалізації соціально-економічний розвиток країни неминуче буде територіально концентрованим. У результаті складної

взаємодії доцентрових та відцентрових сил він може набувати різного спрямування: переважно моноцентричного розвитку на агломераційній основі або більш поліцентричних варіантів, що базуються на мережевих екстерналіях. З'ясовано, що поліцентричність розвитку є багатовимірним поняттям, що охоплює як морфологічні, так і функціональні ознаки. Виділено додатковий вимір поліцентричності – інфраструктурний, що характеризує наявність та рівень доступу фізичних та юридичних осіб, незалежно від їх місцезнаходження, до базових послуг певної якості. Сформульовано узагальнене розуміння поліцентричності як діалектичного поєднання процесів концентрації економічної діяльності в окремих місцях із необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку.

1.2. Методичні підходи до вимірювання поліцентричності розвитку в умовах економічної концентрації

Аналіз генезису теоретичних поглядів на поліцентричність розвитку дозволив охарактеризувати її як багатовимірне поняття, в основі якого є об'єктивне протиріччя між тенденціями територіальної економічної концентрації та необхідністю забезпечення рівного доступу до базових послуг. Указане зумовлює специфіку методичних підходів, що використані в дослідженні. По-перше, багатовимірність поліцентричності розвитку вимагає застосування комплексного підходу до її аналізу; за таких умов це обмежує доцільність використання певного окремого показника як узагальненого мірила поліцентричності. По-друге, об'єкт та предмет дослідження зумовлюють розгляд поліцентричності передусім на національному рівні; водночас для формування більш повної картини поліцентричного розвитку країни додатково використовується також аналіз на регіональному та місцевому рівнях. По-третє, в дослідженні поліцентричності на національному рівні за морфологічним та функціональним вимірами як центри розглядаються, насамперед, міста (міські агломерації), тоді як інфраструктурний

вимір передбачає аналіз усієї території країни щодо умов доступу до базових послуг.

На рис. 1.3 узагальнено основні напрями, за якими може здійснюватися вимірювання та оцінювання поліцентричності розвитку території. Вони відповідають тим вимірам, що визначені в попередньому параграфі цієї роботи; так само, в кожному із вказаних вимірів визначено складові – конкретні ознаки, що визначають досліджувану територію як поліцентричну.

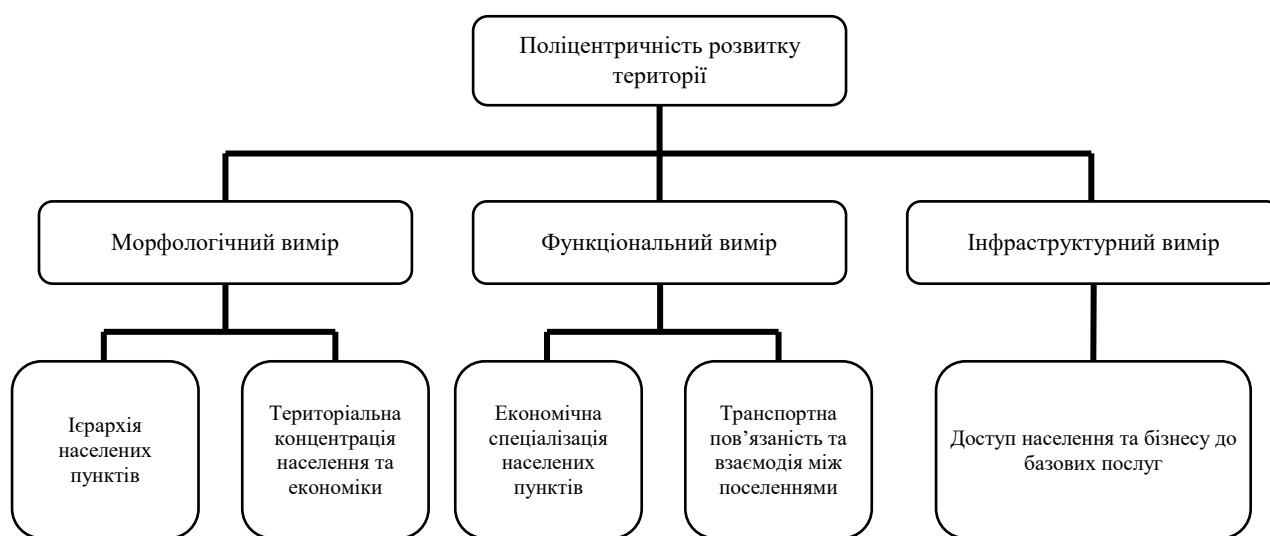

Рис. 1.3. Напрями вимірювання поліцентричності розвитку території

Джерело: розроблено автором на основі [174, 176, 244]

Аналіз характеристик ієрархії населених пунктів є одним із найбільш розповсюджених методів дослідження поліцентричності розвитку, що використовуються в науковій літературі [174, 176]. Він дозволяє визначити, як поселення досліджуваної території співвідносяться одне з одним за чисельністю населення або обсягами економічної діяльності; чи існує на території один або декілька населених пунктів, що суттєво перевищують інші за вказаними ознаками, і якою є різниця між ними.

Загалом на рівні країни ієрархія міст підкоряється двом загальновизнаним правилам. Одне з них – закон Гібрета: темп зростання чисельності населення міста зазвичай не залежить від розміру останнього; в середньому зростання міст усіх рівнів відбувається паралельно [266, с. 51]. Друге, найбільш відоме як

закон Ципфа, – чисельність населення будь-якого міста дорівнює чисельності населення найбільшого міста країни, поділеного на ранг міста за чисельністю населення (формула 1.1) [191, 266].

$$P_x = \frac{P_1}{x}, \quad (1.1)$$

де P_x – чисельність населення міста, що має ранг x , P_1 – чисельність населення найбільшого міста.

Фактично закон Ципфа є частковим випадком більш загального правила, що визначається як правило розподілу «ранг-розмір» та має форму (формула 1.2) [266, с. 51]:

$$P_x = \frac{A}{x^b}, \quad (1.2)$$

де P_x – чисельність населення міста, що має ранг x , A та b – параметри, значення яких може бути відмінним від P_1 (формула 1.1) та 1 відповідно.

Формула 1.2 визначає нелінійний характер залежності між рангом міста x і чисельністю його населення P_x . Тому в дослідженнях здебільшого застосовується логарифмована форма цього рівняння (формула 1.3), що дозволяє використовувати метод лінійної регресії для аналізу вказаної залежності [207].

$$\ln(P_x) = \alpha + \beta \ln(x), \quad (1.3)$$

де x та P_x відповідають x та P_x з формул 1.1 та 1.2,
 β відповідає b з формули 1.2.

На основі формули 1.3 визначається один із показників, що характеризує морфологічний вимір поліцентричності – коефіцієнт розподілу «ранг-розмір». Він розраховується як абсолютне значення кутового коефіцієнта лінії регресії між

натуральним логарифмом чисельності населення міста (населеного пункту) та натуральним логарифмом його рангу за чисельністю населення. Вищі значення коефіцієнта розподілу «ранг-розмір» свідчать про вищий рівень морфологічної поліцентричності країни [174, 176, 207].

Обмеженням використання цього показника є його висока чутливість до кількості міст, узятих до аналізу. Так, наприклад, дослідники ОЕСР вираховували коефіцієнт розподілу «ранг-розмір» для кожної країни на основі розміру чотирьох її найбільших населених пунктів [174]. Відбір саме такої кількості вони пояснювали, по-перше, можливістю краще врахувати різницю в розмірі міст та їх ієрархічні відносини; по-друге, бажанням охопити якомога більше країн, зокрема і невеликих. Інші вчені відбирали до аналізу всі поселення країни відповідно до порогового значення чисельності їхнього населення, наприклад, не менше 50 000 осіб [244]. У будь-якому разі існує закономірність: чим більшим є розмір вибірки, тим нижчим є коефіцієнт розподілу «ранг-розмір» [197, с. 1442]. Тобто врахування різної кількості міст від кожної країни може вплинути на результати дослідження. Таким чином, зазначений коефіцієнт необхідно доповнювати іншими показниками.

У зазначеному дослідженні ОЕСР також взято до уваги коефіцієнт першості (primacy rate), що виражається як частка населення найбільшого міста країни від загальнонаціональної чисельності. В деяких джерелах коефіцієнт першості розраховується як відхилення розміру найбільшого міста від лінії регресії розподілу «ранг-розмір» (остання в цьому випадку будується без урахування найбільшого міста) [174, с. 9]. Чим вищою є питома вага населення найбільшого міста, тим більш моноцентричною можна вважати територію.

На нашу думку, коефіцієнт першості є прийнятним показником для оцінки рівня моноцентричності території. Проте існує низка застережень щодо використання цього показника. Передусім коефіцієнт першості, розрахований як частка населення найбільшого міста від загальної чисельності населення території, значною мірою залежить від рівня урбанізації території. Можлива ситуація, за якої населення найбільшого міста становить 15-20 % від загального (що характеризує територію як не надто моноцентричну), але в разі, якщо більшість населення

проживає в сільській місцевості, фактично зазначена територія є здебільшого моноцентричною. Це особливо актуально для країн із низьким рівнем соціально-економічного розвитку. З цього погляду більш коректним індикатором ми вважаємо частку населення найбільшого міста від чисельності міського населення країни.

Водночас, якщо враховувати факт, що розподіл населення між містами території зазвичай відбувається за степеневим законом, коефіцієнт першості є залежним від кількості міст. У випадку розподілу за законом Ципфа ($\beta = 1$) частка найбільшого міста може бути розрахована за формулою 1.4:

$$PR = \frac{1}{\sum_{i=1}^N (i^{-1})} \quad (1.4)$$

де PR – коефіцієнт першості, N – кількість міст.

За таких умов для N = 10 коефіцієнт першості при розподілі за законом Ципфа буде дорівнювати 34%, а для N = 100 – вже 19 %. Отже, порівняння країн з відомою різною чисельністю населення та кількістю міст (наприклад, Бельгія та Індія) буде некоректним.

Універсальнішим з позицій міжнародних порівнянь є оцінювання поліцентричності з огляду на показники територіальної концентрації населення та економічної діяльності. Для кількісної оцінки територіальної концентрації економічної діяльності зазвичай використовується показник економічної щільності, який може виражатися як обсяг виробництва, зокрема ВВП, на одиницю площі території [140]. Відповідно, територіальна концентрація населення виражається через показник щільності населення, тобто кількості осіб на одиницю площі. Взаємозв'язок між показниками щільності населення та економічної діяльності є дискусійним питанням. У звіті Світового банку 2009 р. відзначається тісна кореляція між показниками концентрації населення та економічної активності (відповідно, щільність населення та щільність ВВП); водночас у тому ж звіті вони вказують на обмеження цього підходу, наводячи як приклад м. Лондон з найвищою економічною щільністю та м. Мумбаї, що є найбільш густонаселеним [266, с. 36].

С. Романюк у монографії «Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика» вказує на недоліки цього підходу. По-перше, порівняння показників щільності населення та економічної щільності обов'язково має враховувати рівень економічного розвитку порівнюваних територій (рівень ВВП на 1 особу). По-друге, навіть порівняння щільності територій одного рівня (міст, регіонів тощо) може бути викривленим через різницю в площі. Цю проблему можна вирішити за допомогою процедури приведення щільності [140, с. 35].

Здійснене нами порівняння показників концентрації економічної діяльності на рівні країн підтверджує тезу про необхідність врахування рівня економічного розвитку та приведення показників щільності. В даній роботі здійснено порівняння серед 51 країни, які поділено на 3 рівні групи. Перша група – країни, що мають ВВП на одну особу за паритетом купівельної спроможності на рівні понад 30 тис. доларів США; друга група – від 10 до 30 тис. доларів США; третя група – менше, ніж 10 тис. доларів США. Співвідношення показників щільності населення та щільності ВВП для найбільших міст країн кожної групи графічно відображене на рис. 1.4, а співвідношення відповідних приведених показників – на рис. 1.5 [184, 192, 211].

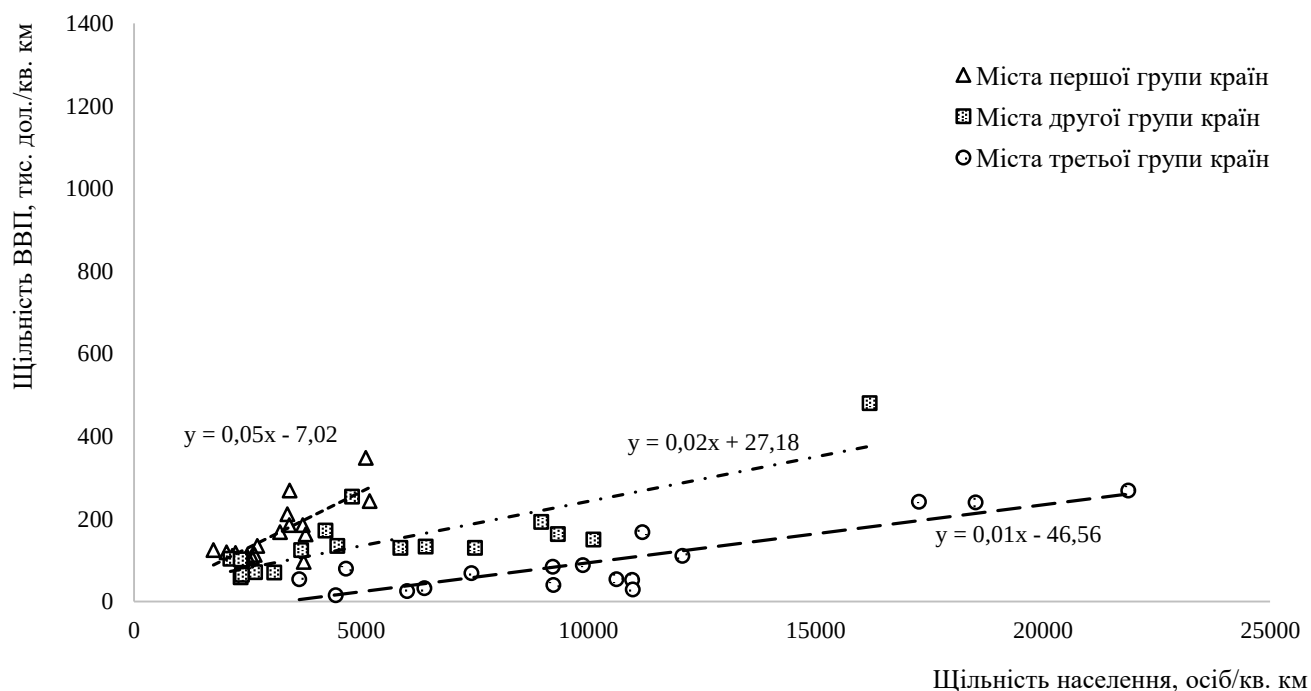

Рис. 1.4. Співвідношення показників щільності населення та щільності ВВП для найбільших міст країн різного рівня розвитку

Джерело: розроблено автором за даними: додаток А, табл. А.1

Рис. 1.4 та 1.5 свідчать, що для груп країн, що мають нижчий рівень ВВП, на одну особу скорочується кутовий коефіцієнт відповідної лінії тренду і, відповідно, змінюється співвідношення між щільністю населення та економічною щільністю. Таким чином, вищенаведений приклад з містами Лондоном та Мумбаї пояснюється значною відмінністю в рівні соціально-економічного розвитку Великої Британії та Індії відповідно. Навіть у межах однієї країни рівень ВВП на одну особу може суттєво варіювати між її регіонами, отже, співставлення територій певного таксономічного рівня повинно відбуватися з урахуванням усіх трьох показників [140].

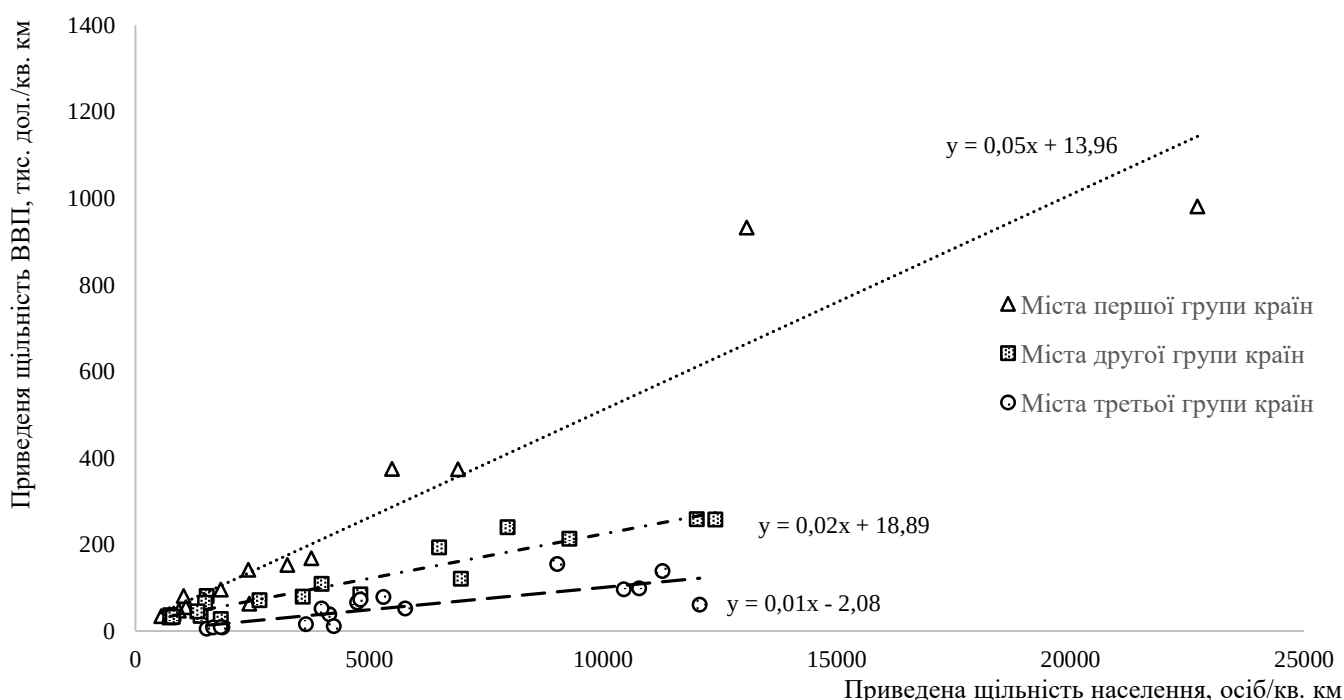

Рис. 1.5. Співвідношення приведених показників щільності населення та щільності ВВП для найбільших міст країн різного рівня розвитку

Джерело: розроблено автором за даними: додаток А, табл. А.1

У випадку одночасного порівняння багатьох територій виникає необхідність у приведенні показників щільності (рис.1.5). Це дозволяє нівелювати різницю в площі, що може виникати внаслідок особливостей землекористування, містобудування. Водночас можливе й інше трактування наведеної щільності як потенціалу для подальшого зростання. Тобто якщо з двох міст із однаковим обсягом ВВП у першого наведена щільність ВВП є вищою, це свідчить про більш ефективне використання території, що може бути досягнуто другим містом.

Як нами відзначено раніше, комплексне розуміння поліцентричності не обмежується лише морфологічним виміром. Функціональні характеристики також потребують уваги в рамках цієї роботи. Зокрема, дослідження економічної спеціалізації населених пунктів дозволяє зробити висновок щодо притаманних їм ключових функцій, і, відповідно, щодо наявних або потенційних можливостей взаємодоповнення (комплементарності) та використання мережевих екстерналій. У дослідженнях поліцентричності економічна спеціалізація населеного пункту зазвичай визначається на основі структури його валової доданої вартості та наявності на його території закладів або установ, що пов'язані з виконанням певних функцій (зокрема міжнародні аеропорти, університети, штаб-квартири великих підприємств та ін.) [244]

Інший напрям вимірювання функціональної поліцентричності передбачає оцінку зв'язків між населеними пунктами досліджуваної території, що здійснюється на основі різних підходів. Один із них заснований на теорії графів, де поселення вважаються вершинами графу, а зв'язки між ними – ребрами. Відповідно, чим більш рівномірно розподілені зв'язки між вершинами, тим більш поліцентричною є територія. Функціональна поліцентричність може бути виражена у вигляді коефіцієнта звичайної поліцентричності (формула 1.5):

$$OP = 1 - \sigma_F / \sigma_{Fmax}, \quad (1.5)$$

де OP – звичайна поліцентричність (граничні значення: 1 – повна моноцентричність, 0 – повна поліцентричність), σ_F – середньоквадратичне відхилення ступеня вимірюваної вершини у мережі; σ_{Fmax} – середньоквадратичне відхилення 2-вершинної мережі N_z , де ступінь $p_1 = 0$, p_2 – ступінь вершини з найвищим значенням ступеня в досліджуваній мережі [214, с. 2084].

Існує також підхід, що базується на дослідженні потоків (робочої сили, капіталу, інформації тощо) між населеними пунктами регіону. Певним чином цей підхід повторює попередній: поліцентричність визначається рівномірністю розподілу зв'язків між центрами. Але він оперує не абстрактними зв'язками, а

конкретними даними: зазвичай використовуються показники інтенсивності маятникової міграції між поселеннями регіону [176, с. 17-18]. Одним із таких показників є індекс ентропії, що вимірює загальний розподіл взаємодії між поселеннями (формула 1.6):

$$EI = - \sum_{i=1}^L \frac{(Z_i) * \ln(Z_i)}{\ln(L)}, \quad (1.6)$$

де Z_i – співвідношення між кількістю поїздок до чи з поселення та загальною кількістю поїздок у регіоні; L – загальна кількість поселень. Значення індексу варіюють від 0 до 1, де 0 – гіпотетичний варіант, при якому всі потоки замкнені в одному центрі, а 1 – повна поліцентричність: усі центри зв'язані між собою з однаковою інтенсивністю [176].

Перелічені вище показники переважно спрямовані на оцінку окремих вузьких складових поліцентричності розвитку. Водночас наявні спроби визначення більш узагальненого показника поліцентричності. Серед таких доцільно відзначити дослідження, проведене у 2002-2004 рр. Європейською оглядовою мережею просторового планування (ESPON), в якому запропоновано індекс поліцентричності – інтегральний індекс, що розраховується з трьох субіндексів: індексу розміру, індексу розташування та індексу пов'язаності (рис. 1.6).

Перші два субіндекси дозволяють оцінити поліцентричність у морфологічному вимірі. Індекс розміру включає розподіл «ранг-розмір» міст за чисельністю населення та обсягом ВВП, і відповідні коефіцієнти першості (як відхилення від лінії регресії) – показники, що описано вище.

Індекс розташування має на меті оцінити, наскільки рівномірно розташовані на території центри міської системи. В його основі є визначення умовних «зон обслуговування» шляхом побудови полігонів Тіссена (діаграми Вороного), тобто зон навколо міських центрів, у межах яких будь-яка точка є ближчою до цього центра, ніж до інших. Сам індекс виражений як коефіцієнт Джині за розміром зон

обслуговування. Він може приймати значення від 0 до 1, де 0 – повна рівність (усі зони мають однакову площу), а 1 – максимальна поляризація [244, с. 61].

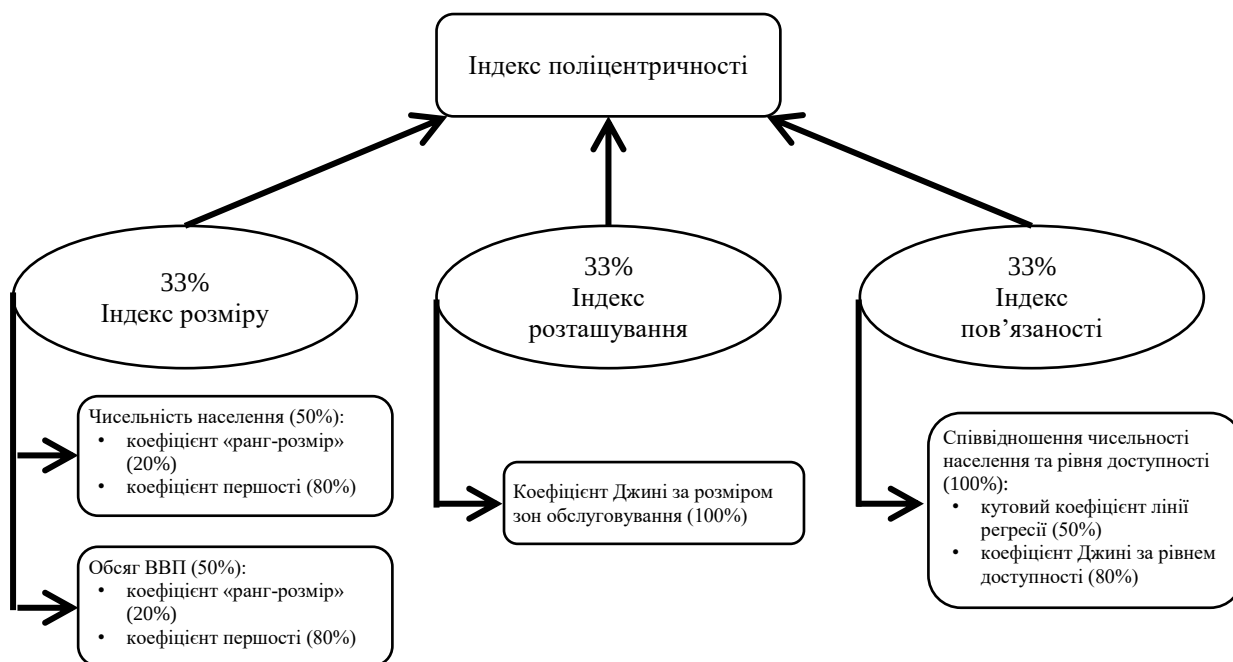

Рис. 1.6. Індекс поліцентричності за ESPON

Джерело: розроблено автором на основі [244]

Індекс пов'язаності, як відзначають самі автори звіту, націлений на вимір функціональної поліцентричності. За його допомогою оцінюється потенціал кожного міста для взаємодії з іншими населеними пунктами. Основу цього індексу формує показник мультимодальної доступності, тобто доступності за різними видами транспорту: автомобільного, залізничного, повітряного. Рівень доступності за окремим видом транспорту визначається за формулою 1.7:

$$A_i = \sum_j W_j^a \exp(-\beta c_{ij}) \quad , \quad (1.7)$$

де A_i – рівень доступності території i , W_j – діяльність W , що має бути досягнута на території j , c_{ij} – генералізована вартість досягнення території j з території i .

Індекс пов'язаності розраховується за двома складовими: 1) коефіцієнтом нахилу лінії регресії співвідношення чисельності населення міст та їхньої

доступності; 2) коефіцієнтом Джині за рівнем доступності міських центрів [244, с. 61].

У подальших дослідженнях цієї організації було запропоновано низку додаткових показників оцінки морфологічної поліцентричності: наприклад, частка населення найбільшого міста в загальній чисельності населення країни; середня різниця між містом та наступним, меншим за розміром, містом (нижній поріг – 50 тис. осіб); середньоквадратичне відхилення чисельності населення в містах, що мають понад 50 тис. осіб [202].

Наявні способи вимірювання поліцентричності розвитку узагальнено у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Показники вимірювання поліцентричності розвитку

Вимір поліцентричності	Напрямок вимірювання	Показник
Морфологічний:	Характер розподілу міст за населенням	Розподіл «ранг-розмір»
		Індекс першості
		Частка населення найбільшого міста від сукупної чисельності населення території (або міст певного розміру)
		Середня різниця між містом та наступним, меншим за розміром, містом
		Середньоквадратичне відхилення чисельності населення у містах
	Характер розподілу міст за ВВП	Розподіл «ранг-розмір»
Функціональний	Характер просторового розподілу	Індекс першості
		Індекс розташування (коефіцієнт Джині за розміром зон обслуговування)
	Економічна спеціалізація	Структура валової доданої вартості
	Розподіл потоків між поселеннями	Коефіцієнт звичайної поліцентричності
		Індекс ентропії
	Потенціал для взаємодії між населеними пунктами	Мультимодальна доступність населених пунктів

Джерело: систематизовано автором на базі [174, 176, 202, 214, 228, 244]

Відзначимо, що перелік індикаторів для оцінювання поліцентричності розвитку є вельми широким. Однак, на нашу думку, існує необхідність його суттєвого доповнення.

По-перше, переважна більшість наявних показників поліцентричності є статичними: вони виражають певну структуру населених пунктів та зв'язків між ними у визначений момент часу. Проте саме поняття розвитку як процесу якісних змін містить динамічну складову. Оцінювання поліцентричного розвитку має передбачати розуміння не тільки територіальної структури поселень, але і тенденцій її змін. Необхідні відповіді на питання, чи прямує територія у бік моноцентризму, чи навпаки, під впливом відцентрових сил перетворюється на більш поліцентричну.

Необхідно відмітити, що це питання стосується більшою мірою економічної складової поліцентричності, аніж демографічної. Адже розподіл населення між містами тримається у жорстких рамках законів Ципфа та Гібрета, через що ієрархія міст за населенням не зазнає суттєвих змін (якщо таке і трапляється, то зазвичай під впливом конкретних обставин, як наприклад, канадське місто Торонто стало більшим за Монреаль з політичних причин). Водночас динаміка економічного зростання далеко не завжди співпадає за темпом і напрямом зі зростанням кількості населення [10].

Звісно, чимало із зазначених вище показників поліцентричності розвитку можна використовувати в динаміці, просто порівнюючи їхні значення за певний проміжок часу. Проте важливим є розуміння не тільки загальної спрямованості розвитку в той чи інший бік, але й конкретизація: на яких саме територіях відбувається концентрація, а на яких, навпаки, скорочення (відтік) населення та економічної діяльності.

Як зазначено вище, демографічні та економічні зміни можуть суттєво відрізнятися за темпом та напрямом. Отже, на нашу думку, більш повне розуміння процесів територіального розвитку потребує аналізу спільної динаміки показників чисельності населення та обсягу ВВП досліджуваних територій (а якщо розглядати розвиток у вимірі територіальної концентрації – відповідно, показники щільності населення та ВВП), а також ВВП на одну особу. За умов одночасного зростання всіх трьох показників можна охарактеризувати розвиток території як стійкий, що відбувається на основі агломерації. Скорочення одного з показників є сигналом щодо ризику для відповідної території, а падіння всіх трьох означає стан занепаду,

що може бути подоланий лише шляхом спеціальних заходів державної регіональної політики [140].

Іншим методом, що дозволяє оцінити подальші тенденції поліцентричного розвитку країни, є дослідження потенціалу міграційної привабливості її територій. Цей показник може бути визначений у рамках моделей міграційного потенціалу, зокрема гравітаційної моделі Д. Стюарта [279], моделей, розроблених В. Чужиковим та Н. Божидарнік [161], С. Романюком [139].

У цьому дослідженні взято за основу модель С. Романюка, що дозволяє розрахувати потенціал міграційної привабливості території відносно іншої на основі співвідношення їхніх приведених показників щільності населення, економічної щільності та відстані між ними [139]. Зазначену модель модифіковано шляхом використання показника середньої заробітної плати замість приведеної економічної щільності, оскільки остання має високий рівень кореляції із приведеною щільністю населення [140] та не завжди є доступною для оцінювання на внутрішньорегіональному рівні; водночас, відповідно до гравітаційної моделі Стюарта, замість відстані між населеними пунктами використано квадрат цієї відстані (формула 1.8).

$$F_{oj} = \frac{\frac{W_o}{W_j} \times (K \times \frac{D_{po}}{D_{pj}})}{L_{o-j}^2}, \quad (1.8)$$

де F_{oj} – потенціал міграційної привабливості території o відносно території j ;

W_o – середня заробітна плата на території o ;

W_j – середня заробітна плата на території j ;

D_{po} – щільність населення території o ;

D_{pj} – щільність населення території j ;

L_{o-j} – геометрична відстань між географічними центрами територій o та j ;

K – коефіцієнт щільності.

Друга причина, що зумовлює розширення переліку показників поліцентричності, полягає у виділенні інфраструктурного виміру поліцентричності, що вимагає не тільки кількісного, але і якісного оцінювання процесів розвитку. Проблема визначення територіального розвитку призводить до питання, наскільки доречним є домінування вузьких економічних показників, таких як валовий регіональний продукт на одну особу, що є єдиним універсальним індикатором розвитку [258]. Так, у звіті Комісії з вимірювання економічної діяльності та соціального прогресу під керівництвом Нобелівського лауреата Д. Стігліца виокремлено низку проблем, пов'язаних із використанням ВВП на одну особу як основного показника розвитку території. По-перше, ВВП визначає обсяги ринкового виробництва та охоплює всі кінцеві товари та послуги незалежно від того, хто є їхнім споживачем (домашні господарства, фірми, держава). Тобто цей індикатор не враховує реального соціального ефекту від товарів та послуг. Крім того, він не враховує якісних змін у таких сферах, як інформаційні та комунікаційні технології, медицина, освіта, науково-дослідна діяльність тощо. Натомість автори звіту пропонують змістити акценти з оцінювання ринкового виробництва на оцінювання добробуту, приділяючи більше уваги показникам доходів та споживання. Добробут, на їхню думку, є багатовимірним поняттям, до якого вони включають матеріальні статки, охорону здоров'я, освіту, особисту діяльність, якість урядування та рівень політичних свобод, соціальні зв'язки, довкілля та безпеку [280].

Вище вже було згадано використання для вимірювання функціональної поліцентричності показника доступності міст за різними видами транспорту як потенціалу для взаємозв'язку з іншими містами. Таким чином, можна використовувати показники доступу до базових послуг як вираження потенціалу для розвитку території.

З таких показників можуть бути використані:

- а) відсоток населення, що має доступ до:
 - електроенергії;
 - водопостачання та водовідведення;
 - засобів зв'язку та Інтернет-з'єднання;

б) забезпеченість населення та бізнесу:

- закладами освіти (дошкільна та середня);
- медичними послугами;
- транспортною інфраструктурою;
- адміністративними послугами та ін.;

в) показники якості надання відповідних послуг (наприклад, середній бал зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) у школах, показники захворюваності та смертності від різних груп захворювань, швидкість надання адміністративних послуг та ін.);

г) показники задоволеності наданням послуг (на основі соціологічних опитувань).

Ідеї зазначеного вище звіту Комісії з вимірювання економічної діяльності та соціального прогресу розвинено експертами ОЕСР [165, 217]. Доступ до послуг визначається ними як ключовий вимір людського добробуту. Значні диспропорції в доступності таких послуг, як транспорт, водопостачання, прибирання сміття, освіта, охорона здоров'я та інформаційно-комунікаційні технології впливають на рівень життя людини.

У п'ятому звіті Європейської Комісії з економічного, соціального і територіального єднання «Інвестуючи у майбутнє Європи» зроблено акцент на диспропорціях у наданні публічних послуг, зокрема охорони здоров'я та освіти: диспропорції по цих показниках у Європейському Союзі визначають як «несправедливі», що за допомогою політики соціальної інтеграції повинні бути суттєво зменшені [219]. Відзначимо, що для поняття «публічні послуги» наразі відсутнє чітке формулювання в законодавстві України [72]; у вітчизняній науці також є різні підходи до його визначення [159]. В цьому дослідженні використовується розуміння поняття «публічних послуг» як послуг публічної влади, тобто послуг, що надаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами та організаціями, які перебувають в їх управлінні [133].

Отже, предметом аналізу в контексті поліцентричності розвитку є виявлення диспропорцій у показниках якості життя між найбільшими містами та населеними пунктами менших розмірів. Оцінювання такого роду диспропорцій може бути здійснене за допомогою коефіцієнтів співвідношення показників доступу до послуг:

- а) середніх для всієї досліджуваної території;
- б) у найбільшому місті;
- в) у великих міських агломераціях;
- г) середніх для міст;
- д) середніх для сільських територій.

Низький рівень диспропорцій свідчить про сприятливі умови для розвитку на всій території; у цьому випадку вирішальний вплив на моно- чи поліцентричний напрям розвитку чинитимуть ринкові фактори: транспортні витрати, конкуренція, ціна землі тощо. Так само високий рівень диспропорцій на користь найбільшого міста становить загрозу міграції населення та бізнесу з решти територій через неадекватні умови життя. Найбільш негативний сценарій розвитку, таким чином, полягає в посиленні морфологічного та функціонального моноцентризму на фоні погіршення якості життя решти територій у форматі «порочного кола», описаного Г. Мюрдалем [240]. Таку ситуацію можна охарактеризувати як «токсичний моноцентризм», оскільки використання позитивних агломераційних екстерналій для найбільшого центра буде обмежене негативними ефектами (зростання екологічного навантаження, соціальної напруги тощо), а розвиток інших територій обмежений низьким рівнем пов'язаності та доступу до базових послуг.

Отже, оскільки поліцентричність розвитку є багатовимірним явищем, вона потребує комплексного підходу до її оцінювання. Традиційними засобами в рамках морфологічного виміру поліцентричності є коефіцієнт першості та коефіцієнт розподілу «ранг-розмір», що характеризують ієрархію населених пунктів у межах досліджуваної території. Водночас вказані показники мають застереження щодо міжнародних порівнянь, на додаток до них запропоновано використання показників щільності населення та економічної щільності для оцінювання морфологічної поліцентричності. Крім того, засоби вимірювання поліцентричності доповнено

показниками, що характеризують інфраструктурний вимір, а саме рівень якості та доступності базових публічних та ринкових послуг.

1.3. Формування поліцентричного розвитку засобами державної політики

Згаданий вище програмний документ «Перспектива європейського просторового розвитку» [198] став відправною точкою для обговорень та досліджень поліцентричності розвитку як порядку денного державної регіональної політики. В ньому звертається увага на наявність у межах Європи лише однієї великої зони глобальної економічної інтеграції, відомої як «П'ятикутник» (із «вершинами» у Лондоні, Парижі, Мілані, Мюнхені та Гамбурзі) або «Блакитний банан». Ця зона є глобальним центром виробництва та надання послуг і, відповідно, характеризується високим рівнем доходів та розвиненою інфраструктурою. Окрім неї, відзначають автори, є лише декілька невеликих ізольованих «островів» зростання, ВВП яких не є достатньо великим, щоб суттєво вплинути на тенденції диспропорційного просторового розвитку.

Як альтернатива, з метою посилення економічної інтеграції пропонується формування поліцентричної просторової структури Європейського Союзу шляхом створення нових зон зростання, що становитимуть мережу метропольних регіонів міжнародного рівня, та пов'язані з ними супутні території (менші міста, села, селища). Поліцентричність визначається як необхідна передумова збалансованого та сталого місцевого і регіонального розвитку, використання переваг від розташування ЄС у порівнянні з іншими економічними регіонами світу [198, с. 20-21].

Згідно з документом, засоби регіональної політики (враховуючи фінансування із структурних фондів ЄС) мають орієнтуватися на поліцентричну модель розвитку. Велику увагу приділено розвитку кооперації та взаємодоповнення міст і регіонів.

Схожі ідеї, але в більш розширеному форматі, викладено у матеріалах Чотирнадцятої Європейської конференції міністрів з питань регіонального / просторового планування (CEMAT) Ради Європи (Лісабон, Португалія, 26-27 жовтня 2006 р.) на тему «Мережеві структури для забезпечення сталого

територіального розвитку Європейського континенту: мости, що об'єднують Європу». Вони розглядають поліцентризм «як функціональний інструмент, який окрім сприяння економічній конкуренції, покликаний забезпечити територіальне єднання. Через створення комбінацій наявних ноу-хау, економічних та логістичних функцій можна надавати підтримку створенню великої кількості конкурентоспроможних центрів економічного розвитку, які можуть утворити мережу з уже діючими центрами економічного зростання в усіх регіонах Європи і, таким чином, більш ефективно забезпечувати реалізацію політики сталого розвитку» [87, с. 84]. В документі також підкреслено важливість функціональної комплементарності, кооперації та партнерства між населеними пунктами та регіонами. Реалізація поліцентричного розвитку передбачає розкриття ендегенного потенціалу територій, запровадження інноваційних інструментів регіонального розвитку, удосконалення системи територіального управління [87].

У попередніх параграфах нами було з'ясовано, що поліцентричність розвитку є багатовимірною категорією, яка може набувати різного змісту залежно від територіального рівня дослідження. Відмінності у проявах взаємодії сил концентрації та дисперсії на різних масштабах зумовлюють диференціацію цілей політики для відповідних рівнів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

**Характеристика територіальних рівнів поліцентричності з точки зору
політики територіального розвитку**

Територіальний рівень	Об'єкт впливу	Цілі політики
внутрішньоміський (мікрорівень)	центри та субцентри ділової активності у межах міста	Підвищення ефективності землевикористання; удосконалення системи надання транспортних та інших публічних послуг
регіональний (мезорівень)	населені пункти та зв'язки між ними у межах регіону	Досягнення агломераційних переваг через забезпечення синергійної взаємодії між поселеннями регіону; подолання внутрішньорегіональних диспропорцій у доступі до послуг
національний (макрорівень)	загальна система населених пунктів країни	Підвищення конкурентоспроможності територій країни; Пом'якшення міжрегіональних диспропорцій (доходи, доступ до послуг, споживання)

Джерело: систематизовано автором на базі [174, 244]

Отже, категорія поліцентричності розвитку має не тільки економічний зміст; водночас у ній присутня суттєва складова політики держави. Як можна побачити з вищенаведених документів, поліцентричний розвиток не сприймається як самоціль; здебільшого він розглядається як елемент або передумова збалансованого та сталого розвитку. На нашу думку, питання співвідношення категорій поліцентричності, збалансованості та сталості територіального розвитку потребує уточнення.

По-перше, як було зазначено раніше, ключовою характеристикою територіального розвитку є нерівномірність; вплив багатьох ендо- та екзогенних чинників практично унеможливорює довготривалу підтримку збалансованості розвитку регіонів. Крім того, структура національної економіки більшості країн характеризується зростанням питомої ваги сфери послуг (особливо спеціалізованих, заснованих на інтелектуальній праці), що значною мірою зосереджуються саме у великих містах. Відповідно, останні гратимуть все більшу роль, концентруючи в собі суттєву частку населення та валового внутрішнього продукту. Таким чином, збалансований територіальний розвиток як політична мета в умовах економічної концентрації є, на наш погляд, малодосяжною.

Водночас надмірна неконтрольована територіальна концентрація несе в собі низку загроз, пов'язаних як із негативними агломераційними ефектами, так і з потенційним занепадом більш віддалених від центру територій. Тобто постає необхідність сприяння такому формату концентрації, що забезпечував би не тільки реалізацію агломераційних переваг, але й поширення цих вигід на якомога більшу територію завдяки механізмам взаємодії центрів зростання із територіями, що розвиваються більш повільно.

По-друге, низка наукових результатів вказує на неоднозначність зв'язку між поліцентричністю і характером міжрегіональних диспропорцій. За дослідженнями ESPON, кореляція між поліцентричністю та територіальною рівністю виявилася близькою до 0 для нових країн-членів і від'ємною для країн ЄС-15 – тобто, у більш поліцентричних країнах спостерігається вищий рівень міжрегіональних диспропорцій. Схожі результати отримали Е. Мейерс та К. Зандберг, які

проаналізували співвідношення рівня поліцентричності країн ЄС (за показниками розподілу «ранг-розмір» та просторового розподілу міст) та міжрегіональних диспропорцій (за коефіцієнтом варіації та індексом Тейля по ВВП на одну особу і рівню безробіття у регіонах рівня NUTS-3). Вони засвідчили здебільшого позитивну кореляцію між поліцентричністю та рівнем міжрегіональних диспропорцій (за деякими показниками коефіцієнт кореляції перевищував 0,6).

На перший погляд, подібні результати не відповідають традиційним уявленням про поліцентричність як передумову збалансованого розвитку та скорочення міжрегіональних диспропорцій. Проте на фоні попередніх тверджень зазначений факт вбачається цілком логічним. Адже країна, яку можна охарактеризувати як переважно поліцентричну, має більшу кількість міст другого рівня, співставних за розміром із головним центром, як правило, такі міста є важливими регіональними центрами. Отже, з великою ймовірністю на рівні свого регіону це місто виявиться домінантним, здатним генерувати агломераційні ефекти. Іншими словами, вища поліцентричність на національному рівні супроводжуватиметься вищою моноцентричністю на субнаціональному рівні. Такий характер територіальної концентрації може спричинити відносно вищий рівень міжрегіональних диспропорцій, особливо на рівні NUTS-3.

Слід також окремо зупинитися на співвідношенні понять поліцентричного та сталого розвитку. Саме поняття «сталий розвиток» (англ. sustainable development) передбачає такий шлях розвитку, за якого поточний стан підтримується протягом тривалого часу. За визначенням, сформульованим Міжнародною Комісією з Довкілля та Розвитку, сталий розвиток – це здатність здійснювати розвиток стійким, гарантувати, що він задовольняє потреби теперішнього без обмеження можливості майбутніх поколінь задовольнити їхні власні потреби [296]. Поняття сталого розвитку зазвичай містить три основні взаємопов'язані складові: економічну, соціальну та екологічну [101].

З позиції просторового розподілу економічної діяльності, стан моноцентричності є малоефективним відносно складових сталого розвитку:

- економічна: великі центри отримують вигоди від економії на масштабі, але зазнають шкоди від негативних ефектів агломерації;
- соціальна: просторова поляризація заснована на конкуренції, а отже, призводить до сегрегації між багатими та бідними, центральними та периферійними містами;
- екологічна: великі поселення використовують менше енергії на транспорт, але більше на підтримку великих будівель та утилізацію відходів [297].

Останній тезис підтверджується дослідженням ESPON: залежність між поліцентричністю та рівнем споживання енергії транспортом (у нафтовому еквіваленті на одиницю ВВП країни) для країн ЄС є від'ємною [244]. Аналогічних висновків дістали італійські вчені П. Венері та Д. Бургалассі, які відзначають, що споживання енергії транспортом є вищим у регіонах із більшою вагою головного міста (тобто у більш моноцентричних). По-перше, це пояснюється більш високим рівнем використання громадського транспорту у поліцентричних регіонах. По-друге, у суто моноцентричному регіоні місто-центр зосереджує велику кількість транспортних потоків, що може спричиняти перевантаження.

Водночас зв'язок з іншими складовими сталого розвитку є більш неоднозначним, на що вказують згадані вище результати щодо вищого рівня територіальних диспропорцій економічного розвитку у більш поліцентричних регіонах. Крім того, існує низка факторів, які спричиняють суттєво більший вплив на сталість розвитку, аніж просторова структура, зокрема ефективність використання енергії та поведінкові зміни [297]. Аналогічний висновок зазначений і у 6-му звіті Європейської комісії: «Не слід перебільшувати вплив агломераційної економіки на регіональні диспропорції. ... Головні причини різниці в економічному розвитку між регіонами пов'язані з накопиченням капіталу, технологіями та людським капіталом, а не наявністю чи відсутністю великого міста.» [220, с. 205]

Слід відзначити, що поліцентричність не є винятковим спрямуванням державної політики територіального розвитку; існують також підходи, що навпаки засновані на досягненні розвитку шляхом сприяння максимальній концентрації економічної діяльності. Так, аналітики, що виступають за мінімізацію впливу

державної політики на ринкові процеси, наголошують на важливості агломераційних переваг як підставі для сприяння необмеженому зростанню найбільших міст відповідно до ринкових сил [273, с.7]. Прибічники інших поглядів вважають за необхідне створювати умови для розвитку більшої кількості міст. Вони зосереджують увагу на негативних ефектах, що проявляються у великих агломераціях, а також потенційних економічних перевагах і посиленні рівності внаслідок наявності більшої кількості високопродуктивних міст; іншими словами – через більш поліцентричний розвиток [273, с.7].

Фактично на основі зазначеної полеміки сформувалися два основні підходи щодо розроблення та реалізації державної політики територіального розвитку: територіально нейтральний і територіально спрямований (рис. 1.7).

Рис. 1.7. Підходи до формування та реалізації державної політики територіального розвитку

Джерело: розроблено автором на основі: [5, 140, 170, 265, 71, 75, 171, 274, 266, 143]

Перший базується на застосуванні заходів, що не враховують особливості конкретної території – насамперед, забезпечення єдності в стандартах та умовах життя. З погляду застосування цієї концепції в регіональній політиці показовим є приклад Ірландії: зокрема, значний обсяг інвестицій було вкладено у сфери освіти і надання загальних публічних послуг із метою поліпшення бізнес-клімату в усій країні (45 % коштів Структурних фондів ЄС на період 1994-1999 рр. було вкладено в розвиток людського капіталу); інвестиції в інфраструктуру були переважно спрямовані на зв'язок більш розвинених та відсталих регіонів. На думку низки вчених, зокрема І. Джилла [251], такий формат регіональної політики був одним із першочергових факторів, що зумовили швидке економічне зростання Ірландії (з 75 % ВВП на одну особу від середнього рівня Європейських спільнот у 1977 р. до 190 % рівня ЄС у 2015 р. [252])

Водночас у Національній Просторовій Стратегії Ірландії на 2002-2020 рр. визначена потреба у формуванні більш поліцентричного характеру просторового розвитку країни [241]. Відзначимо також, що досвід просторово нейтральної регіональної політики Ірландії не може бути розповсюджений через копіювання на інші країни. В умовах гетерогенності території неминуче проявлятиметься асиметричний територіальний вплив секторальних сфер політики, аналіз та врахування якого є частиною територіально спрямованого підходу.

Загалом серед розвинених країн на сьогодні відсутні зразки винятково територіально нейтрального підходу; так чи інакше вживаються заходи, покликані посилити рівень використання ендегенного потенціалу конкретних територій. Проте, як відмічають дослідники, ключовою проблемою зазначених заходів є їхній переважно тимчасовий ефект. Тобто посилення економічної активності та добробуту відбувається в період дії відповідної програми. Забезпечення стійкого зростання території на ендегенній, самодостатній основі є більш складним завданням [243].

Прихильники територіально спрямованого підходу притримуються іншої погляду: просторові умови мають значення та визначають потенціал розвитку не

тільки для території, але й для її мешканців. Відповідно, стратегії розвитку повинні бути не територіально нейтральними, а територіально спрямованими та залежними від контексту [171].

Питання поліцентричності прямо чи опосередковано розглядається у стратегічних документах із питань територіального розвитку та / або просторового планування у більшості країн-членів ЄС та ОЕСР. Згідно з даними звіту щодо національної політики розвитку міст у країнах ОЕСР, з 35 країн-членів така політика наявна у 30. Серед останніх 25 в політиці розвитку міст представлені заходи щодо розвитку міських систем (як великих, так і середніх та малих міст) та підвищення транспортної пов'язаності між містами – відповідно до морфологічної та функціональної поліцентричності [247].

Значна увага приділяється питанням поліцентричного розвитку у Стратегії просторового розвитку Німеччини [188]. Ця країна характеризується високим рівнем поліцентричності; у зазначеній вище стратегії виділено одинадцять метропольних зон загальноєвропейського значення, що становлять основу для зростання на агломераційній основі та інноваційного розвитку. Проте окрему увагу приділено так званим «зонам, що потребують стабілізації» – здебільшого периферійним сільським територіям із низькою щільністю населення, в яких показники економічної активності є нижчими за середні по країні. Стимулювання розвитку таких територій пропонується за рахунок підтримки малих та середніх за розміром міст, що знаходяться на початковому етапі агломераційного росту, а також використання потенціалу у сферах туризму та відновлювальної енергетики. Водночас одним із пріоритетних напрямів просторового розвитку визначено забезпечення рівності в доступі до базових публічних послуг.

Нідерланди, як і Німеччина, є однією з найбільш поліцентричних країн в Європі. Проте їхня Стратегія національної політики у сферах інфраструктури та просторового планування приділяє першочергову увагу питанням транспортної доступності населених пунктів, що визначено нами вище як складову функціональної поліцентричності [284]. Серед ключових механізмів досягнення цілей зазначеної стратегії визначено підтримку міжнародної транспортної

доступності, інвестування в проекти з розширення пропускної здатності транспортних шляхів, розвиток низьковуглецевої економіки та енергозберігаючих транспортних засобів.

Зазначена вище Національна Просторова Стратегія Ірландії на 2002-2020 рр. визначає, що розростання столиці – м. Дубліна призвело до погіршення якості життя багатьох громадян, зокрема, через транспортне перевантаження та більшу тривалість маятникової міграції. Зазначеною стратегією задекларовано потребу в поліцентричному розвитку, формуванні противаги столиці через більш інтенсивне зростання інших міст [241].

На відміну від попередніх країн, у Національному звіті з планування Данії значний акцент зроблено на підвищенні міжнародної конкурентоспроможності столиці – м. Копенгагена. Одним із пріоритетів цього документу визначено економічне зростання всієї країни, тобто фактично він більшою мірою відповідає територіально нейтральному підходу. Водночас у звіті також визнається необхідність формування інтегрованих міських мереж, територіальне єднання міст і прилеглих територій для досягнення більш збалансованого просторового розвитку [169].

Як приклад окремої стратегії, спрямованої на поліцентричний розвиток, доцільно відзначити запроваджену в Італії у 2012 р. Національну Стратегію для внутрішніх територій (SNAI) [291]. Ключовим об'єктом впливу в рамках цієї стратегії є території з негативною динамікою соціально-економічного розвитку, розташовані на значній відстані від міст – центрів доступу до базових послуг – освіти, охорони здоров'я, транспорту. Механізм реалізації SNAI базується на створенні мережі «центрів забезпечення послугами» – муніципалітетів (або груп суміжних муніципалітетів), у яких наявні середня школа, пункт надання екстреної медичної допомоги та залізнична станція [291]. Фактично ця стратегія є спрямованою на розвиток інфраструктурного виміру поліцентричності, визначеного у параграфі 1.1 цього дослідження: в її основі лежить територіальне єднання центрів та периферійних територій та забезпечення рівного доступу до базових послуг.

Отже, хоча у всіх розглянутих країнах стратегічні документи з питань просторового розвитку передбачають здійснення заходів із формування поліцентричного розвитку, конкретні напрями у цій сфері можуть суттєво відрізнятися – від явної підтримки поліцентричності через збільшення кількості центрів агломераційного росту, до більш територіально нейтрального спрямування.

Водночас досвід Польщі з реалізації політики територіального розвитку свідчить, що взаємозв'язок між територіально нейтральним і територіально спрямованим підходами є більш складним. Зокрема, із загального обсягу коштів Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР), виділених Польщі на період 2007-2013 рр., більше третини було спрямовано на реалізацію проектів у сферах транспорту та зв'язку (табл. 1.4). Цей напрям визначається Світовим банком як «територіально сполучний» [266], спрямований на поширення переваг від агломераційного зростання; значна частка інвестування в транспортну інфраструктуру є ознакою більш територіально нейтрального характеру політики. З позиції поліцентричності вказані проекти характеризуються як спрямовані на підвищення рівня функціональної поліцентричності країни.

Таблиця 1.4

**Структура використання коштів ЄФРР у Польщі
за період 2007-2013 рр.**

Сфера діяльності	Сукупний обсяг фінансування за рахунок ЄФРР, млн злотих	Питома вага сфери діяльності, %
Транспорт	38809,74	24%
Дослідження, розробки, інновації	32053,89	20%
Розвиток малого та середнього бізнесу	19103,09	12%
Телекомунікації та електронні послуги	13521,34	8%
Наука й освіта	8554,32	5%
Охорона навколишнього середовища	6806,16	4%
Енергетика	6603,06	4%
Міський розвиток	5822,36	4%
Туризм	5796,83	4%
Державне управління	5287,66	3%
Охорона здоров'я	4629,51	3%
Культура і мистецтво	3746,81	2%
Безпека	1708,34	1%
Міжнародне співробітництво	1526,02	1%
Праця і соціальна інтеграція	1442,63	1%
Інше	4925,29	3%
Усього:	160337,05	100%

Джерело: розроблено автором за даними: [263]

Такі сфери, як дослідження та інновації, наука й освіта, енергетика загалом мають опосередкований територіальний вимір, що значною мірою залежить від конкретного проекту. Так, зокрема, проект із будівництва терміналу для скрапленого природного газу за призначенням є територіально нейтральним, оскільки дозволяє приймати морським шляхом скраплений газ, що може бути надалі використаний у будь-якому регіоні країни. Проте сама наявність такого терміналу може здійснювати вплив на територію, де він розташований, причому як позитивний, за рахунок розбудови супутньої інфраструктури, так і негативний, через потенційні екологічні загрози.

Серед сфер, що мають найбільш явний територіальний вимір, можна визначити розвиток малого та середнього бізнесу (зокрема, проекти зі створення технологічних парків, бізнес-інкубаторів тощо), охорони довкілля, міського розвитку і туризму; сукупно на проекти за цими напрямками було витрачено близько 24 % коштів ЄФРР, виділених Польщі. Вказані проекти можуть здійснювати вплив на поліцентричний розвиток в його морфологічному вимірі, зокрема, підвищення питомої ваги інноваційного наукомісткого виробництва може пришвидшити темпи економічного зростання відповідних територій [246].

На сфери, що спрямовані переважно на підвищення рівня просторової інтеграції, – освіту, охорону здоров'я, соціальну інтеграцію, охорону навколишнього середовища, державне управління сукупно було виділено орієнтовно 16 % коштів ЄФРР. Метою відповідних проектів є подолання диспропорцій у доступі до послуг, визначених у Національній стратегії регіонального розвитку Польщі на 2010-2020 рр. [242]

Отже, оцінка співвідношення територіально спрямованої і територіально нейтральної складових політики є неоднозначною. По-перше, вона може змінюватися залежно від територіального рівня розгляду, зокрема, ЄФРР на загальноєвропейському рівні є територіально спрямованим інструментом, але в окремо взятій країні кошти цього Фонду можуть розглядатися як використані у більш просторово нейтральний спосіб. По-друге, навіть проекти у сферах, що не

мають територіального виміру, можуть опосередковано впливати на територіальний розвиток, і цей вплив також має бути врахований та оцінений.

Описана вище дискусія стимулює до пошуку нового погляду на поліцентричність розвитку як напрям політики. Традиційно політика сприяння концентрації (фактично моноцентричного розвитку) асоціюється із пришвидшенням економічного зростання ціною загострення міжрегіональних диспропорцій; поліцентричний розвиток навпаки вважається таким, що сприяє територіальній рівності, але стримує зростання. Як було відзначено вище, зв'язок між поліцентричністю, економічним зростанням та рівністю є більш складним та неоднозначним, і він не може зводитися до подібної дихотомії.

Крім того, сучасна парадигма регіональної політики передбачає відхід від протиставлення цілей зростання та рівності; навпаки стверджується, що вони можуть доповнювати одна одну, як у таких випадках:

- «зростаюча віддача від запровадження» (позитивні ефекти, пов'язані зі збільшенням кількості користувачів) є характеристикою економіки знань. Це принцип, що працює відносно інформаційно-комунікаційних технологій, освіти, охорони здоров'я та інших публічних послуг: зростання чисельності осіб, що мають доступ до відповідних благ, позитивно впливає на загальний розвиток країни. Тобто рівність публічних видатків (*equity in public spending*) стимулює зростання;

- «віддача від інвестування, що скорочується»: надмірна концентрація у розподілі публічних витрат матиме обмеження можливостей у створенні додаткових результатів. Наприклад, у Франції незначна кількість студентів навчається у Вищих школах, але на кожного з них витрачається значно більший обсяг публічного фінансування, ніж на студента університету. Проте середні результати не є вражаючими. Отже, диспропорції можуть обмежувати зростання;

- «динамічна перспектива»: інвестиції в території, що вже є більш розвиненими та мають суттєвий потенціал для зростання, здатні створити додатковий дохід, який потім може бути перерозподілений. Отже, заходи, спрямовані на стимулювання зростання, можуть створити ресурси для пом'якшення диспропорцій [265].

Відповідно, сприйняття політики поліцентричного розвитку як «пріоритетне спрямування державної підтримки на розвиток міст другого порядку, малих міст тощо» (на противагу моноцентричному розвитку як підтримці зростання обмеженої кількості найбільших міст) є занадто спрощеним та обмеженим.

На нашу думку, поліцентричність розвитку на порядку денному державної політики слід розуміти, насамперед, як необхідність забезпечення повсюдності доступу до базових послуг відповідної якості в умовах територіальної економічної концентрації. З цього погляду політика поліцентричного розвитку передбачатиме забезпечення можливості для зростання будь-якого поселення країни, та у підсумку – формування умов для реалізації людиною свого потенціалу. Обмеження таких можливостей у вигляді зношеної інфраструктури, нерозвинених інституцій, відсутності або низькій якості базових публічних та ринкових послуг призводить до вимушеного переміщення економіки до місць, де ці блага наявні. Як правило, такими місцями, насамперед, є найбільші міста країни.

Аналітичні публікації останніх років свідчать про актуальність питання поліцентричного розвитку в Європі. Зокрема, у звіті ESPON «Формування відкритої та поліцентричної Європи» [201] представлено сценарії територіального розвитку Європи за умов пріоритетної підтримки найбільших міст, міст другого рівня або малих міст і відсталих територій. За прогнозами авторів звіту, сценарій підтримки міст другого рівня забезпечить найвищий річний приріст ВВП (2,3 %); утім сценарій, пов'язаний із мінімальним державним втручанням та зростанням найбільших міст, забезпечує майже такі ж темпи росту (2,2 %). Водночас зростання ВВП за підтримки відсталих територій є навіть нижчим, ніж у базовому сценарії (відсутність змін у політиці) – 1,8 % та 1,9 % відповідно. Фактично цей звіт таким чином ще раз підтверджує, з одного боку, важливість агломераційних переваг як джерела економічного розвитку, та з іншого боку – обмеження неконтрольованої територіальної концентрації.

Серед ключових напрямів політики, представлених у Звіті, визначено:

- забезпечення транспортної пов'язаності Європи в глобальному вимірі;
- підтримка транскордонного співробітництва;

- створення умов для ендегенного розвитку через забезпечення рівного доступу до інфраструктури та базових послуг;
- формування збалансованої структури міст через підтримку міст другого рівня та інтеграцію функціональних міських регіонів;
- управління природними ресурсами на засадах сталого розвитку [201].

Такий підхід хоча і базується на територіально спрямованій логіці, має також певні риси територіально нейтрального підходу, а саме визнання важливості агломераційних переваг та формування умов для зростання на основі рівного доступу до інфраструктури і базових послуг. Цим він суттєво відрізняється від традиційних підходів, що базувалися на концепції «поліосів зростання»: поліцентричний розвиток формується не через штучне створення точок росту, а через формування умов для розвитку вже наявних осередків агломераційного зростання, якими є переважно міста другого рівня в Європі [273].

Водночас британський урбаніст Кліфф Хейг звертає увагу на зменшення інтересу Європейської Комісії до концепції поліцентричного розвитку як порядку денного Політики єднання ЄС. Проте вчений не заперечує актуальності ідеї поліцентричності в цілому, а вказує на доцільність її використання передусім з погляду функціональних зв'язків між територіями [221]. Фактично можемо відзначити, що розвиток інфраструктури для підтримки таких зв'язків є наразі одним із пріоритетних напрямів політики територіального розвитку в Європі.

У вітчизняній науці ідею щодо поєднання територіально нейтрального і територіально спрямованого підходів було запропоновано С. Романюком. Ним визначено концепцію регіональної політики в широкому розумінні як поєднання двох зазначених підходів: «практично будь-яка сфера державної політики, прямо чи опосередковано, має регіональний вимір, і в цьому сенсі політика держави може розглядатися як регіональна у широкому розумінні» [140, с.35-36]. Ідеї щодо необхідності забезпечення інтегрованого та скоординованого впливу різних сфер державної політики на розвиток конкретної території також виражені в аналітичних документах Європейського Союзу. Так, у 5-му звіті Європейської Комісії «Інвестуючи у майбутнє Європи» зазначено, що різні сфери політики зазвичай

мають взаємопов'язані ефекти. Без належної координації вплив кожної окремої сфери може бути значно послабленим або навіть негативним. Таким чином, вплив різних сфер політики не може бути максимізований у разі застосування фрагментованого підходу та прийняття політичних рішень в ізоляції. Наприклад, удосконалення інфраструктури саме по собі не призведе до підвищення темпів зростання та може навіть призвести до чистого скорочення економічної активності в менш розвинених регіонах. Інвестиції в інфраструктуру мають бути поєднані з інвестиціями в освіту, підприємництво та інновації, щоб забезпечити не тільки позитивний вплив на розвиток, але й максимізацію цього впливу, враховуючи комплементарні ефекти даної інвестиції [219, с. XIX-XX].

Відповідно до ступеня територіального впливу Звіт поділяє різні сфери державної політики на 3 основні категорії:

- сфери політики з явним просторовим виміром (конкурентна політика, транспорт, охорона довкілля, морська політика та рибне господарство);
- сфери політики з частковим просторовим виміром (НДДКР, інновації та підприємництво, інформаційна політика та засоби масової інформації, соціальна політика, працевлаштування, освіта, гендерна рівність, охорона здоров'я, спільна аграрна політика, кліматична політика);
- сфери політики, що не мають просторового виміру (єдиний ринок, торгівля, енергетика, економічний та монетарний союз, Лісабонська стратегія) [219].

Положення територіально спрямованого підходу набули подальшого розвитку у 6-му звіті з економічного, соціального і територіального єднання Європейської Комісії. В цьому документі наголошено на необхідності врахування широкого спектра детермінант регіонального розвитку, що варіюють у просторі та можуть змінюватися з часом. Залежно від того, наскільки можливим є вплив державної політики на ті чи інші складові розвитку, останні умовно поділено на три групи:

- чинники «першої природи»: такі, що є невід'ємними для території, і не можуть бути змінені (або для змін потрібний дуже тривалий час) – наприклад, географічні та природно-кліматичні умови, міський або сільський характер території.

– чинники «другої природи»: такі, що формуються внаслідок людської діяльності та піддаються цілеспрямованому впливу. Деякі з них змінюються відносно повільно (загальна структура економіки, рівень освіти населення), для впливу на інші потрібний значно менший проміжок часу (зокрема, забезпечення доступу до послуг);

– чинники, що пов'язані з торгівлею та економічною інтеграцією. Вони виділені в окрему групу як такі, що грають особливу роль у розвитку Європейського Союзу та забезпечують гармонійний розвиток регіонів в умовах Єдиного ринку та вільної торгівлі [220, с. 201].

У Звіті звернено особливу увагу на важливість впливу державної політики саме на детермінанти «другої природи»: доступ до послуг, людський капітал, інновації, інституції, а також формування агломерацій та кластерів або досягнення агломераційного ефекту через взаємодію поліцентричної мережі міст [220, с. 203-204]. Відзначимо, що серед вимірів поліцентричності, визначених у попередньому параграфі цього дослідження, морфологічний вимір більшою мірою відноситься до категорії «першої природи»: мережа розселення формується протягом тривалого періоду часу і значною мірою детермінована географічними та історичними чинниками. Водночас характеристики, пов'язані з функціональним і особливо з інфраструктурним виміром, підпадають під категорію «другої природи», оскільки їхнє формування відбувається в рамках соціально-економічних відносин та реалізації державної політики.

На нашу думку, територіально нейтральний та територіально спрямований підходи до регіональної політики можна розглядати як взаємодоповнюючі. Метою територіально нейтрального підходу є забезпечення рівних умов для життя людини в межах певної країни. Насамперед, це інституційні умови – конституційні права та обов'язки, закони, базові соціальні стандарти, «правила гри» для бізнесу – все те, що формує основу життєдіяльності суспільства.

Але територія країни зазвичай є неоднорідною за географічними, економічними, соціальними, культурними умовами, тому прийняття рішень політики має здійснюватися на основі врахування їхнього впливу на розвиток різних

територій. Засоби територіально спрямованого підходу дозволяють спрямовувати та координувати дії різних органів влади таким чином, щоб досягти синергічного ефекту, забезпечити розвиток територій на ендогенній основі.

Поєднання двох підходів до формування та реалізації державної регіональної політики, що фактично становить державну регіональну політику в її широкому розумінні, дозволяє забезпечити інтегрований вплив останньої на розвиток територій; такий тип політики можна охарактеризувати як інтегровану політику територіального розвитку. Відповідно, інтегрована політика поліцентричного розвитку може бути визначена як напрям державної регіональної політики, що використовує територіально нейтральні й територіально спрямовані інструменти для формування просторово інтегрованого поліцентричного розвитку територій.

Отже, поліцентричність розвитку вже тривалий час розглядається в Європейському Союзі як порядок денний державної регіональної політики. Хоча залежно від територіального рівня дослідження поліцентричності, цілі державної політики можуть відрізнятися, пріоритетний напрям дій влади щодо забезпечення поліцентричного розвитку полягає у формуванні територіально інтегрованого середовища – насамперед у вимірі рівності умов життя населення, доступу до базових послуг.

Серед підходів до формування та реалізації державної політики регіонального розвитку наразі виділяють два основні: територіально нейтральний і територіально спрямований. Проте з урахуванням переваг та обмежень зазначених підходів, формування інтегрованої політики поліцентричного розвитку є доцільним через поєднання обох підходів для забезпечення інтегрованого впливу державної політики на розвиток територій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження поліцентричності розвитку в умовах територіальної економічної концентрації» здійснено аналіз генезису основних наукових поглядів на поліцентричність розвитку; розширено

концептуальні рамки поняття поліцентричності розвитку шляхом виділення інфраструктурного виміру та формулювання узагальненого визначення поліцентричності; систематизовано та доповнено засоби вимірювання поліцентричності розвитку; досліджено можливості формування поліцентричного розвитку в умовах економічної концентрації засобами державної регіональної політики.

1. Територіальна економічна концентрація є невід’ємною характеристикою економічного розвитку, проте в умовах складної взаємодії доцентрових та відцентрових сил вона може набувати різноманітних форм, що зумовлює моно- або поліцентричний розвиток. У рамках категорії поліцентричності розглядаються як розмір та взаємне розташування населених пунктів (морфологічний вимір), так і їх функціональна взаємопов’язаність і взаємодоповнюваність (функціональний вимір).

2. Визначено тенденції в сучасній регіоналістиці щодо розширення сприйняття категорії «територіальний розвиток», виділення нових аспектів, пов’язаних із характеристиками інституціонального середовища, соціальної справедливості, рівності в умовах життя тощо. З урахуванням цих складових територіального розвитку виділено додатковий вимір поліцентричності розвитку – інфраструктурний. Сформульовано узагальнене визначення поліцентричності розвитку як діалектичного поєднання процесів концентрації економічної діяльності в окремих місцях із необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку.

3. Вимірювання поліцентричності розвитку відбувається за низкою показників, насамперед, коефіцієнтом співвідношення «ранг-розмір» та індексом першості – для оцінювання морфологічної поліцентричності, та показників транспортної пов’язаності й засобів мережевого аналізу – для визначення функціональної поліцентричності. Запропоновано використання показників щільності населення та економічної щільності з метою оцінювання поліцентричності у вимірі територіальної економічної концентрації; сформовано перелік показників, що характеризують інфраструктурний вимір поліцентричності.

4. Обґрунтовано більш широке уявлення про поліцентричний розвиток у рамках державної політики регіонального розвитку. Доведено, що поліцентричність розвитку передбачає вплив державної політики насамперед у її функціональному та інфраструктурному вимірах, які визначаються експертами Європейського Союзу як фактори «другої природи», що можуть бути порівняно швидко змінені. Водночас чинники, що відносяться до морфологічного виміру – характер територіального розподілу населення та економічної діяльності – майже не підлягають прямому впливу державної політики. Тобто формування поліцентричного розвитку пов'язане насамперед із забезпеченням рівності в умовах життя та не повинне зводитися до «рівномірного» чи «збалансованого» розвитку. Ефективне формування поліцентричного розвитку може бути досягнуте шляхом поєднання засобів територіально нейтрального і територіально спрямованого підходів для забезпечення інтегрованого, синергічного впливу державної політики на територіальний розвиток.

Основні положення розділу I опубліковані у [10, 12, 16]

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІЦЕНТРИЧНОСТІ РОЗВИТКУ В УМОВАХ КОНЦЕНТРАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Дослідження поліцентричності в країнах з різним рівнем економічного і соціального розвитку

У сучасних умовах глобалізації територіальний розвиток світу характеризується взаємопов'язаними процесами територіальної концентрації населення та економічної діяльності, урбанізації та зростання нерівності серед регіонів різного масштабу. Характер цих тенденцій не завжди є однозначним: їх спрямованість і темп може суттєво відрізнятися та змінюватися з часом під впливом внутрішніх та/або зовнішніх факторів розвитку.

У 1990 році країни, що характеризуються Світовим банком як «група країн із високим рівнем доходів» із сукупною часткою населення 19 % від загальносвітового, виробляли 77 % світового ВВП [266]. Частка міського населення цих країн становила 32 % від міського населення світу; у межах даної групи рівень урбанізації сягав 75 %. В основному вони розташовані в Європі (Німеччина, Франція та ін.), Північній Америці (США, Канада) та Південно-Східній Азії (Японія, Південна Корея, Сінгапур).

Водночас група країн з найнижчим рівнем доходів за класифікацією Світового банку, із 9,4 % населення світу виробила у 1990 р. лише 0,5 % світового ВВП. Рівень урбанізації в цих країнах становив 22 %. Переважно це країни Центральної та Східної Африки (Демократична Республіка Конго, Сомалі, Мозамбік та ін.), Південної Азії (Індія, Бангладеш, Лаос та ін.).

Станом на 2016 рік відбулося скорочення частки країн з високим рівнем доходів від загальносвітової за низкою показників: ВВП – на 13 відс. п., загальної чисельності населення – на 3 відс. п., чисельності міського населення – на 9 відс. п. [266]. Така зміна глобального економічного ландшафту пояснюється динамічним зростанням економіки низки країн, що розвиваються, насамперед Китаю (який за 25

років збільшив обсяг свого ВВП майже в 10 разів), а також Індії, Індонезії, Нігерії, Анголи та ін., ВВП яких за аналогічний період збільшився втриє-вчетверо (для порівняння: приріст ВВП США за вказаний проміжок часу становив 70 %; ВВП країн з високим рівнем доходів у середньому зріс на 63 %) [286].

На місцевому рівні процеси територіальної концентрації значно динамічніші. На сьогодні близько половини мешканців міст проживають у порівняно невеликих поселеннях (менших за 500 000 осіб), у той час як кожний восьмий є мешканцем одного з 28 мегаміст із населенням понад 10 млн осіб. З 1990 р. кількість мегаміст зросла майже втричі, а до 2030 року прогнозується 41 міська агломерація з чисельністю населення понад 10 млн осіб. Причому якщо у другій половині ХХ ст. найбільші міста світу переважно були розташовані у більш заможних регіонах, то великі міста сьогодення все частіше знаходяться у слаборозвинених країнах Азії та Африки [298]. За оцінками щорічного видання *Demographia World Urban Areas*, у 2015 році населення міст Азії та Африки, в яких мешкає понад 500 тис. осіб, становило понад 67 % від загальносвітової чисельності населення міст цієї категорії; а з 10 найбільших міст світу 7 розташовані в Азії в країнах, що розвиваються, зокрема Джакарта – 30,5 млн. осіб, (Індонезія); Делі – 25 млн. осіб (Індія) та Маніла – 24 млн. осіб (Філіппіни) [193].

Залежність між економічним зростанням та урбанізацією є нелінійною (рис. 2.1).

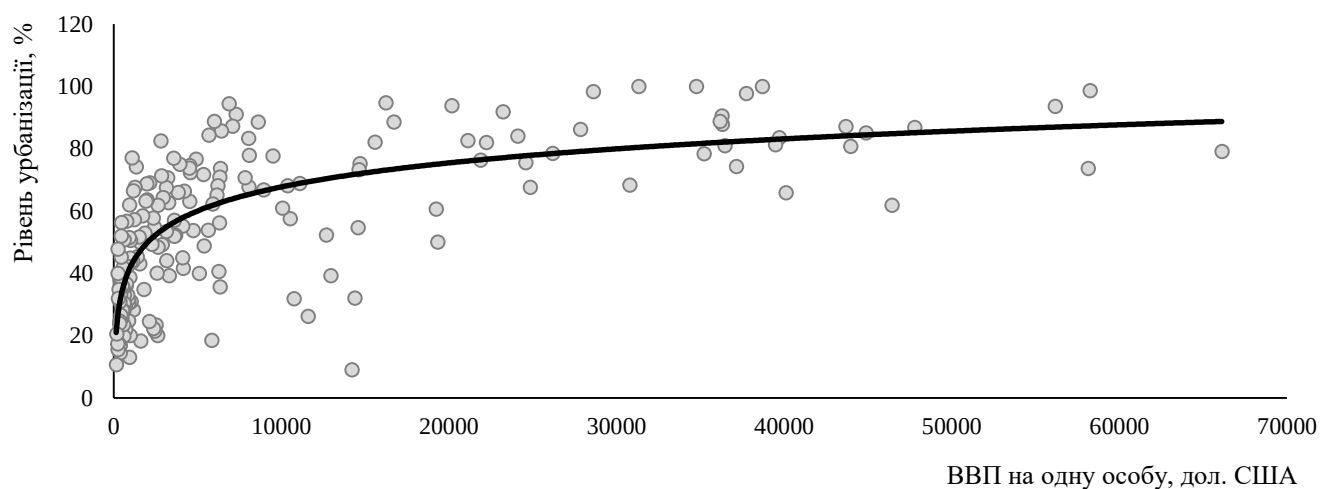

Рис. 2.1 Співвідношення рівня урбанізації та рівня ВВП на одну особу країн світу
Джерело: побудовано автором на основі [266]

Співставлення показників частки міського населення та ВВП на одну особу засвідчує різке зростання рівня урбанізації на початкових етапах розвитку (ВВП на одну особу до 5 тис. дол. США) та більш поступове для країн, що мають вищий рівень економічного розвитку. Експерти Світового банку наголошують, що в країнах, класифікованих ними як такі, що мають низький рівень доходів, економічне зростання супроводжується динамічною територіальною концентрацією населення та економічної діяльності. Так само це зумовлює суттєве зростання диспропорцій у всіх сферах соціально-економічного розвитку, зокрема в умовах життя [266].

Аналізуючи тенденції територіальної концентрації населення країн різного рівня розвитку, слід відмітити спільні та відмінні риси процесів урбанізації минулих часів (XVIII-XIX ст. – активна фаза урбанізації країн Європи та Північної Америки) та сьогодення (XX-XI ст. – урбанізація в країнах Африки, Південної Америки та Південно-Східної Азії). Спільними для обох часових періодів є рушійні сили, що стимулюють переміщення населення до міст:

- структура економіки змінюється у бік зростання частки промисловості та надання послуг (що концентруються передусім у містах);
- економічний розвиток призводить до зростання доходів населення і, відповідно, до зміни структури споживання внаслідок скорочення частки витрат на харчування;
- на фоні зазначених факторів зростання продуктивності праці у сільському господарстві призводить до скорочення частки зайнятих у цій галузі [260, 266].

Відмінності, що призводять до стрімкого зростання міст у сучасних країнах, які розвиваються, полягають в умовах перебігу урбанізаційних процесів, а саме:

- розвиток системи охорони здоров'я призводить до значного скорочення рівня смертності (зокрема, серед немовлят та дітей до 5 років). На фоні все ще високого рівня народжуваності це зумовлює різке зростання чисельності населення;
- розвиток систем житлово-комунального обслуговування, міського транспорту, утилізація відходів надає можливість для розміщення значно більшої кількості осіб у межах одного міста; умови проживання у сучасному місті є, як правило, більш сприятливими, ніж у селі – на відміну від XIX ст., коли висока

щільність населення призводила до зростання ризику захворювання на інфекційні та паразитичні хвороби [266, с. 72]. Таким чином, у країнах, що розвиваються, привабливість осередків високої щільності населення не обмежується суто економічними чинниками – себто агломераційними перевагами; значну роль грає також доступ до базових публічних послуг, що впливає на поліпшення якості життя.

Наслідком указаних факторів є характерна ознака бідних країн – надзвичайно висока щільність населення міст порівняно з країнами з високим рівнем доходів: якщо в останніх вона, як правило, не перевищує 6 – 7 тис. осіб/км², то у деяких містах країн Азії та Африки щільність сягає 30 – 40 тис. осіб/км² [193]. З одного боку, ця тенденція цілком пов'язана з вищезазначеними характеристиками процесів урбанізації в країнах, що розвиваються. Водночас містам у розвинених країнах на сьогодні більш властиве розширення за рахунок приміських зон; територія міста зростає швидше, ніж чисельність населення [187]. Такий шлях розвитку є можливим за умови достатньо розвиненої транспортної інфраструктури, а також певного рівня доходів населення, що забезпечує можливість регулярних переміщень на відносно дальші відстані. Високий рівень бідності в країнах, що розвиваються, низька якість транспортних та інших публічних послуг, нездатність місцевої влади пристосуватися до стрімкого зростання чисельності населення – усі ці фактори обмежують можливості для гармонійного розвитку міст. Водночас розростання міста може також стримуватися суто місцевими факторами, такими, як географічні особливості, норми містобудування тощо.

Існують відмінності в структурі розподілу населення за типом між країнами з різним рівнем доходів. Так, бідніші країни характеризуються вищою часткою міського населення, що проживає в порівняно менших містах (з чисельністю населення менше 200 тис. осіб) – 53 %* (у країнах з високим рівнем доходів – 40 %); частки населення великих міст (понад 5 млн осіб), навпаки, є меншими, ніж у більш розвинених країн (відповідно 11 % та 22 %). Утім, відсоток населення міст від 300 тис. до 5 млн осіб є майже однаковим. Таким чином, незважаючи на суттєві відмінності в рівні урбанізації, структура розселення між містами по різних групах

* Тут і далі у цьому абзаці дані станом на 2014 р.

країн є загалом доволі схожою. На наш погляд, зазначений факт скоріше є відображенням вищого рівня урбанізації у розвинених країнах та не свідчить про вищий чи нижчий рівень поліцентричності країн тієї чи іншої групи.

Результати емпіричних досліджень зарубіжних вчених свідчать про неоднозначність взаємозв'язку між поліцентричністю та показниками соціально-економічного розвитку. Зокрема, аналітики ОЕСР розглянули залежність між поліцентричністю розвитку території (розподіл «ранг-розмір» та індекс першості за населенням) та рівнем ВВП на одну особу на регіональному (за класифікацією ОЕСР – рівень TL2) та національному рівнях. У першому випадку результати дослідження вказали на те, що регіони з більш моноцентричною просторовою структурою, як правило, характеризуються вищим рівнем ВВП на одну особу. Це свідчить на користь думки, що агломераційні переваги великих міст не можуть повною мірою бути досягнуті мережею менших за розміром населених пунктів; отже, навмисні дії щодо стримування агломераційних процесів на цьому рівні можуть призвести до уповільнення економічного зростання [174]. Схожих результатів на регіональному рівні дісталися й інші дослідники на прикладі окремих країн [182, 292, 294].

На національному рівні дослідники ОЕСР отримали протилежні результати порівняно з регіональним: вищий рівень ВВП на одну особу переважно є характерним для більш поліцентричних країн. Дуже схожих результатів досягли дослідники ESPON, які провели аналіз шляхом зіставлення індексу поліцентричності та рівня ВВП на одну особу країн ЄС, Норвегії та Швейцарії. Було підтверджено позитивний зв'язок між поліцентричністю та рівнем ВВП на одну особу, причому залежність значно сильніша для країн ЄС-15: коефіцієнт кореляції – 0,56, тоді як для нових країн-членів – 0,17 [244].

Показовим у цьому контексті також є дослідження Ліверпульського університету Джона Мура «Міста другого рівня в Європі»[273]. Автори відзначають, що більшість столиць Європи зберігає беззаперечне лідерство за обсягом ВВП порівняно з іншими містами відповідних країн (за винятком Німеччини та Італії). У докризовий період (2000 – 2008 рр.) за темпом зростання

ВВП у багатьох країнах столиці поступалися другорядним містам (за їхнім власним визначенням: «міста, крім столиці, економічна та соціальна діяльність яких є достатньо важливою, щоб впливати на потенціальні результати діяльності національної економіки»). Серед тих країн, де столиця розвивалася швидше, ніж усі інші другорядні міста, були переважно країни з відносно нижчим рівнем економічного розвитку, зокрема Литва, Угорщина, Болгарія, Португалія, Греція. У той же час, відзначають автори, другорядні міста виявилися значно вразливішими до проявів економічної кризи, ніж столиці; зокрема у Німеччині у 2007 – 2009 рр. зростання відбулося лише у м. Берліні [10].

В нашому дослідженні з метою виявлення зв'язку між поліцентричністю та характеристиками соціально-економічного розвитку розраховано показники морфологічної поліцентричності, а саме коефіцієнт першості та коефіцієнт розподілу «ранг-розмір» (див. параграф 1.2) для 128 країн. До аналізу не було взято країни, площа яких є меншою, ніж 10 тис. км², «країни-міста» (на кшталт Сінгапуру), оскільки на такій невеликій території поліцентричність та територіальна концентрація розглядаються в регіональному масштабі (а подекуди – фактично у внутрішньоміському), що робить їх неспівставними з більш великими країнами. У вибірку також не включено малі острівні країни (наприклад, Маршаллові острови, Мікронезія тощо), оскільки внаслідок специфічних географічних умов особливості територіального розміщення населення та економічної діяльності мають розглядатися окремо, що не є завданням цього дослідження. Крім того, в аналізі не враховано низку країн у зв'язку з обмеженням статистичних даних щодо населення, показників людського розвитку тощо – зокрема, Південний Судан, КНДР, Сомалі та ін. Дані щодо чисельності населення досліджуваних країн взято за 2010 рік, оскільки для низки країн оновлена статистична інформація щодо чисельності населення їх міст є обмеженою; крім того, нами з'ясовано, що показники морфологічної поліцентричності, як правило, змінюються протягом тривалого періоду часу, тому використання даних за вказаний рік суттєво не знизить цінність результатів дослідження.

Станом на 2010 рік із 128 досліджуваних країн у переважній більшості (85) в найбільшому місті проживало від 20 до 50 % міського населення країни (додаток А, табл. А.2). 30 країн можна охарактеризувати як більш поліцентричні, в яких населення найбільшого міста становить менш ніж 20% міського населення. Лише в 3 із розглянутих країн індекс першості становив понад 60 %: Конго, Джибуті та Монголія. Ситуація, коли в найбільшому місті проживає більшість усього міського населення країни, на нашу думку, є винятком, що може бути зумовлене спільною дією таких факторів:

- природно-географічний, зокрема, обмежена придатність території країни для проживання та провадження економічної діяльності (тропічні ліси або пустелі);
- соціально-економічний: переважно аграрна спрямованість економіки, низький рівень розвитку інфраструктури тощо.

Оскільки географічні фактори належать до «першої природи» – такі, що не піддаються істотному впливу людини, – ми вважаємо за доцільне насамперед аналізувати взаємозв'язок моно- чи поліцентричності із соціально-економічними показниками територіального розвитку (в цьому дослідженні нами використано Індекс людського розвитку ООН та його складові).

Одним із найбільш використовуваних показників взаємозв'язку групи даних є коефіцієнт кореляції Пірсона. Проте важливою передумовою використання цього показника є відповідність обох наборів даних нормальному розподілу. Деякі вибірки, що використані в нашому дослідженні, не відповідають зазначеній умові, тому більш доцільним є використання коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. Перевірку отриманих коефіцієнтів кореляції на статистичну значимість здійснено за допомогою t-критерію Стюдента із довірчим інтервалом 0,05. (Результати розрахунків наведені у додатку А, табл.А.3)

Отже, загалом по 128 країнах коефіцієнт кореляції Спірмена між коефіцієнтом першості та індексом людського розвитку є від'ємним: -0,38, тобто країни із нижчим рівнем розвитку, як правило, є більш моноцентричними (рис. 2.2). Значення t-критерію Стюдента за цим коефіцієнтом перевищує табличне (додаток А, табл. А.3), тобто кореляційний зв'язок існує. Проте слід відзначити значний розкид

даних відносно лінії тренду на рис. 2.2, що з урахуванням невисокого значення коефіцієнта кореляції свідчить про слабкість цього зв'язку.

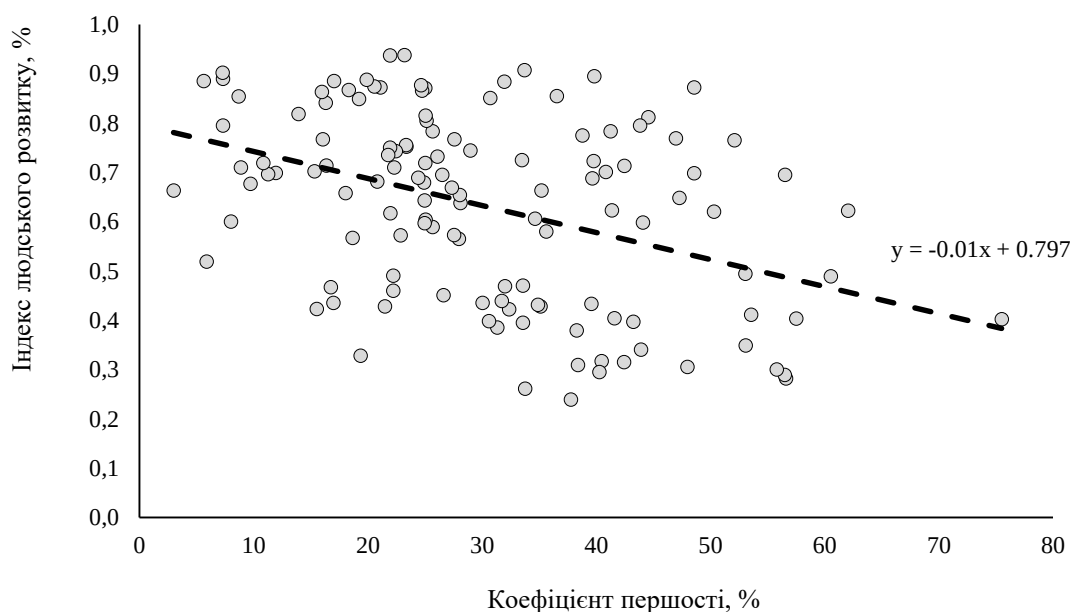

Рис. 2.2 Співвідношення між коефіцієнтом першості та індексом людського розвитку для країн світу
Джерело: розроблено автором на основі [298, 218]

Співставлення коефіцієнта першості з окремими складовими індексу людського розвитку призводить до схожих результатів: кореляція у межах 0,3 – 0,4 за коефіцієнтом Спірмена (додаток А, табл.А.3). Водночас наявність кореляції між певними явищами не є достатньою умовою для твердження щодо причинно-наслідкового зв'язку між ними; останнє має бути доведене окремо, що здійснене в цьому дослідженні надалі.

Слід відзначити, що для 15 країн із питомою вагою міського населення найбільшого міста понад 50%, середнє значення індексу людського розвитку становило 0,513, що є низьким рівнем. Утім, ця вибірка є досить неоднорідною, з коефіцієнтом варіації 0,35 та розмахом варіації 3,1 (найнижчий показник ІЛР у цій групі має Бурунді – 0,282, а найвищий – Ізраїль – 0,872).

Для 15 країн із найнижчими значеннями індексу першості ІЛР у середньому є значно вищим – 0,714. Загалом однорідна (коефіцієнт варіації 0,22), вибірка

відрізняється дещо ширшим розмахом - 3,18 (найнижче значення ІЛР має Мозамбик – 0,284, а найвище – США – 0,902).

Отримані дані для широкого переліку країн світу підтверджують попередньо наведені дослідження ОЕСР. Проте у параграфі 1.2 нами було зазначено обмеженість використання лише показника частки найбільшого міста загальною чисельністю міського населення: в разі порівняння країн, що значно відрізняються за кількістю міст, результати можуть бути викривлені.

Одним із поширених засобів вимірювання поліцентричності розвитку є коефіцієнт розподілу «ранг-розмір», спосіб розрахунку якого наведено в першому розділі нашого дослідження. Цей показник має суттєво доповнити коефіцієнт першості, оскільки він урахує структуру розподілу населення, а не лише концентрацію в найбільшому місті.

Як було зазначено раніше, важливим при розрахунку цього коефіцієнта є кількість населених пунктів території, яку взято до розгляду. Існують різні підходи до визначення даної кількості, які можна звести до двох основних варіантів:

- відбір однакової кількості найбільших центрів від кожної досліджуваної території;
- відбір населених пунктів, чисельність населення яких перевищує певний поріг.

Нами здійснено розрахунки за двома способами:

1) за методологією ОЕСР, що використали перший підхід (по 4 населені пункти від кожної країни);

2) комбінований підхід: врахування міст, чисельність яких перевищує поріг у 300 тис. осіб, але не менше 4-х; у разі, якщо в країні менше 4-х населених пунктів з відповідною чисельністю населення, відбираються 4 найбільші міста.

З одного боку, більша кількість населених пунктів забезпечує більш високу точність дослідження й адекватність результатів розрахунку. З іншого, для низки країн існують обмеження щодо відбору великої кількості населених пунктів: власне невелика кількість міст (наприклад, Ірландія) або брак статистичних даних. Тому мінімум 4 найбільших міста нами обрано як компроміс між точністю дослідження та

можливістю охопити більшу кількість країн і, відповідно, забезпечити статистичну значимість результатів.

Загалом різниця між відповідними значеннями розподілу «ранг-розмір», обрахованого за кожним із підходів, є незначною (у середньому 0,16), хоча для окремих країн вона перевищувала 0,5. Така відмінність, як правило, пояснюється великим розривом між декількома близькими за розміром найбільшими містами та рештою населених пунктів (більшим, ніж передбачає закон Ципфа), зокрема, у випадку Австралії та КНР.

Співставлення отриманих коефіцієнтів розподілу «ранг-розмір» із коефіцієнтами першості відповідних країн свідчить про доволі високий рівень кореляції між ними: -0,71 для першого варіанту, -0,76 для другого. Це є цілком логічним: як правило, чим вищою є частка найбільшого міста, тим менш поліцентричною є територія. Можливі окремі випадки різноспрямованості цих показників, зокрема, для Румунії: чисельність населення Бухареста перевищує наступне за розміром місто майже у 6 разів, що відображається в низькому значенні розподілу за рангом (0,507). Проте за рахунок наявності великої кількості менших за розміром міст індекс першості є порівняно невеликим: 0,16. Зазначений приклад підтверджує необхідність використання обох показників як взаємодоповнюючих.

Відповідно, як і в попередньому випадку, серед найбільш поліцентричних країн переважають більш розвинені (додаток А, табл. А.2): ІЛР 20 найбільш поліцентричних країн у середньому 0,698, а у 20 найменш поліцентричних – 0,475. Кореляція з показниками людського розвитку оцінюється приблизно на тому ж рівні, що й за коефіцієнтом першості – близько 0,35, що є додатковим підтвердженням зв'язку між поліцентричністю та рівнем розвитку країни. Розташування даних на діаграмі розсіювання (рис. 2.3) відображає позитивний характер зв'язку між коефіцієнтом розподілу «ранг-розмір» та індексом людського розвитку; при цьому, як і у випадку з коефіцієнтом першості, розкид даних є вельми суттєвим. Зауважимо, що країни з низьким рівнем розвитку більш щільно зосереджені у лівій частині діаграми (що відповідає нижчому рівню поліцентричності), ніж інші групи країн. При цьому серед країн із високим та

середнім рівнем розвитку наявні випадки як переважно моноцентричного, так і більш поліцентричного розвитку. Це відповідає свідченням Світового банку щодо тенденцій зосередження населення та економічної діяльності слаборозвинених країн в їх найбільших містах через обмеження в доступі до послуг та інфраструктури на периферійних територіях. Тобто фактично низький рівень соціально-економічного розвитку обмежує здатність території розвиватися в більш поліцентричному напрямку.

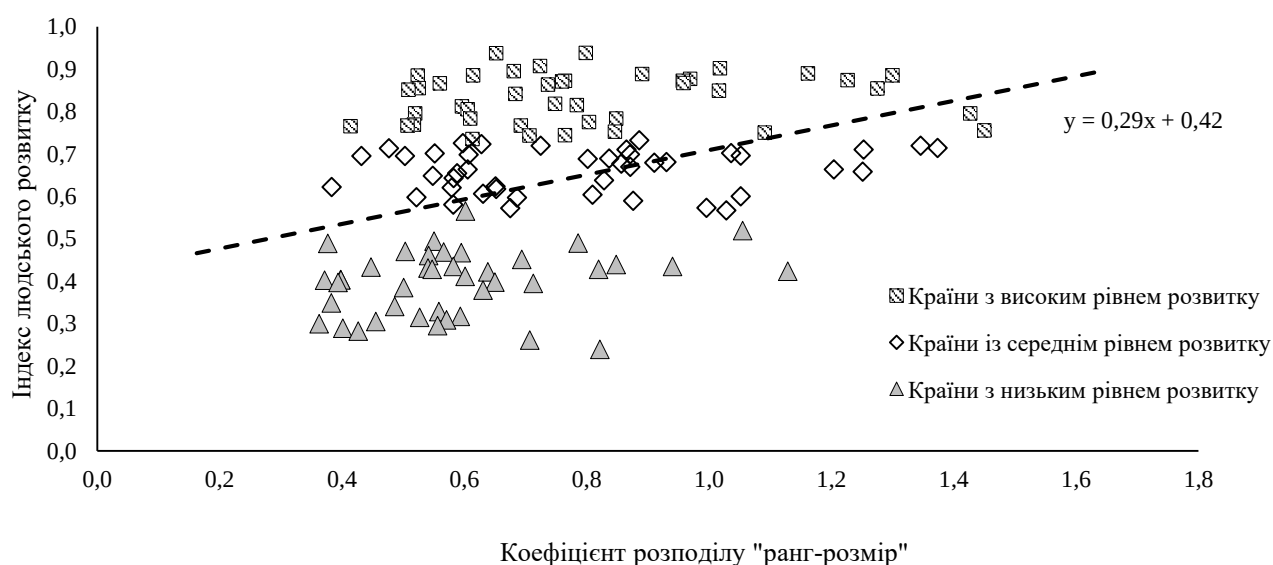

Рис. 2.3. Співвідношення між коефіцієнтом розподілу «ранг-розмір» та індексом людського розвитку країн світу

Джерело: розроблено автором на основі даних [298, 218]

Отже, можемо стверджувати, що між поліцентричністю та соціально-економічним розвитком існує позитивний зв'язок. Проте, на нашу думку, доцільно більш детально дослідити його характер.

Якщо розглядати розвиток на регіональному рівні, можна стверджувати про наявність позитивного зв'язку між моноцентричністю та соціально-економічним розвитком регіону. Його зумовлюють агломераційні переваги, які генерує велике місто; декілька малих міст, навіть об'єднаних у мережу функціональними зв'язками, не здатні забезпечити «критичну масу» зростання на агломераційній основі [236, 250]. На національному рівні навпаки вищий рівень розвитку асоціюється з більш поліцентричною структурою, оскільки наявність багатьох осередків

агломераційного зростання дозволяє охопити більшу територію, що користується вигодами від близькості до великого міста; водночас скорочується вплив негативних агломераційних ефектів порівняно з однією надвеликою агломерацією.

За таких умов чи можемо ми стверджувати зворотне, що економічне зростання регіону впливає на підсилення моно- чи поліцентричності? На нашу думку, економічне зростання здійснює вплив на просторовий розподіл населення та економіки не безпосередньо, а через опосередковані фактори:

- перехід на постіндустріальну модель економіки передбачає посилення ролі сфери послуг, значною мірою таких, що потребують інтелектуальних ресурсів і, відповідно, тяжіють до великих міст (фінансове посередництво, консалтинг та ін.); промислове виробництво навпаки переміщується до менших за розміром міст;
- поліпшення транспортної інфраструктури призводить до скорочення транспортних витрат, що сприяє розширенню зони дії агломераційних ефектів;
- зростання рівня якості та доступності базових послуг сприяє місцевому розвитку та підвищенню інвестиційної привабливості невеликих міст тощо.

І навпаки, загальний економічний занепад країни внаслідок циклічних кризових явищ та/або низької інституційної її спроможності призводить до формування більш моноцентричного розподілу: саме найбільші міста завдяки більшому розміру ринків, кращій інфраструктурній базі є більш стійкими до проявів економічної кризи та недосконалості інституційного середовища.

Отже, зв'язок між соціально-економічним розвитком та характером просторового розподілу населення можна розглядати як двонаправлений та взаємозумовлюючий.

Для надання емпіричного обґрунтування даної гіпотези нами проаналізовано довготермінові тенденції зміни показників поліцентричності розвитку та ВВП (загального і в розрахунку на одну особу) країн, що розглядалися вище – протягом 1990-2010 рр. За цей період переважна більшість країн суттєво збільшила обсяг свого ВВП, причому найвищі темпи зростання спостерігалися в країнах Азії та Африки – понад 200 % за період. Серед країн, що мають високий рівень доходів, найбільший приріст ВВП спостерігався у Південній Кореї, Ізраїлі та Ірландії –

відповідно на 190 %, 181 % та на 153 %. Для всіх трьох країн відбулося скорочення коефіцієнта першості (відповідно -8,5, -1,9 та -5,8 відс. пунктів) за одночасного зростання чисельності населення в найбільшому місті, що свідчить про вищі темпи зростання населення в містах «другого рівня» (див. визначення вище в цьому параграфі). Загалом серед країн, що збільшили одночасно ВВП та ВВП на одну особу, наявна значна кількість випадків як переважно поліцентричного, так і моноцентричного розвитку, причому крайні випадки обох тенденцій характерні в основному для країн із низьким рівнем доходів. Максимальне зростання частки населення найбільшого міста спостерігалось в Монголії (на 16 %), Єгипті та Замбії (по 9 %); найбільш різке падіння – в Беніні, Йорданії та Коста-Ріці (відповідно -12 %, -14 % та -15 %) (додаток А, табл. А.4). Причиною таких суттєвих змін у даному випадку є поєднання дії природних факторів, слаборозвиненої економіки, орієнтованої на сільське господарство та експорт природних ресурсів; більш ґрунтовне дослідження тенденцій розвитку в бік моно- чи поліцентризму вимагає детального аналізу кожного із зазначених факторів у відповідній країні.

Порівняно невеликою є група країн, що зазнали скорочення рівня ВВП на одну особу протягом досліджуваного періоду: 16 із 128. У 9 із цих країн загальний обсяг ВВП зріс, тобто падіння ВВП на одну особу спричинене більш високим темпом зростання населення, ніж зростання ВВП. Усі ці 9 країн знаходяться у центральній частині Африки – регіоні, що традиційно характеризується високим рівнем природного приросту населення; відповідно, поліцентрична спрямованість розвитку деяких із них може бути пояснена саме тим, що природний приріст населення окремих міст чи регіонів є вищим, ніж у столиці.

Решта країн, у яких одночасно скоротився рівень ВВП і ВВП на одну особу, переважно пострадянські країни (Грузія, Киргизстан, Молдова, Таджикистан та Україна), і дві африканські – Зімбабве і Демократична Республіка Конго. Усі вони характеризуються стабільним моноцентричним характером розвитку (окрім Зімбабве, де наявні незначні коливання коефіцієнта першості). Такий довготерміновий моноцентричний тренд може свідчити про системні кризові явища

в економіці відповідних країн. Більш детальні висновки потребують дослідження додаткових показників концентрації економічної діяльності.

Як було відзначено в попередньому розділі, оскільки території можуть суттєво відрізнятися за рівнем економічного розвитку (ВВП на одну особу), і ці диспропорції можуть як зростати з часом, так і скорочуватися, врахування показників економічного розвитку є необхідним для аналізу територіальної економічної концентрації. Для оцінки рівня поліцентричності країн різного рівня розвитку нами використано дані щодо 51 країни світу, що було використано в параграфі 1.2 для оцінки показників щільності, з відповідним поділом на три групи за рівнем економічного розвитку (додаток А, табл. А.1).

Результати дослідження свідчать, що у малорозвинених країнах економічна діяльність більшою мірою сконцентрована в найбільших містах: якщо у першій групі країн питома вага ВВП найбільшого міста не перевищує 30-35 % (виняток – Відень із 36,8 % ВВП), то у другій та третій групах існують міста з ВВП понад 60% від загальнонаціонального: Буенос-Айрес (Аргентина), Кабул (Афганістан), Кіншаса (Демократична Республіка Конго). Проте середні значення по групах є не надто значними: 21 % для першої групи, 29 % для другої та третьої груп. Але слід також враховувати фактор структури економіки, зокрема частку ВВП сільського господарства. В більшості розвинених країн вона становить не більше 2-3 %, тоді як у країнах, що розвиваються, ця частка часто перевищує 20 % - тобто, без її урахування (оскільки сільське виробництво розміщується не у містах) різниця між розвиненими та малорозвиненими країнами буде значно виразнішою: 21% в середньому для першої групи, 30 % для другої, 36 % для третьої (додаток А, табл. А.1).

Нами також проаналізовано динаміку змін ВВП міст у країнах різного рівня розвитку. Серед країн усіх рівнів наявні випадки як переважно моноцентричного розвитку (темп зростання ВВП найбільшого міста є найшвидшим), так і більш поліцентричного (темп зростання ВВП міст другого рівня в середньому швидший, ніж у найбільшого міста). Так, розвиток США, Австралії та Канади можна охарактеризувати як переважно поліцентричний. Як приклад розвиненої країни з

переважно моноцентричним типом розвитку можна відзначити Південну Корею: приріст ВВП м. Сеул за 2000 – 2014 рр. становив майже 78 %, що є найвищим показником по країні [212]. Цей факт пояснюється низкою чинників: значна концентрація високотехнологічного виробництва, освітніх та науково-дослідних потужностей, штаб-квартир транснаціональних корпорацій тощо. При цьому темп зростання ВВП другорядних міст також є доволі високим: 40-60 %, тобто розвиток Південної Кореї не є замкнутим на єдине місто; йому також певною мірою притаманна поліцентричність.

Як приклад зворотної ситуації можна навести Китай – країну, що розвивається, в якій темпи росту ВВП більшості другорядних міст суттєво перевищили найбільші міста – Пекін та Шанхай. Одним із ключових факторів у цьому випадку став стрімкий розвиток промисловості та будівництва, сукупна частка яких у структурі економіки багатьох другорядних міст Китаю становить до 60-70 % (у той час як левову частку ВВП Пекіна та Шанхая становлять послуги: 77 % та 62 % відповідно) [212].

Для країн, що розвиваються, як-от Індія та Південно-Африканська Республіка, характерний більш моноцентричний шлях розвитку з домінуванням відповідно міста Делі (та значною мірою Мумбаї) і сіті-регіону Гаутенг (Йоганнесбург – Преторія – Іст-Ренд).

Як зазначено вище, демографічні та економічні зміни можуть суттєво відрізнитися за темпом та напрямом. Отже, більш повне уявлення щодо процесів територіального розвитку потребує аналізу динаміки показників чисельності населення та обсягу ВВП досліджуваних територій (а якщо розглядати розвиток у вимірі територіальної концентрації, відповідно, показники щільності населення та ВВП), а також ВВП на одну особу. За умов одночасного зростання всіх трьох показників можна охарактеризувати розвиток території як стійкий, що відбувається на основі агломерації.

Розглянемо приклад Сполучених Штатів Америки як країни, що характеризується високим рівнем розвитку та надає детальну офіційну статистику щодо чисельності населення та обсягів ВВП на рівні населених пунктів (точніше,

так званих «метропольних статистичних зон», що включають одне або декілька близько розташованих міст із чисельністю понад 50 тис. осіб разом із прилеглими територіями). Всі аналізовані міста нами умовно поділено на дві групи: найбільші міста штатів за чисельністю населення (що виступають головними центрами концентрації економіки та населення у регіоні; здебільшого вони не співпадають із адміністративними центрами – столицями відповідних штатів), та міста другого порядку – решта метропольних статистичних зон (рис. 2.4).

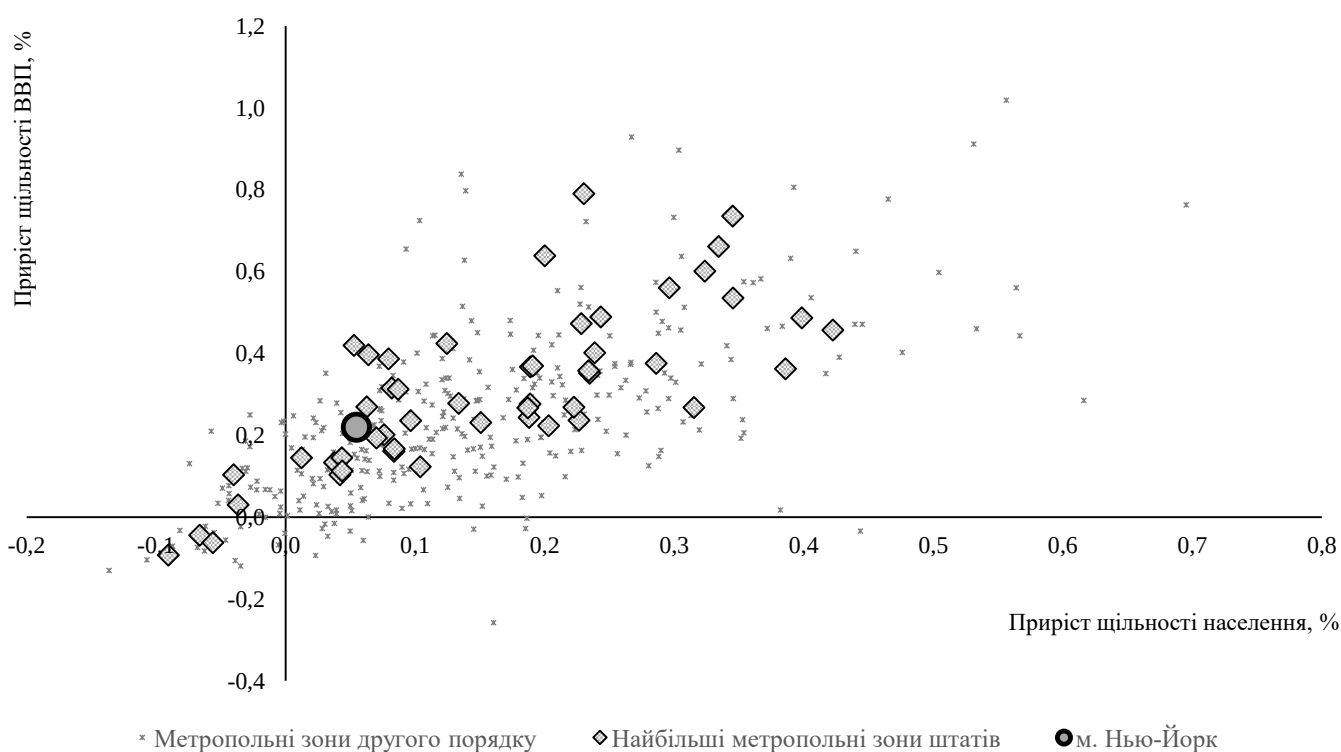

Рис. 2.4. Дифузійна модель щільності населення та щільності ВВП
для міст США, 2001-2016 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [264]

Діаграма, відображена на рис. 2.4, підтверджує нашу тезу, що динаміка обох індикаторів може суттєво відрізнятися як за темпом, так і за напрямом змін; відповідно, залежно від того, зростає чи скорочується значення того чи іншого показника, можна виділити чотири умовні квадранти, які відповідають описаним вище ситуаціям наступним чином:

- перший (правий верхній) квадрант: стійке агломераційне зростання (позитивний приріст щільності населення та економічної щільності);
- другий (правий нижній) та четвертий (лівий верхній) квадранти: «зона ризику», що характеризується скороченням за одним із показників;
- третій (лівий нижній) квадрант: занепад, одночасне скорочення щільності ВВП та щільності населення.

Відзначимо, що переважна більшість міст країни розташовані саме в першому квадранті, а саме 321 із 380; 40 міст зазнали скорочення за одним із показників, і лише у 19 містах відбулося падіння за обома вимірами щільності, причому в 9 з них одночасно скоротився і ВВП на одну особу.

Серед найбільших міст найшвидше зростання щільності ВВП продемонструвало м. Портленд (79,3%), що станом на 2016 р. було 19-м за обсягом ВВП та 30-м за чисельністю населення США. У Нью-Йорку, що є найбільшим містом країни як за чисельністю населення, так і за обсягом ВВП, економічна щільність зросла лише на 21,9 %, що є нижчим за середній темп зростання по містах США (24,8 %). У цій категорії відсутні міста, що скоротили тільки економічну щільність; скорочення щільності населення за зростання ВВП відбулося лише у 2 містах із 51: Детройт та Клівленд.

У третьому квадранті серед найбільших міст є Чарльстон, Янгстаун та Нью-Орлеан. Утім, доцільно вказати, що ВВП двох зазначених міст четвертого квадранту зріс за 10 років на 3 % у Детройті та на 10 % у Клівленді, що суттєво нижче за середній темп зростання щільності ВВП найбільших міст США (31 %). Тобто існує значний ризик занепаду вказаних міст без відповідної підтримки з боку держави.

Порівняно з найбільшими містами, у містах другого порядку в середньому щільність населення зросла за 10 років на 14,5 %, а щільність ВВП – на 23,8 %, що на 7,1 відс. пункти нижче за попередню категорію. Ця категорія міст характеризується суттєво ширшим розмахом темпів зростання щільності ВВП: від -13,6 % (Пайн-Блафф, Арканзас) до 122 % (Вілледжес, Флорида). Міста, що зазнали падіння щільності ВВП, здебільшого характеризуються порівняно невеликим розміром (менше 200 тис. осіб).

Загалом з позиції динаміки розвитку Сполученим Штатам Америки притаманний високий рівень поліцентричності, про що свідчить переважне розташування міст у першому квадранті дифузійної моделі та близький до середнього значення темп розвитку найбільших агломерацій. Водночас існують довгострокові тенденції погіршення становища окремих міст.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що малорозвинені країни, як правило, є схильними до моноцентричності в розвитку з погляду як населення, так і економічної діяльності; країнам з вищим рівнем розвитку більш властивий поліцентризм як з погляду структури розподілу населення та економіки, так і у вимірі динаміки відповідних показників щільності для їхніх міст. Для країн, що зазнали скорочення рівня ВВП протягом досліджуваного періоду, характерний довготривалий моноцентричний тренд розвитку.

2.2. Територіальна концентрація населення та економічної діяльності в Україні

Як було відзначено вище, територіальна концентрація та нерівномірність розміщення населення, ресурсів та економічної діяльності є невід'ємною складовою економічного розвитку. Штучне стримування концентраційних та агломераційних процесів за допомогою заходів вирівнювання економічного розвитку призводить до обмеження економічного зростання. Але за певних обставин, як правило, це кризові явища в економіці країни, несприятливі інституційні умови, територіальна концентрація може набувати злоякісної форми («токсичного моноцентризму»), що виражається в переважному зростанні населення та економіки одного чи декількох найбільших міст при одночасному занепаді більшості інших населених пунктів.

Станом на початок 2017 р. у м. Києві, територія якого оцінюється у 836 км² (0,14 % території України), проживало 2925,8 тис. осіб, тобто 6,8 % загальної чисельності населення країни та 9,8 % чисельності міського населення [148]. Порівняно з іншими країнами світу, цей показник не є високим: із 128 країн, які було розглянуто в попередньому розділі цього дослідження, лише 8 концентрують

меншу частку міського населення в найбільшому місті: Італія (8,7 %), Індонезія (8,0 %), Польща, Нідерланди, США (по 7,3 %), Індія (5,9 %), Німеччина (5,6 %) та Китай (3,0 %) [298]. Видання *Demographia World Urban Areas* ставить Київ на 391 місце у світі за показником щільності населення, оцінюючи останній на рівні 7200* осіб/км², що суттєво вище, ніж у європейських столицях, зокрема у Лондоні (5600 осіб/км²), Софії (6400 осіб/км²) тощо [193]. Виходячи із цих показників, Київ може розглядатися як місто, що має потенціал для зростання, не зазнаючи суттєвого впливу негативних ефектів агломерації (ОЕСР визначає поріг у 6-7 млн осіб, при перевищенні якого спостерігається негативна кореляція між розміром міста і ВВП на одну особу [265]).

Проте, як було відзначено раніше, у великих містах, як правило, частка ВВП від загальнонаціонального суттєво перевищує відповідну частку населення; іншими словами, найбільші міста переважно мають вищий рівень ВВП на одну особу, ніж у країні в середньому. Для країн з нижчим рівнем розвитку зазначений розрив є, як правило, суттєвим, і може досягати від 200 до 500 відсотків. В Україні станом на 2016 рік ВРП на одну особу становив 46413 грн, а для м. Києва – 155904 грн, тобто 336 % середньоукраїнського рівня; на 6,9 % населення країни припадає 22,7 % ВРП [149]. Подібний розрив є більш характерним для країн, що розвиваються.

Водночас з позиції виявлення територіальних диспропорцій економічного розвитку більш коректним є порівняння м. Києва з одиницями того ж таксономічного рівня, що є ближчими за характеристиками щільності населення та економічної щільності [140]. Передусім до таких одиниць відносяться обласні центри. Оскільки розрахунок показників ВРП або ВДВ для обласних центрів, міст обласного значення і районів не передбачений планом статистичних спостережень Державної служби статистики України, нами використано оціночний показник ВДВ, що розраховується на основі частки випуску території від загального обсягу випуску відповідного регіону. Зазначена методика базується на факті високої кореляції між показниками випуску та ВДВ, що встановлений у попередніх дослідженнях [139].

* Слід відзначити, що у вказаному виданні площа м. Києва оцінюється у 389 км², що значно відрізняється від даних офіційної статистики в Україні.

Похибка, що може виникнути внаслідок різниці питомої ваги ВДВ у випуску для різних видів економічної діяльності, є прийнятною для досягнення мети дослідження.

Отже станом на 2016 р.* ВДВ на одну особу м. Києва більш ніж удвічі перевищила міста Дніпропетровськ та Харків (на 151 % та 227 % відповідно) (додаток А, табл. А.4). Тобто навіть порівняно з іншими осередками агломераційної економіки м. Київ є домінантним за економічними показниками.

Наше дослідження виявило, що характерною рисою низки країн, обсяг ВВП яких протягом останніх двох десятиліть скоротився, є стабільна динаміка зростання питомої ваги столиці як у демографічному, так і в економічному аспекті; до переліку зазначених країн входить і Україна. Зміни чисельності населення найбільших міст України протягом 1950 – 2015 рр. та прогноз до 2030 р. представлені на рис. 2.5.

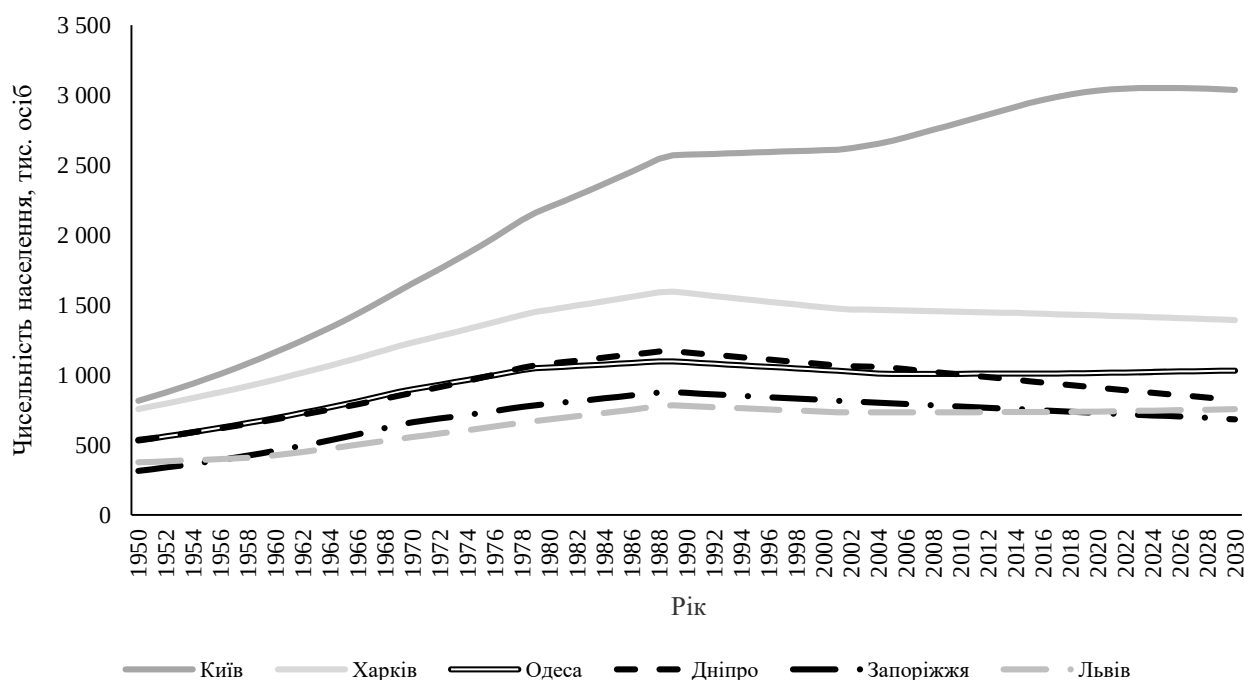

Рис. 2.5. Динаміка чисельності найбільших міст України, 1950-2030 рр.

Джерело.: складено автором за: [298]

Діаграма свідчить про стабільне зростання частки населення м. Києва в загальноукраїнській чисельності міського населення; причому темп зростання цього

* Тут і далі у цьому параграфі розрахунки щодо ВДВ міст і районів у 2016 р. виконано на основі попередніх даних щодо індексів ВДВ регіонів України у 2016 р.

показника підвищується після 90-х років, на що вказує збільшення кута нахилу графіка. Частки населення інших міст, представлених на графіку, залишаються майже незмінними або зазнають незначного скорочення. Отже, навіть із цієї діаграми ми можемо зробити висновок, що скорочується передусім частка населення менших за розміром міст України, тобто існує небезпека перетворення останніх на периферійні території, поступового обезлюднення та занепаду.

Концентрація економіки в найбільших містах країни, передусім у м. Києві, відбувається більш динамічно, ніж концентрація населення: якщо за 16 років (2001-2016 рр.) частка населення м. Києва від загальноукраїнської зросла на 1,5 відс. п., то відповідна частка ВДВ – на 3,4 відс. п.; питома вага населення та ВДВ інших регіонів України здебільшого зазнала скорочення. Протягом 2001-2013 рр. для більшості регіональних центрів було характерним більше зростання питомої ваги міста у загальнонаціональній чисельності населення (обсягу ВВП), ніж регіону загалом (або навіть зростання частки міста на фоні скорочення частки відповідного регіону), що є свідченням процесів внутрішньорегіональної концентрації; водночас, у 2014-2016 рр. внутрішньорегіональні тенденції зазнали змін, що буде розглянуто нижче в цьому параграфі.

Отже, за показниками динаміки зростання населення та ВВП відносно загальноукраїнського рівня різниця між м. Києвом та іншими містами України є ще виразнішою. Виходячи з цього, ми можемо зробити висновок про існування стійкого моноцентричного тренду територіального розвитку України.

З позиції оцінювання морфологічної поліцентричності розвитку нами вже визначено коефіцієнт першості для України, який становить питому вагу населення або обсягу ВДВ найбільшого міста від відповідних загальнонаціональних показників. Проте, як було зазначено у розділі 1, на додаток до цього коефіцієнта доцільно проводити оцінювання за коефіцієнтом співвідношення «ранг-розмір», що дозволяє визначити більш загальний стан поліцентричності території.

Нами здійснено аналіз коефіцієнтів «ранг-розмір» за чисельністю населення та обсягом ВДВ міст України за 2010 та 2016 рр. Враховуючи, що значення

коефіцієнта може варіювати залежно від розміру вибірки, нами проведено дослідження для 4 варіантів:

- м. Київ, обласні центри та міста обласного значення;
- міста із чисельністю населення, що перевищує 50 тис. осіб,
- міста із чисельністю населення, що перевищує 250 тис. осіб,
- міста із чисельністю населення, що перевищує 500 тис. осіб.

Результати порівняння відображено у табл. 2.1. Як бачимо, залежно від порогового значення чисельності населення змінюється кількість міст, що входить у групу, причому ця зміна носить майже обернено пропорційний характер, що відповідає закону Ципфа. Значення коефіцієнта «ранг-розмір» для групи міст чисельністю 500 тис. мешканців станом на 2016 р. становить 1,298; водночас, для більшої кількості міст значення цього коефіцієнта є меншим; причому при розгляді груп, що включають усі міста обласного значення та міста з чисельністю населення понад 50 тис. осіб, маємо коефіцієнт менше 1. Це свідчить, що чисельність населення менших за розміром населених пунктів не досягає очікуваного.

Таблиця 2.1

**Поліцентричність розвитку України
за коефіцієнтом розподілу «ранг-розмір»**

Критерій відбору:		Кількість міст, що відповідають критеріям	Коефіцієнт розподілу «ранг-розмір»			
			за чисельністю населення		за обсягом ВДВ	
			2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.
Усі міста обласного значення та м. Київ		123	0.819	0.820	0.497	0.490
Чисельність наявного населення не менше:	50 тис. осіб	63	0.938	0.937	0.555	0.533
	250 тис. осіб	18	1.098	1.101	0.883	0.893
	500 тис. осіб	7	1.367	1.298	0.927	0.866

Джерело: розроблено автором за даними (додаток А, табл. А.4)

Для усіх проведених варіантів розрахунку коефіцієнти розподілу «ранг-розмір» за ВДВ є суттєво нижчими, аніж відповідні показники за чисельністю населення. Це є додатковим свідченням, що моноцентричність розвитку України

проявляється передусім в економічному вимірі. Візуально розподіл «ранг-розмір» міст України за чисельністю населення та обсягом ВДВ представлений на рис. 2.6.

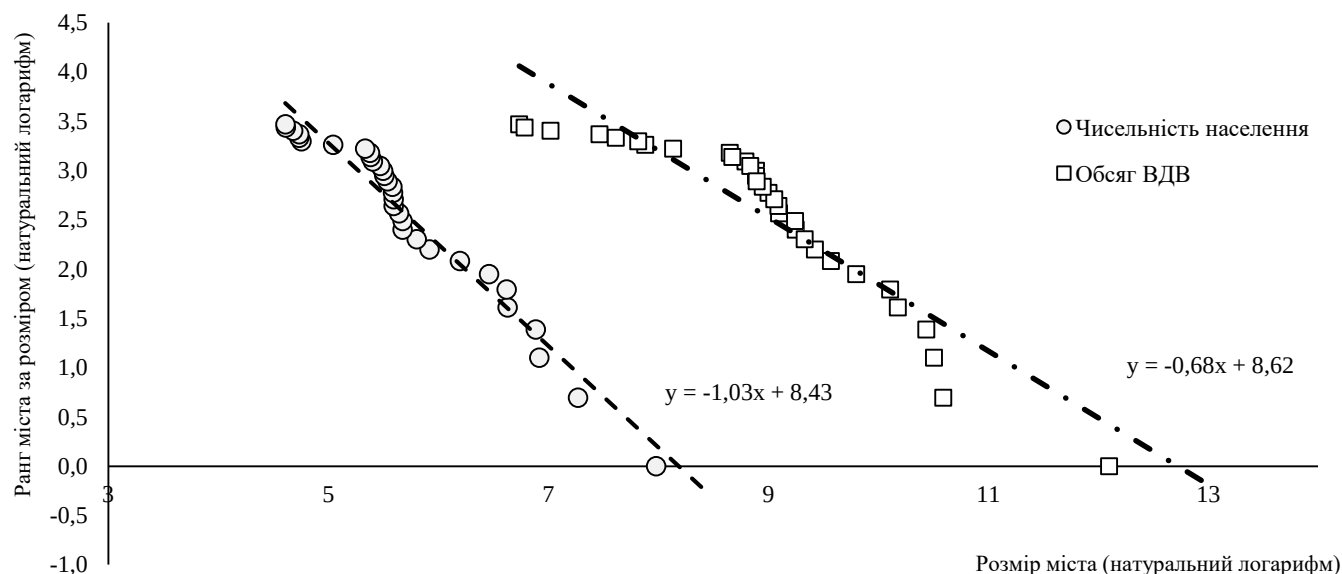

Рис. 2.6. Розподіл «ранг-розмір» міст України
за чисельністю населення та обсягом ВДВ, 2016 р.

Джерело: розроблено автором за даними (додаток А, табл. А.4)

Якщо порівнювати характер розподілу міст за населенням та за обсягом ВДВ, можна помітити низку особливостей. По-перше, лінія тренду розподілу «ранг-розмір» за ВДВ є більш похилою, що відповідає вищому рівню морфологічної моноцентричності (на що вказує також її кутовий коефіцієнт, що дорівнює $-0,53$, порівняно із $-0,94$ для чисельності населення). По-друге, розподіл міст за обсягом ВДВ є більш подібним до дуги порівняно з розподілом за чисельністю населення, що виражає більший рівень диспропорційності саме в економічному вимірі. Крайня права точка обох графіків представляє м. Київ. Вона знаходиться на помітній відстані від попередньої, що відображає різницю відповідно в чисельності населення та обсязі ВДВ між м. Києвом та рештою міст України (див. також табл. 2.2).

Порівняно з 2010 р. у 2016 р. значення коефіцієнта «ранг-розмір» скоротилися, що вказує на тенденції концентрації та поляризації територіального розвитку України. Як і для коефіцієнта першості, характерним є більш швидке скорочення рівня поліцентричності за ВВП, ніж за чисельністю населення, тобто концентрація економіки є значно більш динамічною та відчутною.

**Чисельність населення та обсяг ВДВ м. Києва та обласних центрів
2010 та 2016 рр.**

Місто	Чисельність населення, тис. осіб		ВДВ, млн грн (у цінах 2010 р.)	
	2010	2016	2010	2016
Вінниця	369,4	372,7	10702,1	12380,0
Луцьк	211,3	217,0	9627,5	11280,9
Дніпро	1010,4	978,9	53959,6	39716,0
Житомир	271,8	267,4	8292,5	7241,4
Ужгород	116,4	114,0	4827,4	3409,1
Запоріжжя	778,6	750,7	30212,0	26307,2
Івано-Франківськ	240,8	254,5	9576,0	10386,0
Кропивницький	244,4	238,2	8816,9	7713,4
Львів	760,9	758,5	23302,9	24504,6
Миколаїв	500,0	490,8	16509,7	14304,5
Одеса	1009,7	1010,8	34755,9	34125,0
Полтава	299,7	292,0	9398,6	8112,9
Рівне	249,7	247,4	7496,4	6867,5
Суми	271,7	268,5	9082,4	8555,5
Тернопіль	217,5	217,9	6914,9	7297,4
Харків	1449,4	1439,0	44296,8	36500,7
Херсон	330,2	331,5	10117,1	8934,6
Хмельницький	262,1	268,5	7001,2	6586,4
Черкаси	288,1	282,4	8763,2	8888,1
Чернівці	252,8	266,0	6623,5	7250,6
Чернігів	297,1	291,6	7364,4	5709,6
Київ	2792,2	2925,8	180510,0	179601,5

Джерело: розроблено автором за даними (додаток А, табл. А.4)

Слід відзначити порівняно незначне зменшення обсягів економічної діяльності у м. Києві та значно більш суттєве падіння у більшості «міст другого рівня» – Харкові, Дніпрі, Одесі, Запоріжжі, Кривому Розі. Водночас економіка Львова, Івано-Франківська, Тернополя зросла порівняно з 2010 р. (хоча і скоротилася порівняно із показником 2013 р., що свідчить про менш інтенсивне падіння). Така нерівномірність пояснюється насамперед відмінностями в структурі економіки та географії зовнішньоекономічної діяльності міст і відповідних регіонів: значну частку ВДВ Харківської, Дніпропетровської та Запорізької областей займає промисловість; станом на 2013 р. у географічній структурі експорту товарів

провідну роль для всіх трьох областей відігравала Російська Федерація (відповідно 31 %, 25 % та 40 % від загального обсягу експорту товарів), тому саме ці регіони є більш вразливими до згортання українсько-російських економічних відносин. Отже, порівняно незначний економічний спад у м. Києві на фоні глибокої економічної кризи у великій кількості обласних центрів разом зі збереженням наявних демографічних тенденцій свідчить про посилення моноцентричності в загальнонаціональному вимірі, що підтверджується динамікою коефіцієнта розподілу «ранг-розмір» за ВДВ (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Коефіцієнт першості для регіонів України 2010 та 2016 рр.

Область	Індекс першості, %			
	за чисельністю населення		за обсягом ВДВ	
	2010	2016	2010	2016
Вінницька	22.5%	23.4%	50.7%	46.8%
Волинська	20.4%	20.8%	74.3%	74.3%
Дніпропетровська	30.3%	30.3%	54.5%	47.1%
Житомирська	21.2%	21.6%	49.5%	34.7%
Закарпатська	9.3%	9.1%	34.8%	24.0%
Запорізька	43.2%	43.2%	83.6%	78.4%
Івано-Франківська	17.5%	18.4%	54.2%	56.1%
Кіровоградська	24.2%	24.7%	62.1%	44.5%
Львівська	29.9%	29.9%	63.0%	62.1%
Миколаївська	42.3%	42.7%	77.3%	66.0%
Одеська	42.3%	42.4%	71.2%	66.9%
Полтавська	20.1%	20.5%	25.6%	24.7%
Рівненська	21.7%	21.3%	53.4%	47.6%
Сумська	23.4%	24.3%	55.1%	48.8%
Тернопільська	20.1%	20.6%	59.8%	53.6%
Харківська	52.6%	53.3%	76.4%	66.4%
Херсонська	30.3%	31.4%	71.7%	58.8%
Хмельницька	19.8%	20.9%	43.4%	36.5%
Черкаська	22.4%	22.9%	44.7%	42.8%
Чернівецька	28.0%	29.3%	72.2%	73.3%
Чернігівська	27.1%	28.2%	48.4%	35.1%

Джерело: розроблено автором за даними (додаток А, табл. А.4)

Аналіз даних щодо обсягів ВДВ у містах і районах за 2010-2016 рр. засвідчує тенденції щодо деконцентрації економічної діяльності: в більшості регіонів частка обласного центру зазнала скорочення на користь сільських районів (додаток А, табл. А.5). Як і в міжрегіональному вимірі, суттєву роль у зміні тенденцій

відіграють територіальні відмінності в структурі економіки. Хоча внаслідок описаних вище кризових явищ 2014-2015 рр. відбувся спад у всіх без винятку сферах економічної діяльності України, в галузі сільського господарства він був не настільки глибоким, як у промисловості та сфері послуг (зокрема, у 2015 р. ВДВ сільського господарства в Україні скоротилася порівняно з попереднім роком на 4,7 %, тоді як ВДВ промисловості – на 14 %, оптової та роздрібною торгівлі – на 16,8 %, а фінансової та страхової діяльності – на 27,7 %) [70]. Таким чином, міста обласного значення і обласні центри виявилися переважно більш вразливими до кризи, ніж сільські райони.

На додаток до вказаних показників, нами проаналізовано рівень морфологічної поліцентричності в контексті взаємного розташування. Відповідний індикатор розрахований для кожного регіону як коефіцієнт Джині площ полігонів Вороного, побудованих для міст із чисельністю населення понад 10 тис. осіб станом на 1 січня 2016 р. (рис. 2.7). Значення коефіцієнта близьке до 0, свідчить, що населені пункти розташовані на території порівняно рівномірно; значення близьке до 1 означає, що більшість населених пунктів зосереджені на невеликій частині території.

Рис. 2.7. Поліцентричність регіонів України за площею зон обслуговування

Джерело: розроблено автором на основі [160]

Дослідження виявило суттєві міжрегіональні відмінності в рівні поліцентричності за розташуванням (табл. 2.4). Найбільш поліцентричними за цим показником виявилися Житомирська, Миколаївська і Тернопільська області, де розподіл населених пунктів близький до рівномірного. Серед територій з високим рівнем моноцентричності цілком очікувано наявні Київська, Харківська та Одеська області, проте найвище значення коефіцієнта спостерігалось у Луганській області за рахунок концентрації великої кількості населених пунктів на південному заході регіону. Аналогічним чином, нерівномірність розподілу населених пунктів зумовила високе значення цього коефіцієнта в Донецькій області, незважаючи на її розгалужену міську мережу.

Таблиця 2.4

**Коефіцієнт поліцентричності за розташуванням
для регіонів України**

Область	Коефіцієнт поліцентричності за розташуванням
Вінницька	0,1577
Волинська	0,2394
Дніпропетровська	0,2442
Донецька	0,4045
Житомирська	0,1165
Закарпатська	0,2839
Запорізька	0,2201
Івано-Франківська	0,2401
Київська	0,4723
Кіровоградська	0,1664
Луганська	0,5379
Львівська	0,3274
Миколаївська	0,0863
Одеська	0,4393
Полтавська	0,2216
Рівненська	0,3322
Сумська	0,1491
Тернопільська	0,0462
Харківська	0,4010
Херсонська	0,3415
Хмельницька	0,1483
Черкаська	0,1866
Чернівецька	0,2526
Чернігівська	0,2852

Джерело: розроблено автором за даними [160]

Регіони із вищим значенням індексу першості за чисельністю населення мають також вищий рівень економічного розвитку, вираженого через ВДВ на одну особу (за показниками 2015 р. значення коефіцієнта кореляції Пірсона становить 0,49); це підтверджує висновки ОЕСР, що більший рівень моноцентричності регіону асоціюється з вищим рівнем економічного розвитку. Водночас значення індексу першості за обсягом ВДВ, як і коефіцієнт поліцентричності за розташуванням, не корелюють із обсягом ВДВ на одну особу (значення коефіцієнта кореляції в межах 0,1).

З одного боку, вказане підкреслює важливість агломераційної складової соціально-економічного розвитку; значна концентрація економіки в обласному центрі при порівняно незначній концентрації населення свідчить про суттєві внутрішньорегіональні диспропорції рівня соціально-економічного розвитку, що можуть обмежувати розвиток регіону загалом: наявна відчутна зворотна кореляція (-0,64) між рівнем ВДВ на одну особу регіону та диспропорційністю його економічного розвитку (розрахованою як співвідношення між ВДВ на одну особу адміністративного центру регіону та середньої ВДВ на одну особу в регіоні). Фактично, вказана закономірність підтверджує важливість внеску всіх територій, а не тільки агломерацій, у загальний соціально-економічний розвиток регіону [208].

Розрахунок загальних показників поліцентричності дозволяє оцінити загальний рівень територіальної економічної концентрації на національному та внутрішньорегіональному рівнях. Водночас різна спрямованість та швидкість демографічних та економічних змін у регіонах, окремих містах та адміністративних районах вимагає відстеження спільних змін відповідних показників територіальної концентрації. Аналіз змін показників щільності населення та економіки населених пунктів дозволить більш детально визначити характер концентраційних тенденцій.

Дослідження попередніх років свідчать, що протягом періоду 2001-2010 рр. м. Київ та всі регіональні центри демонстрували позитивний приріст економічної щільності, при цьому близько половини з них мали від'ємний приріст щільності населення [79]. У 2010-2016 рр. динаміка зазначених показників була неоднорідною, тому нами виділено два періоди: 2010-2013 рр. та 2014-2016 рр.

Протягом першого періоду тенденції попередніх років майже не змінилися, хоча доцільно відзначити перехід низки обласних центрів до уповільнення соціально-економічного розвитку: це міста Дніпро, Запоріжжя, Миколаїв, Полтава, Черкаси та Чернігів (рис. 2.8). Причому економічний спад цих міст відбувався з більшою швидкістю, ніж скорочення населення, що свідчить про негативну динаміку ВДВ на одну особу. Таким чином, вказані міста перебували в кризовому стані ще до подій 2014-2015 рр., що вказує на більш глибокі системні проблеми в їхній економіці.

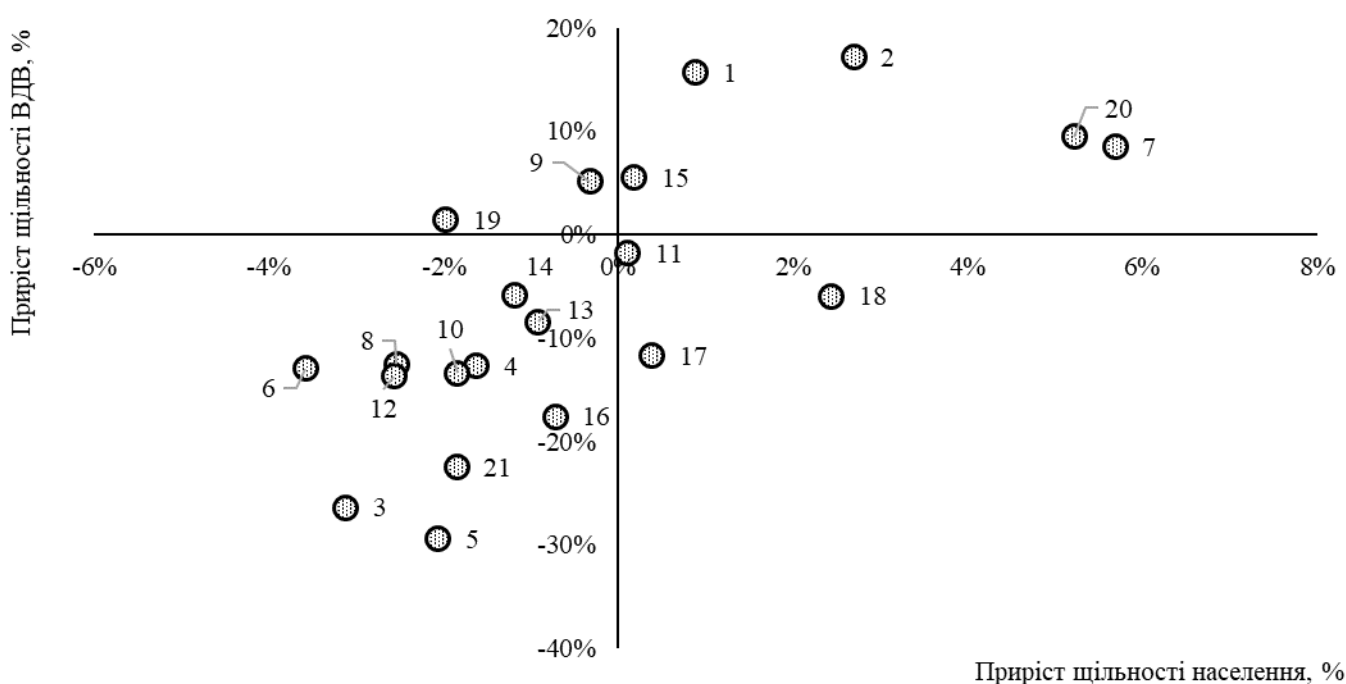

Рис. 2.8. Дифузійна модель змін показників щільності населення та щільності ВДВ обласних центрів України за 2010 – 2016 рр.*

Джерело: розроблено автором на основі даних [70]

Період 2014-2016 рр. охарактеризувався незначним уповільненням зростання населення (або прискоренням його скорочення); економічний спад спостерігався майже в усіх обласних центрах; винятки становили Вінниця, Луцьк та Черкаси із 10,3 %, 3,8 % та 6,5 % приросту ВДВ відповідно [27 - 47]. Найглибше падіння

* Міста пронумеровано на діаграмі таким чином: 1 – Вінниця; 2 – Луцьк; 3 – Дніпро; 4 – Житомир; 5 – Ужгород; 6 – Запоріжжя; 7 – Івано-Франківськ; 8 – Кропивницький; 9 – Львів; 10 – Миколаїв; 11 – Одеса; 12 – Полтава; 13 – Рівне; 14 – Суми; 15 – Тернопіль; 16 – Харків; 17 – Херсон; 18 – Хмельницький; 19 – Черкаси; 20 – Чернівці; 21 – Чернігів.

економіки серед обласних центрів за два роки спостерігалось у м. Кропивницькому (-31,4 %) та м. Ужгороді (-32,8 %).

Зміни в чисельності населення м. Києва зберегли позитивний напрям (приріст становив 1,3 %); проте динаміка більшості показників соціально-економічного розвитку свідчить про кризові тенденції. Скорочення ВДВ у столиці протягом 2014-2016 рр. становило близько 5,6 %, хоча протягом 2010-2013 рр. зростало в середньому на 1,8 % в рік. Суттєво зросла кількість безробітних як в абсолютному, так і у відносному вимірах: якщо у 2013 р. кількість безробітних (підрахована за методологією МОП) становила 77,5 тис. осіб або 5,7 % економічно активного населення у віці 15-70 років, то у 2015 р. – 97,3 тис. осіб або 6,7 % економічно активного населення у віці 15-70 років [36]. Протягом 2014-2016 рр. значного скорочення зазнала середньооблікова чисельність штатних працівників – із 1267,4 тис. осіб до 1110,4 тис. осіб, тобто більше ніж на 12 %.

За період 2001-2013 рр. у більшості регіонів приріст населення обласного центру відбувався швидше, ніж у середньому по міських населених пунктах області. Виняток становлять Дніпропетровська та Тернопільська області, де найшвидше зростання відбулося у міських населених пунктах районів, прилеглих до найбільших міст – Дніпропетровська, Кривого Рога та Тернополя (зазначене може свідчити про активну розбудову передмість). Водночас лише у м. Вінниці, м. Харкові та м. Чернівцях показник приросту щільності населення був найвищим у своєму регіоні, що свідчить про їхній моноцентричний розвиток.

За показником щільності ВДВ у 11 із 24 обласних центрів темп приросту був нижчим за середній по міських населених пунктах, що спричинило вказане раніше падіння індексу першості. Подібний формат розвитку може пояснюватися такими обставинами:

- системні проблеми соціально-економічного розвитку промислово орієнтованих обласних центрів (застаріла матеріально-технічна база підприємств, висока енерго- та ресурсоемність виробництва тощо);
- активні процеси субурбанізації (розбудови передмість);

- внутрішньорегіональна спеціалізація: більш швидке зростання населених пунктів, спеціалізованих у певній галузі (зокрема, в Івано-Франківській області, де найшвидше зростання відбулося в курортних містах);

- «ефект низької бази» для щільності ВДВ окремих поселень (як правило, районних центрів): навіть порівняно невеликий абсолютний приріст ВДВ дає високі розрахункові значення відносного приросту.

Протягом досліджуваного періоду населення в адміністративних районах, як правило, скорочувалося швидшими темпами, ніж в обласних центрах та містах обласного значення (в середньому по Україні населення районів скоротилося на 3,3 %, тоді як населення міст обласного значення зросло на 0,6 %). З одного боку, депопуляція сільської місцевості – закономірне явище, оскільки урбанізація є невід’ємною складовою соціально-економічного розвитку. Відповідно, найбільш вірогідним сценарієм розвитку районів, зростання в яких відбувається на основі спеціалізації, мало б бути подальше скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві та одночасне зростання продуктивності у цій сфері. Проте протягом 2010-2013 рр. в Україні загалом та в більшості її регіонів спостерігалася зворотна тенденція: зростання кількості зайнятих у сільському господарстві та зниження продуктивності; а у 2014 р., незважаючи на певне скорочення, кількість зайнятих у сільському господарстві України перевищила кількість зайнятих у промисловості [70]. Із урахуванням негативних демографічних тенденцій, такий напрям розвитку може призвести до падіння економіки в сільській місцевості. Така довгострокова динаміка свідчить про згортання економічної діяльності в зазначених районах, що в подальшому обмежує спроможність відповідних територіальних громад щодо надання повноцінних публічних послуг. Останній фактор перешкоджатиме економічному зростанню, тобто формується «замкнене коло» занепаду території, яке може бути подолане лише за допомогою зовнішнього втручання.

За підсумками 2014-2016 рр. спад ВДВ адміністративних районів був не настільки різким, як у містах обласного значення: кількість районів з від’ємною динамікою щільності ВДВ у цей період становила 110 з 440 включених у дослідження (протягом 2010-2013 рр. таких налічувалося 102). Водночас із 101 міста

обласного значення у 2014-2016 рр. 68 мали від'ємну динаміку економічної щільності порівняно із 47 у 2010-2013 рр [27 - 47].

В умовах нерівномірності соціально-економічного розвитку і територіальної економічної концентрації вагомішою стає інтегруюча роль міст як наявних або потенційних агломераційних осередків. У світлі цього вкрай негативною тенденцією є уповільнення економічної динаміки в містах обласного значення та обласних центрах, адже в умовах низького рівня розвитку районних центрів найбільш привабливим місцем для міграції (у т. ч. маятникової) стає найближче місто обласного значення. Спад підприємницької діяльності та скорочення попиту на робочу силу в цих містах обмежує можливості для такої міграції (що визнана Світовим банком як така, що є позитивною та має бути стимульована [266]), оскільки переміщення до віддалених міст, зокрема м. Києва, зазвичай вимагає значно більших витрат часового та психологічного характеру.

Використані нами методичні підходи до оцінювання поліцентричності розвитку можуть бути застосовані також для зовнішньої ідентифікації рівня поліцентричності України в міжнародному вимірі. Для міжнародного порівняння нами використано коефіцієнт співвідношення «ранг-розмір» та індекс першості; кількість міст для розрахунку першого індикатора взято залежно від наявних даних, проте не менше 4 і не більше 10. Для врахування довгострокової динаміки показники розраховано за 2001 р. та 2014 р. (для показників поліцентричності за ВВП у країнах ОЕСР – 2012 р.). Результати аналізу узагальнено в табл. 2.5.

Станом на 2014 р. в Україні спостерігався порівняно високий рівень поліцентричності за чисельністю населення з коефіцієнтом «ранг-розмір» 1,113, що становить п'яте місце з 15 охоплених країн (після Німеччини, Сполучених Штатів, Польщі та Нідерландів). За обсягом ВВП вона посіла 6 місце після зазначених країн та Канади. Індекс першості за населенням є одним з найнижчих, а за обсягом ВВП є дещо більшим за медіанне значення (20%).

Протягом 2001-2014 рр. індекс першості за обсягом ВВП в Україні зростав найшвидше порівняно з країнами ОЕСР – із швидкістю приблизно 0,4 відс. п. на рік, хоча скорочення коефіцієнта співвідношення «ранг-розмір» відбувалося повільніше,

ніж у Канаді та Італії. На відміну від України, де зростання моноцентричності відбувалося головним чином за рахунок столиці – м. Києва, в останніх країнах концентрація відбувалася в декількох найбільших містах.

Таблиця 2.5

**Зміни показників поліцентричності України та країн ОЕСР,
2001-2014 рр.**

Країна	Кількість охоплених найбільших міст	Чисельність населення				Обсяг ВВП			
		2001		2014		2001		2014 (2012)*	
		ранг-розмір	першість	ранг-розмір	першість	ранг-розмір	першість	ранг-розмір	першість
Австралія	6	0,699	21%	0,740	21%	0,667	22%	0,699	20%
Бельгія	4	0,959	22%	0,921	23%	0,667	31%	0,672	31%
Велика Британія	10	0,852	18%	0,824	19%	0,724	26%	0,700	28%
Іспанія	8	0,884	14%	0,857	15%	0,738	18%	0,721	19%
Італія	10	0,852	7%	0,835	7%	0,785	10%	0,756	12%
Канада	9	0,912	18%	0,887	20%	0,911	20%	0,869	19%
Мексика	10	0,801	18%	0,837	17%	-	-	0,694	23%
Нідерланди	5	1,165	14%	1,187	15%	1,127	16%	1,139	16%
Німеччина	10	1,645	5%	1,548	5%	1,289	5%	1,376	5%
Південна Корея	10	0,655	43%	0,632	49%	0,647	46%	0,649	46%
Польща	8	1,256	8%	1,268	8%	0,979	15%	0,973	16%
США	10	1,283	6%	1,390	6%	1,358	8%	1,385	8%
Україна	10	1,147	5%	1,113	7%	0,828	17%	0,802	22%
Франція	10	0,836	19%	0,840	19%	0,709	29%	0,705	31%
Японія	10	0,586	26%	0,582	28%	0,545	31%	0,550	32%

Джерело: розроблено автором за даними [249, 27 - 47]

Показники щільності населення та економічної щільності можуть бути використані для більш детального порівняння особливостей поліцентричного розвитку у двох та більше країнах. Головною умовою проведення такого порівняння є співставність даних щодо щільності населення та економічної щільності порівнюваних країн, яку можливо забезпечити шляхом:

- використання даних за однаковий проміжок часу;
- розгляд одиниць одного таксономічного рівня;
- застосування процедури приведення для показників щільності;
- за можливості, використання показників економічної щільності,

розрахованих за однаковою методологією. Оскільки аналіз відбувається для відносних змін показників концентрації, застосування навіть різних, але тісно

корелюючих показників (ВРП, ВДВ, валовий випуск) може дозволити провести адекватне оцінювання.

Однією з країн, найбільш співставних з Україною за характеристиками соціально-економічного контексту, є Польща. Країни є близькими за чисельністю та щільністю населення; в обох простежуються негативні тенденції приросту населення (табл. 2.6). Натомість в економічній сфері Польща, маючи більш ніж втричі вищий рівень ВВП на одну особу за ПКС, характеризується стабільною позитивною динамікою зростання, що перевищувала за темпом українську і до 2014 р.[266].

Таблиця 2.6

**Порівняння основних характеристик соціально-економічного контексту
України та Польщі**

	Польща	Україна
Чисельність населення, тис. осіб	37 999,5	45 198,2
Щільність населення, осіб на кв. км	124,06	77,95
Щорічний приріст населення, %	-0,07	-0,31
Індекс першості, %	7,49	9,34
Щорічний приріст ВВП, %	3,0%	-2,3%
ВВП на 1 особу за ПКС, міжн. дол.	26 862,27	7 939,61

Джерело: розроблено автором на основі [286]

Водночас поліцентричний розвиток України та Польщі на національному рівні має певні схожі риси: насамперед стійкий моноцентричний тренд у демографічному вимірі (рис. 2.9). Водночас динаміка економічної щільності за 2001-2013 рр. у найбільших містах Польщі є більш поліцентричною: серед вказаних міст суттєве відставання від Варшави за приростом ВРП демонструє лише м. Щецин. Натомість в Україні тенденція до моноцентризму в обох вимірах є більш виразною, що вже було відзначено вище.

Порівняння динаміки приросту чисельності населення на фонових картограмах (рис. 2.10 та 2.11) дозволяє зробити висновок щодо більш поліцентричного демографічного розвитку Польщі: в переважній більшості її повітів за 2002-2015 рр. спостерігався помірний позитивний приріст.

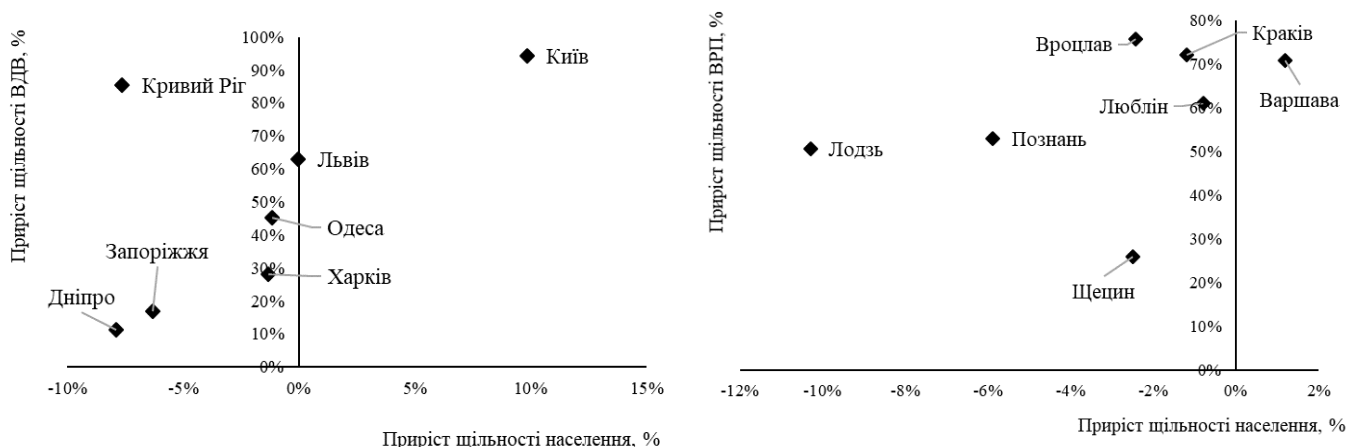

Рис. 2.9. Дифузійні моделі щільності населення та щільності ВДВ

України (зліва) та Польщі (справа) у 2001-2013 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [286]

Водночас більшість районів України, за винятком прилеглих до великих міст і низки районів Західної України, демонструє різко негативну динаміку зростання. Довготривала тенденція концентрації населення в районах навколо м. Києва, м. Дніпропетровська, м. Одеси, м. Кривого Рога та ін. є свідченням їх зростання на агломераційній основі; схожі тенденції спостерігаються і в Польщі навколо Варшави, Кракова, Вроцлава тощо.

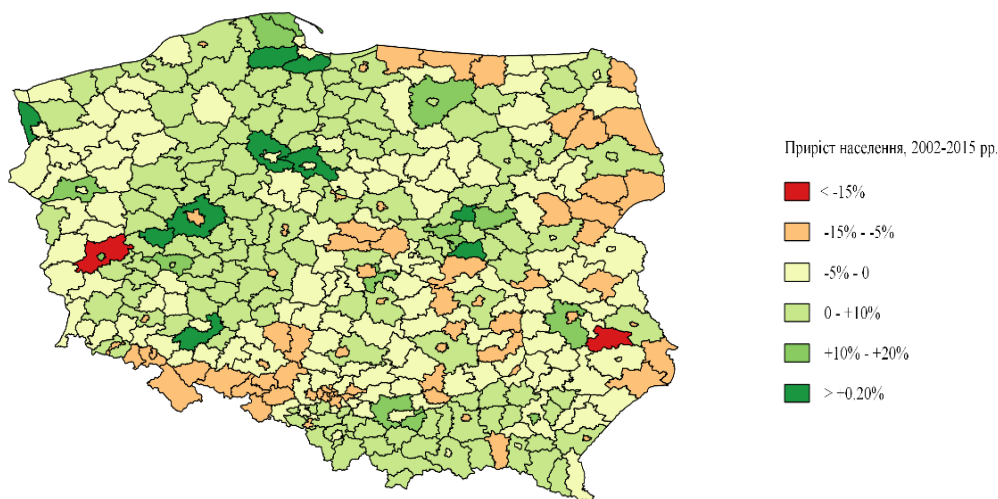

Рис. 2.10. Фонова картограма зміни чисельності населення Польщі в розрізі повітів, 2002-2015 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [181]

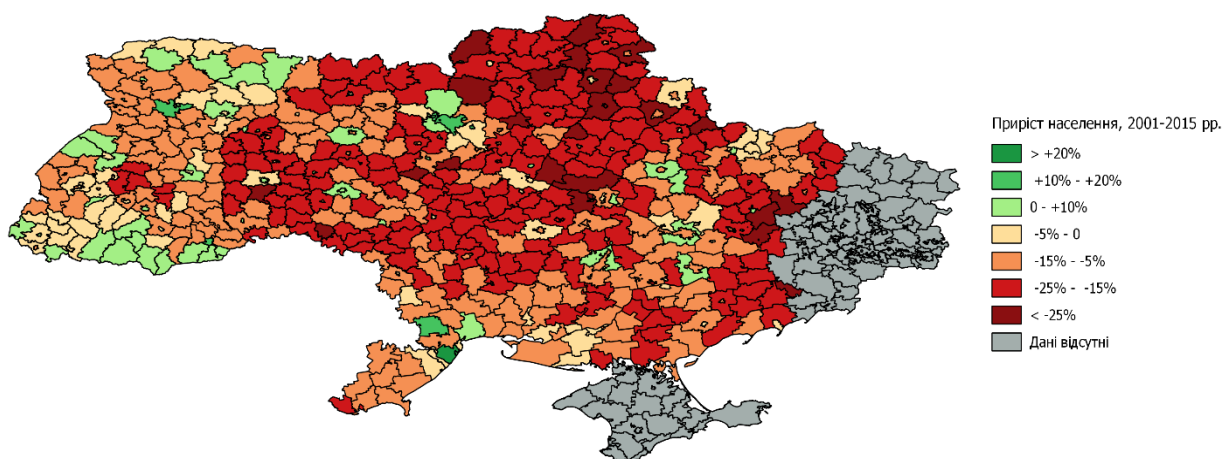

Рис. 2.11. Фонова картограма зміни чисельності населення України в розрізі районів та міст обласного значення, 2001-2015 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [79, 160]

Таким чином, з погляду ієрархії міст за чисельністю населення та їхнього просторового розподілу Україна є вельми поліцентричною країною навіть у порівнянні з Польщею, Німеччиною та іншими країнами, що мають високий рівень поліцентричності в морфологічному вимірі. Моноцентризм України проявляється насамперед в економічному вимірі: рівень ВРП на одну особу м. Києва перевищує середній по Україні більш ніж втричі, і цей розрив продовжує збільшуватись. З урахуванням скорочення щільності населення та економічної щільності у великій кількості населених пунктів, наявні підстави для висновку щодо загрози формування «токсичного моноцентризму» в масштабах країни. Продовження цієї тенденції суттєво обмежуватиме можливості щодо територіального розвитку на агломераційній основі.

2.3. Поліцентричність розвитку України у функціональному вимірі та нерівність в умовах життя

Разом із морфологічною складовою поліцентричності розвитку, що асоціюється з категоріями розміру, щільності та взаємного розташування поселень,

істотне значення має і функціональний вимір, що виражає економічну роль населених пунктів та їхню пов'язаність між собою. Поліцентрична територія характеризується наявністю низки спеціалізованих населених пунктів, що взаємодіють між собою через транспортні, інформаційні та фінансові потоки; у випадку моноцентричної території найбільший центр зосереджує в собі більшість наявних функцій та зазначених потоків.

Аналіз функціонального розподілу економічних ролей між містами здійснено на основі визначення структури їхньої ВДВ за трьома основними напрямками: промисловість, будівництво та послуги (розрахунки здійснено відповідно до методології, запропонованої в науково-дослідній роботі «Дослідження змін у територіальній структурі виробництва товарів та послуг на міжрегіональному та внутрішньорегіональному рівні за останні 10 років» [79]). У цьому дослідженні розглянуто м. Київ, обласні центри та міста обласного значення (загалом 134 міста). Отримані дані свідчать, що серед обласних центрів та міст обласного значення переважають ті, в яких основу економіки складає сфера послуг (у 91 місті її частка становить понад 60 %, а у 33 – понад 85 %); зокрема, у всіх обласних центрах частка послуг у ВДВ є домінуючою (окрім м. Запоріжжя, де вона становить 49,8%). Протягом 2010-2016 рр. у більшості міст тривають тенденції щодо підвищення ролі сфери послуг; до винятків входять м. Київ, м. Львів, м. Луцьк та ін., де частка сфери послуг трохи скоротилася на користь промисловості та будівництва (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Структура ВДВ м. Києва, окремих міст обласного значення
та обласних центрів у 2010 та 2016 рр..**

Місто	Оціночний обсяг ВДВ міста у 2016 р., млн грн	Частка ВДВ промисловості від загальної ВДВ міста, %		Частка ВДВ будівництва від загальної ВДВ міста, %		Частка ВДВ послуг від загальної ВДВ міста, %	
		2010	2016	2010	2016	2010	2016
Київ	404566,46	7,78	8,42	1,36	3,76	90,8	87,84
Дніпро	68744,10	32,87	32,53	1,61	1,15	65,51	66,32
Харків	68122,47	21,15	19,58	1,38	2,37	77,47	77,98
Одеса	50062,15	15,30	12,11	3,10	4,86	81,59	83,03
Львів	47227,43	14,75	15,35	2,07	3,04	83,18	81,59
Кривий Ріг	40015,95	73,24	67,57	2,12	2,42	24,64	30,00

Місто	Оціночний обсяг ВДВ міста у 2016 р., млн грн	Частка ВДВ промисловості від загальної ВДВ міста, %		Частка ВДВ будівництва від загальної ВДВ міста, %		Частка ВДВ послуг від загальної ВДВ міста, %	
		2010	2016	2010	2016	2010	2016
Запоріжжя	39804,48	58,24	49,00	1,31	1,20	40,36	49,80
Полтава	25602,76	23,86	41,19	6,73	3,00	69,42	55,81
Миколаїв	22684,72	26,93	14,48	3,00	2,07	70,01	83,46
Вінниця	18195,28	21,10	23,27	4,05	5,00	74,85	71,73
Івано-Франківськ	18153,22	14,41	16,21	3,26	11,68	82,33	72,08
Черкаси	16872,10	35,90	32,65	2,02	2,33	61,79	64,94
Кременчук	15432,34	71,45	65,19	0,82	0,92	27,72	33,89
Житомир	13987,75	20,31	20,18	1,83	2,44	77,86	77,38
Суми	13659,35	42,14	30,35	2,31	1,78	55,21	67,65
Рівне	13100,56	24,31	20,10	2,47	2,11	73,23	77,74
Чернігів	12926,62	24,45	21,95	2,17	1,56	73,38	76,49
Луцьк	12407,50	15,19	15,79	2,58	3,72	82,23	80,07
Херсон	11840,88	23,79	13,35	1,68	1,57	73,71	84,41
Кропивницький	11534,76	38,24	29,50	2,21	1,85	59,46	68,65

Джерело: розроблено автором за даними: [70, 79]

20 міст із 134 досліджуваних є промислово орієнтованими, 7 із них розташовані в Дніпропетровській області. Низка міст із високою часткою промисловості фактично є монооб'єктними, тобто лєвова частка виробництва у цих містах здійснюється одним підприємством. Зокрема, це потужні електростанції (насамперед, атомні) та підприємства добувної промисловості (як Вільногірський гірничо-металургійний комбінат, м. Вільногірськ, або Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат, м. Покров). Така структура економіки зумовлює високий ризик соціально-економічного занепаду в разі припинення функціонування містоутворюючого підприємства [147].

У більшості адміністративних районів України переважна частка ВДВ виробляється в сільському господарстві [70]. Більш високі частки інших видів діяльності (послуг та/або промисловості) спостерігаються в районах, що належать до агломерацій (Київської, Харківської, Дніпровської, Одеської, Львівської), а також у більшості прикордонних районів Західної України.

Як зазначалося в розділі I, суттєвою рисою функціонально-поліцентричної території є наявність спеціалізованих населених пунктів, що формують взаємодоповнювану міську мережу на противагу класичній ієрархії «центральных місць», де функції вищих порядків зосереджуються в місті на вершині ієрархії. В Україні подібні ознаки притаманні, як правило, окремим конурбаціям (наприклад, розташована на території Львівської області конурбація Борислав-Дрогобич-Трускавець, в якій присутні населені пункти промислового спрямування – м. Борислав і м. Дрогобич, та орієнтовані на сферу послуг, зокрема у рекреаційній сфері – м. Трускавець, смт Східниця). Проте на регіональному рівні здебільшого наявна чітка ієрархія, в якій обласний центр займає домінантне становище: як у послугах, так і в промисловості та будівництві обласні центри за обсягом ВДВ перевищують інші міста. Винятками є м. Кривий Ріг, що у 2016 р. за обсягами ВДВ у промисловості та будівництві перевищив м. Дніпро, та м. Кременчук, ВДВ промисловості якого майже рівний відповідному показнику м. Полтави.

У м. Києві станом на 2015-2016 рр. сфера послуг становила близько 88 % ВДВ, причому лише 11% ВДВ – публічні послуги. Отже, основу економіки столиці становлять ринкові послуги, зокрема 30 % ВДВ міста припадає на роздрібну торгівлю, 11 % – на послуги у сфері інформації та телекомунікацій тощо. Хоча питома вага промисловості у ВДВ м. Києва становить менше 10 %, в абсолютному вимірі обсяг ВДВ у промисловості також є найбільшим серед міст України, перевищуючи на 26 % наступне за цим показником м. Кривий Ріг; а у сфері будівництва м. Київ є безумовним лідером, зосереджуючи понад 30 % загальноукраїнської ВДВ у цій сфері. Утім, доцільно відзначити, що статистичні дані щодо обсягів ВДВ у м. Києві, особливо у промислових галузях, можуть не повною мірою відображати реальний розподіл економічної діяльності через реєстрацію результатів діяльності підприємств, розташованих в інших регіонах. На це непрямо вказує факт розміщення у м. Києві штаб-квартир великих підприємств, що працюють у сферах сільського господарства та добувної промисловості [1].

Загалом із 200 українських компаній, що є найбільшими згідно з рейтингом Forbes за підсумками 2014 р., більш ніж у половини (104) штаб-квартири були

розташовані у м. Києві та Київській області, з них 91 – безпосередньо у м. Києві [1]. Сукупна оціночна вартість зазначених компаній становить 308399,9 млн грн та 263685,4 млн грн відповідно з урахуванням або без урахування Київської області. В інших найбільших містах України така ситуація: штаб-квартири 13 компаній розташовані у м. Дніпропетровську (сукупна оціночна вартість – близько 31,4 млрд грн), по 4 – у м. Харкові та м. Одесі (відповідно 3,6 та 3,1 млрд грн). Серед підприємств, що мають штаб-квартири у Дніпропетровську, переважають підприємства сфери послуг (роздрібна торгівля, фінансові послуги). Серед компаній із штаб-квартирами у м. Києві переважають такі, що працюють у сфері послуг або харчової промисловості.

В багатьох теоріях економічного зростання підкреслюється визначна роль технологічного прогресу та впровадження інновацій для економічного розвитку в довгостроковому вимірі [282, 246]. З одного боку, емпіричні дослідження свідчать, що наукова діяльність зазвичай зосереджується саме в агломераціях [260]; водночас поліцентричність у цій сфері є передумовою територіальної інтеграції через більш швидке поширення інновацій на периферійні території [244]. Крім того, в сучасних умовах глобалізації науково-дослідна та інноваційна діяльність набуває визначального значення для формування національної економіки знань. Зокрема, Б. Одягайло та В. Терехов наголошують, що визначальним стає «формування переважної частки національного доходу за рахунок інноваційної або технологічної ренти, рівня капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальної складової» [138, с. 252].

У вимірі обсягів витрат на науково-дослідну діяльність в Україні м. Київ посідає провідне місце: у 2016 р. обсяг внутрішніх витрат на виконання наукових досліджень і розробок склав орієнтовно 5 млрд грн, що становить 43 % загальноукраїнського обсягу витрат, та в 2,5 рази більше за обсяг витрат у Харкові, що є наступним за цим показником (рис. 2.12). Загалом сумарний обсяг витрат на наукові дослідження в м. Києві, м. Харкові, м. Дніпрі, м. Запоріжжі, м. Миколаєві, м. Львові та м. Одесі становить 87 % від загальноукраїнського показника. В розрахунку на одну особу м. Київ також є лідером (1,7 тис. грн), проте розрив із

наступними за цим показником містами є не настільки значним (1,6 тис. грн у м. Дніпрі та 1,35 тис. грн у м. Харкові) [70]. Таким чином, м. Київ є ключовим центром наукової діяльності в Україні; окрім нього, наукова діяльність є сконцентрованою в дуже обмеженій кількості міст, що дозволяє зробити висновок щодо високого рівня моноцентричності у цій сфері.

Таким чином, розподіл функціональних ролей між містами України має виражену ієрархію та переважно моноцентричний характер: відповідно до даних державної статистики, м. Київ зосереджує в собі найбільші обсяги економічної активності не тільки у сфері ринкових послуг, але також промисловості, будівництва, наукової діяльності тощо.

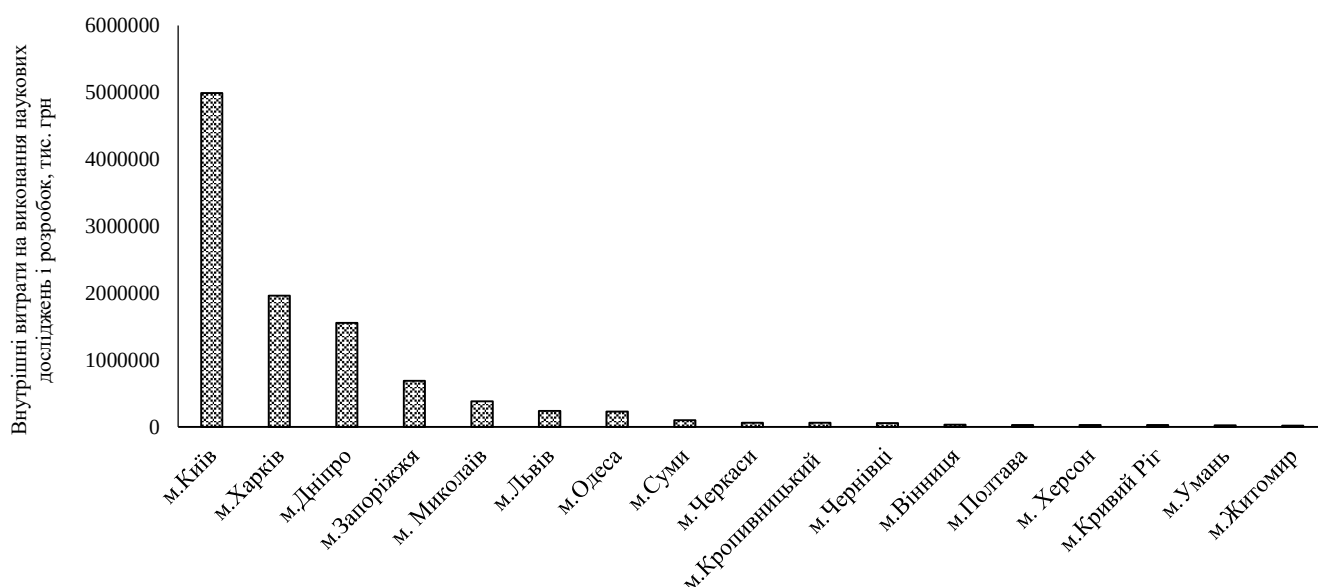

Рис. 2.12. Внутрішні витрати на виконання наукових досліджень і розробок у м. Києві, окремих містах обласного значення та обласних центрах, 2016 р.

Джерело: розроблено автором за даними: [70]

Інша сторона функціональної поліцентричності пов'язана з оцінюванням взаємодії між містами через визначення спрямування та інтенсивності міграційних транспортних, фінансових, інформаційних та ін. потоків. Хоча державною статистикою України не передбачено збір статистичних даних щодо обсягу та спрямування зазначених вище потоків, ми можемо здійснити непряму оцінку

функціональної поліцентричності через аналіз показників міграції, транспортного сполучення та зв'язку між регіонами та окремими містами України.

Внутрішньодержавні переїзди є найпоширенішою формою зміни місця проживання громадян України. Так, за даними державної статистики внутрішні переміщення, що статистично обліковуються, орієнтовно в 10 разів переважають за обсягом зареєстровані випадки зовнішньої міграції. Більше половини усіх переїздів здійснюються всередині регіонів і лише близько третини – між регіонами держави [7].

В абсолютному вимірі найбільшим реципієнтом міграції в Україні є Київ. У 2000-х рр. приріст населення столиці за рахунок інших регіонів сягав 20 тис. на рік. З 2014 р. міграційний приріст зменшився (14,4 тис. в 2014 р., близько 12 тис. в 2015 р. та 13,3 тис. у 2016 р.), проте залишився найбільшим в Україні (табл. 2.8) [93, 36]. За кількістю прибулих (29 971 особа) м. Київ більше ніж втричі перевищує наступне за цим показником місто – Львів, куди прибуло 9 494 особи [35]. Серед міст-обласних центрів у 2016 р. позитивний міграційний приріст населення спостерігався лише у м. Житомирі, м. Івано-Франківську, м. Львові та м. Одесі. Такий характер міграційних переміщень свідчить про посилення моноцентричності на національному рівні.

Таблиця 2.8

Показники міграції для м. Києва та обласних центрів, 2016 р.

Місто	Кількість прибулих, осіб	Кількість вибулих, осіб	Міграційний приріст, осіб
Вінниця	1285	2077	-792
Луцьк	660	1539	-879
Дніпро	1863	4029	-2166
Житомир	3532	3252	280
Ужгород	163	1121	-958
Запоріжжя	958	2145	-1187
Івано-Франківськ	4960	2328	2632
Кропивницький	1702	2168	-466
Львів	9494	8467	1027
Миколаїв	1828	2006	-178
Одеса	8576	5467	3109
Полтава	1863	2437	-574
Рівне	1058	2379	-1321

Місто	Кількість прибулих, осіб	Кількість вибулих, осіб	Міграційний приріст, осіб
Суми	2707	3772	-1065
Тернопіль	698	1364	-666
Харків	4798	9268	-4470
Херсон	917	1284	-367
Хмельницький	872	1770	-898
Черкаси	612	1551	-939
Чернівці	982	1232	-250
Чернігів	765	2148	-1383
Київ	29971	16683	13288

Джерело: розроблено автором на основі [27-47]

Слід відзначити, що офіційна статистика міграції розраховується на основі даних щодо зміни особою місця реєстрації, тому не враховує неофіційні переміщення та вимушені внутрішні переміщення внаслідок анексії території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя і бойових дій на території Донецької та Луганської областей [70]. Згідно з даними Мінсоцполітики, станом на кінець 2016 року налічувалося 1 331 742 сім'ї переселенців або 1 652 512 внутрішньо переміщених осіб.

Найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб зареєстрована в таких регіонах:

- Донецька область – 563,1 тис. осіб;
- Луганська область – 292,8 тис. осіб;
- Харківська область – 193,9 тис. осіб (у т.ч. м. Харків – 115352 особи);
- Запорізька область – 93,3 тис. осіб (у т.ч. м. Запоріжжя – 48518 осіб);
- м. Київ – 156,7 тис. осіб [88].

На внутрішньорегіональному рівні мірилом функціональної поліцентричності є обсяги та спрямування маятникової міграції. В Україні наразі системні статистичні спостереження в цій сфері відсутні, наявні лише окремі дослідження. Зокрема, у рамках співробітництва зі Світовим банком було реалізовано пілотний проект з дослідження мобільності населення м. Києва та Київської області за допомогою даних операторів стільникового зв'язку (рис. 2.13). Згідно з дослідженням з

Київської області до м. Києва щодня приїздить 558 тис. осіб або 32 % населення області, що підкреслює значний рівень функціональної моноцентричності регіону. Графічне відображення інтенсивності поїздок на рис. 2.13 також свідчить про активну маятникову міграцію до Білої Церкви, Броварів та Борисполя [143].

Рис. 2.13. Розподіл потоків маятникової міграції у Київській області та м. Києві.

Джерело: [143]

Одним з ключових показників функціональної поліцентричності, що розглядається багатьма дослідниками у цій сфері, є характер системи транспортного сполучення між центрами, тобто доступність того чи іншого виду транспорту та інтенсивність перевезень.

Обслуговування пасажирів повітряного транспорту залишається одним з найбільш моноцентрично розподілених: головним аеропортом країни є Міжнародний аеропорт «Бориспіль», що хоча і формально знаходиться поза межами Києва, але безпосередньо з ним пов'язаний і входить у склад Київської агломерації.

Станом на 2008 р. різниця між обсягами пасажиропотоку аеропорту «Бориспіль» та наступного за цим показником (аеропорт м. Одеси) становила 8,5 разів.

У 2016 р. співвідношення суттєво не змінилося (різниця становила 8,4 разів), але, враховуючи суттєве збільшення пасажиропотоку аеропорту «Київ» (Жуляни) за рахунок відкриття нового терміналу та залучення нових авіаперевізників, сукупний пасажиропотік столичних аеропортів у 18,5 разів перевищив наступний за цим показником аеропорт. Сукупна питома вага аеропортів «Бориспіль» та «Жуляни» в загальних обсягах пасажирських перевезень через аеропорти України у 2016 р. становила 76 %, тобто переважну частку всіх авіапасажирів; із 19 аеропортів, що обслуговували комерційні рейси вітчизняних та іноземних авіакомпаній, 8-ма провідними аеропортами обслуговується близько 98 відсотків загальних пасажиропотоків та поштовантажопотоків [103].

Також наявні моноцентричні тенденції у сфері залізничних пасажирських перевезень. За кількістю пасажирів, відправлених залізничним транспортом, Київська область (з урахуванням .Києва) станом на 2016 р. мала найвище значення показника – 87,5 млн осіб, що більше ніж у 2 рази перевищує наступне за обсягом значення – 42,4 млн осіб у Харківській області (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Кількість пасажирів, перевезених залізничним транспортом,
за регіонами України, 1995-2016 рр.**

Область	Кількість перевезених пасажирів, млн осіб				
	1995	2005	2010	2013	2016
Україна	577,4	445,6	427,2	425,2	389,1
Вінницька	23	17,1	15,8	13	11,9
Волинська	8,1	5,1	5,2	4,5	4,5
Дніпропетровська	54,3	36,8	37	36,8	38,3
Житомирська	16,6	12,7	11,4	9,6	8,9
Закарпатська	17,1	9,5	8,2	8,6	8,2
Запорізька	25,3	17,3	16,9	17,1	17,5
Івано-Франківська	9,6	6,4	6,3	6	5,6
Київська	67,5	78	77,8	91,1	87,5
Кіровоградська	9	4,5	4,8	5,1	4,7
Львівська	34,9	30,2	30,2	30,9	30,6
Миколаївська	5,2	2,6	2,7	2,7	2,8
Одеська	24,5	17,5	18,8	18,4	19,5
Полтавська	20,8	15,5	15,1	14,8	14,9

Область	Кількість перевезених пасажирів, млн осіб				
	1995	2005	2010	2013	2016
Рівненська	14	7,6	6,7	6,4	6,6
Сумська	18,6	14,9	15	13,7	12,5
Тернопільська	7,8	5,3	5,6	5,7	5,8
Харківська	57,2	46,1	44	42,9	42,4
Херсонська	5,3	2,5	2,3	1,7	2,4
Хмельницька	12,8	10,6	9,1	7,1	6
Черкаська	10,5	4,8	4,9	5,2	5,1
Чернівецька	5,5	2,7	1,8	1,9	1,7
Чернігівська	23,5	12,8	12,5	9,2	9,7

Джерело: [155]

Відзначимо, що Київська область є єдиним з регіонів України, де кількість відправлених пасажирів зросла порівняно зі значенням 1995 р.; у решті регіонів відбулося суттєве падіння, у деяких областях більше ніж удвічі. Це, по-перше, підкреслює зростання значимості м. Києва як транспортного вузла, і по-друге, може бути наслідком інтенсивного агломераційного розвитку столиці, через що відбувається активізація внутрішньорегіональних перевезень.

У сфері пасажирських перевезень автомобільним транспортом також зберігається однозначне лідерство м. Києва: кількість перевезених пасажирів у 2016 р. є втричі більшою за наступне місто – Одесу (табл. 2.10). Порівняно з 2010 р. розрив збільшився на 34 відс. п., що засвідчує підвищення моноцентричності України у функціональному вимірі.

Таблиця 2.10

**Пасажирські перевезення автомобільним транспортом
за окремими містами України у 2010 та 2016 рр.**

Місто	Перевезено пасажирів, тис. осіб	
	2010 р.	2016 р.
Київ	355282,2	311840,4
Одеса	143922,6	111131,9
Львів	145916,8	93283
Харків	103047	74650,2
Миколаїв	119093,5	73413,3
Вінниця	58002,1	51261,2
Херсон	58354,6	45681,1

Продовж. табл. 2.10

Місто	Перевезено пасажирів, тис. осіб	
	2010 р.	2016 р.
Дніпро	154835,8	43610,4
Черкаси	54086,2	42106,7
Запоріжжя	48830,7	39360,7
Житомир	37289,9	34804
Хмельницький	68493,7	34136,2
Чернігів	64114,1	32793,2
Суми	48795,6	31954
Кропивницький	67956,8	27611,3
Тернопіль	44252,4	25932,4
Івано-Франківськ	35996,8	25045,8
Луцьк	10942,6	22370,6
Чернівці	24995,8	20139,8
Кривий Ріг	106433,4	19647,6
Кременчук	19098,9	16905,3
Полтава	20380	15638,1
Ужгород	22391,1	15427,9
Кам'янець-Подільський	15529	13568,7
Кам'янське	36970,7	12268,8
Бердянськ	18907,7	11801,3
Рівне	6364,4	10098,1
Бердичів	12537,4	8959,5
Умань	10253,3	8139,1
Павлоград	11660,3	7573,2

Джерело: [70]

Аналогічні тенденції також спостерігаються у сфері вантажних перевезень, хоча диспропорції в обсязі перевезених вантажів є більш помірними – розрив між м. Києвом та м. Харковом (наступним за цим показником) у 2016 р. становив близько 70 % (табл. 2.11), що на 31.5 відс. п. більше, ніж у 2010 р.. За рахунок значного приросту обсягів вантажних перевезень в окремих містах (зокрема у м. Тернополі, м. Хмельницькому, м. Калуші та ін.), загалом рівень диспропорцій серед міст обласного значення, обласних центрів та м. Києва у цій сфері суттєво не змінився (коефіцієнт варіації становить 235 % у 2010 р. та 234 % у 2016 р.).

**Вантажні перевезення автомобільним транспортом
за окремими містами України у 2010 та 2016 рр.**

Місто	Перевезено вантажів, тис. т	
	2010 р.	2016 р.
Київ	10269.7	13437.1
Харків	7459.1	7941.2
Миколаїв	2831.4	3625.5
Одеса	2336.5	2635
Луцьк	1493.1	2606.2
Тернопіль	755.5	2489.9
Львів	2281.6	2283.3
Івано-Франківськ	1499.5	2205.9
Запоріжжя	1796.6	1900.8
Вінниця	1098.2	1532.9
Кіровоград	2283.8	1516.8
Кривий Ріг	978.7	1477.1
Хмельницький	337.5	1269.4
Павлоград	1480.6	1205.9
Іллічівськ	313.2	1176.4
Коростень	770.4	1117.8
Черкаси	1500.2	1089.8
Полтава	1090.5	1007.3
Калуш	188.8	997.8
Чернігів	1424.05	845.3
Рівне	603.8	842.9
Мукачево	705.2	826
Чернівці	654.7	776.6
Херсон	409.3	740.4
Олександрія	149	737.6
Новодністровськ	237.3	673.5
Бердянськ	89.4	653.6
Куп'янськ	85.8	592.8
Світловодськ	203.3	578.9
Житомир	596.7	573.5
Суми	822.9	568.4

Джерело: [70]

Стан дорожньої інфраструктури істотно впливає на швидкість та якість перевезень автомобільним транспортом, відповідно, також може слугувати характеристикою функціональної поліцентричності регіону. Станом на 2015 р. в

усіх регіонах України понад 90 % автодоріг мали тверде покриття (середня питома вага по Україні – 97,9 %). Найнижча частка автодоріг із твердим покриттям – у Сумській та Волинській областях (відповідно 93,1 та 93,6 %); найвища – у Івано-Франківській області (100 %).

Порівняно із 2000 р. найбільший приріст частки автодоріг з твердим покриттям відбувся у Кіровоградській області – з 86,6 % до 98,5 %, тобто майже на 12 відс. пунктів; у решті областей приріст не перевищував 3-4 відс. пунктів. Майже незмінними залишилися показники щільності автодоріг із твердим покриттям: за 15 років у середньому по Україні з 271 до 277 км на 1 тис. км² території. Проблема полягає переважно в низькій якості покриття зазначених доріг: на початок 2015 р. довжина автодоріг I та II категорії, що відповідають європейським стандартам, становила лише відповідно 2 % та 7 % від загальної довжини автодоріг України. Київську та Запорізьку області можна охарактеризувати як такі, що мають відносно найкращу якість дорожнього покриття: питома вага доріг найвищих категорій становить відповідно 15 та 14 відсотків, а найнижчої, п'ятої категорії – відповідно 3 та 2 відсотки. Найменшу частку автодороги вищих категорій становлять у Чернігівській, Вінницькій та Сумській областях (по 5%); водночас у Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях найбільшою є питома вага автодоріг п'ятої категорії – відповідно 31, 45 та 47 відсотків [154]. Таким чином, регіони з вищим рівнем економічного розвитку, як правило, мають кращу дорожню інфраструктуру, що сприяє (хоча і не є достатньою умовою) підвищенню рівня їхньої транспортної пов'язаності та функціональної поліцентричності.

Описане вище зосередження міграційних і транспортних потоків у м. Києві дає підставу зробити висновок щодо функціонально моноцентричного характеру розвитку України на національному рівні. З позиції транспортного сполучення подальше посилення моноцентричності несе ризики щодо зниження рівня територіальної інтегрованості, обмеження інфраструктурної пов'язаності окремих територій з рештою країни. Ризики, пов'язані з моноцентричним характером міграційних потоків, значною мірою залежать від причин, що спонукають населення до міграції.

У звіті Світового банку «Новий погляд на економічну географію» 2009 р. велику увагу приділено питанням міграції населення до осередків високої економічної щільності та агломераційного зростання. Автори виділяють дві основні категорії чинників, що спонукають людину змінити місце проживання:

- можливість отримати більш високооплачувану роботу, кращі перспективи професійної самореалізації – фактори, що «притягують» до агломерацій;
- можливість користуватися базовими послугами, які недоступні або надаються з невідповідним рівнем якості в поточному місці проживання – фактори, що «виштовхують» із територій [266].

Міграція, зумовлена першою категорією чинників, сприяє економічному зростанню, забезпечуючи оптимальний розподіл людського капіталу, і відповідно, має стимулюватися державною політикою. Переміщення у пошуках базових послуг визнається економічно неефективним, таким, що збільшує агломераційні витрати, а не вигоди. Отже, фактори другої категорії – нерівність у наданні базових послуг з економічної позиції є такими, що стримують розвиток і мають бути мінімізовані.

Як було відзначено нами у першому розділі цього дослідження, інфраструктурний вимір поліцентричності може бути виражений як рівень територіального єднання в характеристиках доступу до базових послуг: освіти, охорони здоров'я, адміністративних послуг, зв'язку та ін. Для аналізу поліцентричності України за цим виміром нами досліджено рівень територіальних диспропорцій у доступності та якості деяких публічних та ринкових послуг.

В Україні статистичне оцінювання доступу до послуг з охорони здоров'я на регулярній основі відбувається насамперед за показниками забезпеченості (кількість лікарів, лікарських ліжок на 10 тис. населення) [78]. Їхня інформативність є обмеженою, оскільки вони визначають наявність інфраструктури, але не свідчать про фактичний рівень її доступності та якості. Оцінювання фізичної доступності здійснюється для сільських територій у рамках суцільних обстежень соціально-економічного становища сільських населених пунктів, які проводяться нерегулярно (останні три обстеження були проведені у 2001, 2005 та 2014 рр.). Згідно з даними останнього обстеження, станом на січень 2014 р. із 27016 сільських поселень, де

мешкають люди, 7306 не мали лікувальних закладів та пересувного обслуговування; у них проживає 833,2 тис. осіб, що становить 6,1 % від загальної кількості сільського населення України. У 2902 поселеннях відстань до найближчого лікувального закладу становила від 5 до 10 км, а у 1754 – понад 10 км. [146]. Така відстань в умовах низької якості дорожнього покриття та обмеженого транспортного сполучення значно підвищує ризики ненадання вчасної медичної допомоги.

Для оцінювання сприйняття населенням рівня якості медичного обслуговування використані звіти Державної служби статистики України. Дані вибіркового опитування домогосподарств щодо самооцінки рівня доступності окремих видів медичної допомоги не свідчать про значні диспропорції між міською та сільською місцевістю: у 2015 р. частка домогосподарств, у яких хто-небудь із членів за потребою не зміг отримати медичну допомогу від кількості домогосподарств, у яких хто-небудь із членів потребував медичної допомоги, становила 29,5 % у міських поселеннях і 29 % у сільській місцевості. Утім, слід відзначити, що для лівової частки (70-90 %) всіх випадків неотримання допомоги причиною була занадто висока вартість ліків або послуг; водночас у сільських поселеннях значно більшою є питома вага випадків, зумовлених відсутністю медичного спеціаліста потрібного профілю (24,8 % за типом потреби «відвідати лікаря» порівняно із 5,9 % у містах; за потребою «провести медичне обстеження» - 9,6 % у селах і 2,1 % у містах тощо). Вказана відмінність підкреслює низький рівень доступності медицини в сільській місцевості [142].

Для порівняння, у ЄС станом на 2014 р. частка населення, що відзначила незадоволеність медичних потреб, була значно нижчою: 6,7 % в середньому за ЄС, із розмахом від 19,2 % (Латвія) до 0,3 % (Австрія), причому основні причини суттєво варіюють між країнами: наприклад, у Греції та Румунії переважна більшість випадків незадоволених медичних потреб була пов'язана із занадто високою вартістю послуг, а в Естонії – з довгими чергами [252]. Утім, оскільки опитування в ЄС та Україні могли проводитися за різними методологіями, до порівняння їх результатів слід ставитися з обережністю.

Як і у випадку з охороною здоров'я, для жителів сільських територій особливо актуальним є питання фізичної доступності закладів базової освіти. Загалом в Україні станом на початок 2015/2016 навчального року налічувалося 305 783 учнів, що проживали на відстані більше 3 км від навчального закладу та потребували підвезення; з них для 90 % (273 843 учнів) було організоване підвезення (що на 5 відс. п. більше, ніж у 2010/2011 навчальному році).

Якість середньої освіти в Україні визначено на основі середнього рівня результатів зовнішнього незалежного оцінювання осіб, що виявили бажання поступати до вищих навчальних закладів (далі – ЗНО). У цьому дослідженні середній рівень результатів ЗНО для певного типу територій (сільські території, міста обласного значення, обласні центри, м. Київ) визначено на основі статистичних даних щодо результатів ЗНО за всіма предметами (крім російської та іспанської мов у зв'язку з обмеженою наявністю відповідних даних за досліджувані роки). У 2017 р. 71 % результатів ЗНО у районах становили менше 150 балів; у містах обласного значення та обласних центрах частка таких результатів становила відповідно 56 % і 50 %, а у м. Києві – 44 % (рис. 2.14).

Частка найкращих результатів ЗНО (від 190,5 до 200) у м. Києві є вищою за середні в інших категоріях поселень – 6,4 %; в обласних центрах та містах обласного значення вказана питома вага становила відповідно 5,1 % і 3,7 %, а у районах – лише 1,7 %. Такий розрив між різними категоріями адміністративно-територіальних одиниць може свідчити про переважно вищу якість освіти у великих містах. [157].

Слід відзначити, що у 2017 р. порівняно із 2010 роком рівень диспропорцій суттєво зріс. За підсумками ЗНО з англійської мови 2010 р. частки результатів менше 150 балів, становили 49 % у районах, 43 % у містах обласного значення та 39 % в обласних центрах [157]. Отже, має місце тенденція щодо зростання нерівності в доступі до якісної освіти.

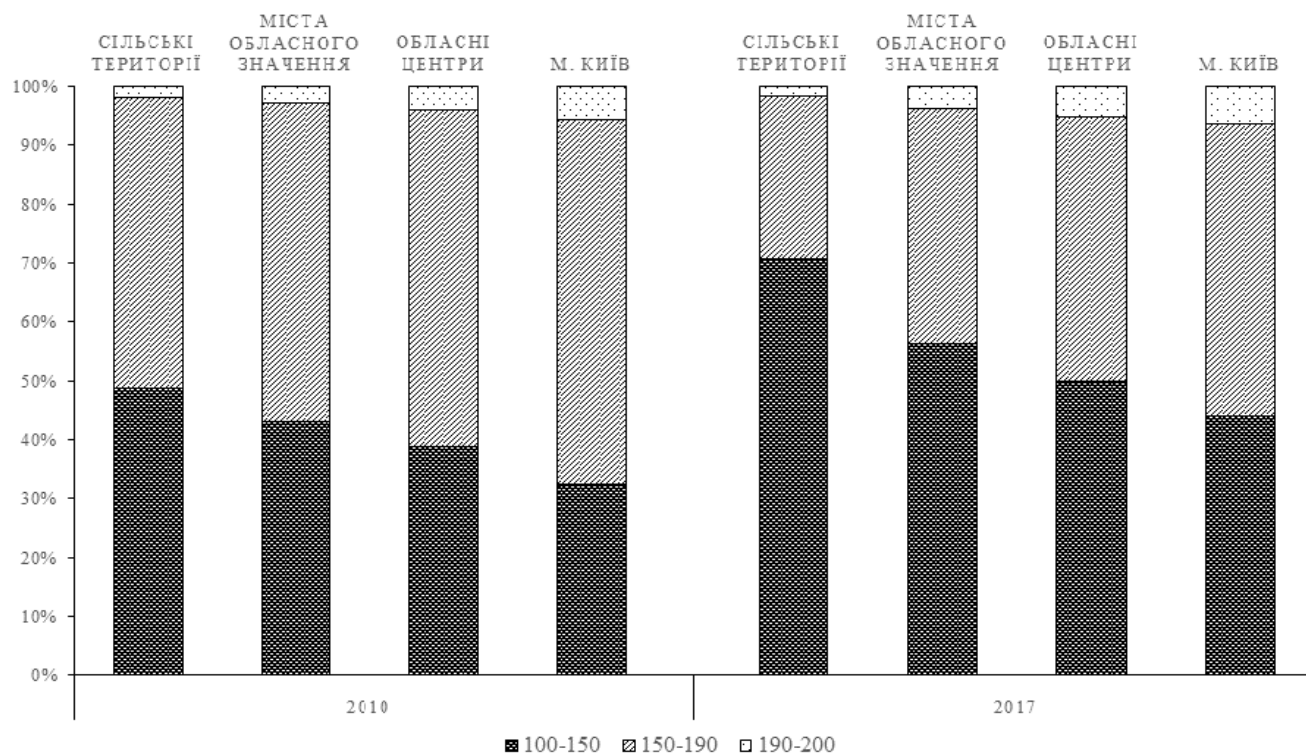

Рис. 2.14. Диспропорції у результатах ЗНО,
2010 та 2017 рр.

Джерело: розроблено автором за даними [157]

Таким чином, можемо констатувати наявність диспропорцій у доступності та якості базових публічних послуг для населення, і ці диспропорції мають тенденцію до зростання. Найбільш гостро вказані обмеження проявляються у сільських населених пунктах, через що місцеве населення вимушене мігрувати до великих міст у пошуках прийнятних умов життя. Подальше загострення цих диспропорцій обмежуватиме соціально-економічний розвиток через неефективну міграцію, водночас підвищує ризики щодо зростання негативних агломераційних екстерналій у найбільших містах України.

Низка досліджень ОЕСР як один з основних індикаторів доступу до послуг визначає частку домогосподарств, що мають широкосмугове (швидкісне) підключення до мережі Інтернет [217]. Згідно з даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, забезпеченість населення послугами широкосмугового доступу до мережі Інтернет по Україні

станом на жовтень 2017 р. становило 30,8 у розрахунку на 100 жителів [82]. Регіонами з найнижчим рівнем проникнення широкосмугового доступу до мережі Інтернет є Чернівецька область – 15,2 та Закарпатська область – 15,6. Регіонами з найвищим рівнем проникнення широкосмугового доступу до мережі Інтернет є Одеська область – 81,4, та Миколаївська область – 36,8. Дослідження свідчать про наявність суттєвих диспропорцій у доступності підключення до мережі Інтернет для населених пунктів різного розміру: так, у 2017 р. доступ до мережі Інтернет мали 52% мешканців сіл, 59% мешканців міст з населенням до 100 тис. осіб, 73% мешканців міст із населенням понад 100 тис. осіб [135].

Можливість користування мережею Інтернет є особливо важливою для мешканців віддалених та малонаселених територій, оскільки забезпечує доступ до низки публічних та ринкових послуг на відстані. Особливо велику роль він може відігравати в полегшенні доступу до адміністративних послуг для населення як за рахунок скорочення часу на подання та оброблення заявки на послугу, так і через обмеження можливостей для корупції внаслідок усунення прямої взаємодії між клієнтом та посадовою особою. Хоча в Україні ще у 2012 р. Законом України «Про адміністративні послуги» було визначено необхідність створення Єдиного державного порталу адміністративних послуг [105], станом на початок 2018 р. відповідний веб-сайт досі є піотною версією зазначеного порталу і передбачає надання лише 59 адміністративних послуг [77].

Згідно з дослідженням Чалмерського технологічного університету, подвоєння швидкості широкосмугового інтернету може забезпечити зростання ВВП більш ніж на 0,3%, а кожні 10 % зростання рівня проникнення широкосмугового доступу збільшують ВВП країни на 1% [163]. Водночас сама по собі доступність Інтернету для мешканців не є достатньою умовою для підвищення рівня віддаленої зайнятості та пришвидшення економічного зростання. Ця теза підтверджується досвідом Молдови, яка із 94% рівнем проникнення широкосмугового Інтернету має негативну динаміку приросту ВВП на одну особу (з 9,4 % у 2013 р. до -0,4 % у 2015 р.) [175, 286]. Зростання може стримуватися такими факторами, як недостатній рівень комп'ютерної грамотності населення, низька доступність освіти за сферами, що

допускають роботу через Інтернет тощо. Отже, здійснення заходів з підвищення доступності мережі Інтернет для населення має проводитися в комплексі із забезпеченням освітніх програм можливостей його використання, зокрема в контексті доступу до публічних та інших послуг.

Таким чином, розподіл функціональних ролей між містами України має переважно ієрархічний характер: найбільші обсяги ВДВ промисловості, будівництва та послуг у регіонах зосереджені в регіональних центрах, а на рівні всієї країни – в м. Києві. Моноцентричне спрямування мають також транспортні та міграційні потоки в Україні.

Аналіз показників доступності та якості послуг в Україні виявив зростання територіальних диспропорцій в умовах життя населення між сільськими та міськими територіями. За окремими показниками (якість середньої освіти, широкосмуговий доступ до мережі Інтернет) виявлено також диспропорції між різними категоріями міст: міста обласного значення, обласні центри, м. Київ. Вказане зумовлює економічно неефективний характер міграції, на що було звернено увагу у висновку Світового банку щодо мобільності населення [4]. Подальший розвиток цих тенденцій веде до ще більшого зростання моноцентричної ролі м. Києва в територіальному розподілі населення та економічної діяльності України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У другому розділі «Особливості формування поліцентричності розвитку в умовах концентрації економічної діяльності» здійснено аналіз тенденцій територіальної економічної концентрації та урбанізації в зарубіжних країнах, визначено особливості формування поліцентричності в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку, досліджено характер і тенденції поліцентричного розвитку в Україні за морфологічним, функціональним та інфраструктурним вимірами.

1. З'ясовані зміни в глобальному економічному ландшафті, які зумовлені динамічним економічним зростанням країн, що розвиваються. Інтенсивна

урбанізація у цих країнах, що проходить в умовах суттєвої територіальної нерівності, спричиняє розростання найбільших міст і переважно моноцентричний розвиток. Встановлено позитивний кореляційний зв'язок між рівнем поліцентричності країни та характеристиками її людського розвитку. Досліджено динаміку поліцентричного розвитку зарубіжних країн, класифіковано групу країн, що зазнали скорочення населення і ВВП та мали моноцентричний характер розвитку, до яких відноситься й Україна.

2. Проаналізовано характер поліцентричного розвитку України. З погляду розподілу населення по містах Україна є доволі поліцентричною країною; водночас наявні значні диспропорції у рівні економічного розвитку між м. Києвом, містами-обласними центрами та рештою території країни. Як за чисельністю населення, так і за обсягом ВДВ наявна стійка моноцентрична динаміка, яка супроводжується занепадом багатьох територій, насамперед, сільських районів. Події 2014-2015 рр. здійснили значний вплив на економіку всієї України; найбільшого падіння ВДВ зазнали міста обласного значення та обласні центри, що обмежує можливості щодо територіального розвитку на агломераційній основі.

3. З'ясовано, що моноцентризм розвитку України проявляється також і у функціональному вимірі. Київ зосереджує найбільші обсяги ВДВ не тільки у сфері послуг, але також у промисловості, будівництві, науковій діяльності та ін. сферах; столиця країни є зосередженням транспортних і міграційних потоків; натомість, у переважній більшості інших міст відбувається міграційний відтік населення, що підвищує ризики виникнення ситуації «токсичного моноцентризму».

4. Доведено зростання територіальної нерівності в Україні у сфері якості життя, доступності та якості базових публічних і ринкових послуг; найбільш вразливими щодо цих диспропорцій є сільські населені пункти. Це спричиняє вимушену міграцію населення у пошуках прийнятних умов життя, яка визнана Світовим банком як економічно неефективна і така, що має бути мінімізована.

Основні положення цього розділу опубліковані в таких наукових працях: [11, 213].

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛІЦЕНТРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1. Вплив інструментів політики територіального розвитку на досягнення його поліцентричності

Дослідження, проведене у попередніх розділах, підтвердило гіпотезу, що країнам із вищим рівнем соціально-економічного розвитку, як правило, властивий також вищий рівень поліцентричності. Поліцентричність розвитку в її морфологічному вимірі дозволяє збільшити територію в рамках окремої країни, що підпадає під вплив агломераційних екстерналій, водночас зменшуючи середню відстань до осередків економічної щільності. Високий рівень пов'язаності зазначених осередків між собою (функціональна поліцентричність) дозволяє отримувати позитивний ефект від дії мережових екстерналій. Нарешті, рівність у доступі населення та бізнесу до базових послуг відповідної якості, що характеризується нами як інфраструктурний вимір поліцентричності, дозволяє розширити дію зазначених екстерналій, підвищити ефективність використання людських ресурсів, сформувати підґрунтя для можливого економічного зростання периферійних територій. Для поліцентричного розвитку необхідною умовою є повсюдність базових життєвих стандартів – доступ до освіти, охорони здоров'я, транспортна доступність центрів економічної активності, інформаційна забезпеченість тощо забезпечує рівність можливостей для розвитку особистості незалежно від її місця народження та проживання. Міграція населення у пошуках адекватного рівня надання базових послуг є економічно неефективною, і це зумовлює необхідність мінімізації факторів, що її спричиняють.

На відміну від більшості розвинених країн, Україна, як доведено у попередньому розділі даного дослідження, характеризується стабільним моноцентричним трендом розвитку: населення та економіка концентруються передусім у м. Києві та містах-обласних центрах. Серед населених пунктів меншого

розміру найшвидші темпи зростання протягом останніх 10-15 рр. демонстрували головним чином міста і селища, наближені до великих міст, тобто ті, що перебувають під впливом агломераційних ефектів. Значна частка міст районного значення, сіл та селищ зазнають одночасного скорочення населення та економічної діяльності, що обмежує їхню спроможність до підтримки інфраструктури, надання базових послуг прийнятної якості. Останнє в свою чергу є додатковим фактором обезлюднення, відтоку передусім економічно активних осіб, отже, створюється ефект «порочного кола» за Мюрдалем. Зміна тенденції у цьому випадку можлива лише в разі зовнішнього втручання, тобто через цілеспрямовані заходи державної політики.

Вказане визначає потребу в реалізації комплексної або інтегрованої державної політики поліцентричного розвитку, що розглядається не лише у її вузькому розумінні (сукупність заходів цілеспрямованого впливу на розвиток територій), але і в широкому (загальна політика держави з погляду її впливу на територіальний розвиток).

Напрями формування політики поліцентричного розвитку в рамках державної регіональної політики узагальнені у табл. 3.1. Вказані напрями є взаємопов'язаними: багаторічна практика засвідчила короткочасний та нестійкий ефект від застосування лише одного з них без урахування іншого [243].

Таблиця 3.1

**Напрями формування політики поліцентричного розвитку
в рамках державної регіональної політики**

Вимір поліцентричності	Підхід до регіональної політики	Зміст заходів політики
Інфраструктурний	Територіально нейтральний підхід	Формування стандартів доступу до послуг та забезпечення відповідності всіх населених пунктів цим стандартам
Морфологічний та функціональний	Територіально спрямований підхід	Цілеспрямована підтримка відсталих територій з метою обернення негативної динаміки розвитку, запобігання «токсичного моноцентризму»

Джерело: розроблено автором

Напрям, що відповідає територіально нейтральній складовій державної регіональної політики, полягає передусім у забезпеченні рівних умов життя на всій території країни. У ЄС формування системи стандартів у сфері базових послуг ґрунтується на застосуванні двох концепцій: «послуги загального інтересу» (послуги, визначені такими, що є особливо важливими для громадян і не можуть бути надані без участі органів влади) [275] та «універсальна послуга» (забезпечення доступності певних послуг на визначеному рівні якості для всіх споживачів незалежно від географічного розташування) [233]. Універсальні послуги та зобов'язання встановлюються директивами Європейського Союзу. В даний час наявні директиви щодо універсальних послуг у трьох сферах: телекомунікації, постачання електроенергії та поштові послуги [233]. Перелік послуг загального інтересу, для яких передбачена допомога з боку держави, встановлюється кожною країною-членом окремо; їх перелік, як правило, є ширшим і включає також послуги з освіти, охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

В Україні право на достатній життєвий рівень, доступні послуги з освіти та охорони здоров'я закріплене Конституцією України (ст. 48, 49, 53)[85]. Ключовим актом законодавства з питань визначення базових стандартів надання послуг є Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (далі – Закон), що визначає перелік основних нормативів у сферах соціальних послуг, житлово-комунального обслуговування, транспортного обслуговування та зв'язку, охорони здоров'я, забезпечення навчальними закладами, обслуговування закладами культури, обслуговування закладами фізичної культури та спорту, побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування [114]. Відповідно до статті 27 Закону, наказом Міністерства праці та соціальної політики від 17 червня 2002 р. № 293 було затверджено Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів, у якому більш детально визначено стандарти і нормативи та їх групи відповідно до категорій, визначених Законом [73]. Проте конкретні державні стандарти на сьогодні розроблено лише за окремими напрямами:

- Державний стандарт початкової загальної освіти [118];

- Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами [119];
- Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [117];
- Державні соціальні стандарти у сфері житлово-комунального обслуговування [110].

Також Кабінетом Міністрів України було затверджено ряд нормативів у медичній сфері, зокрема:

- норматив прибуття бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги на місце події – 10 хвилин у містах та 20 хвилин за межами міста;
- граничний норматив забезпечення стаціонарними лікарняними ліжками в розрахунку на 10 тис. населення (не більш як 60 ліжок) [122].

Як окрему форму стандартів доцільно відзначити «територіальні» стандарти, що регулюють певні аспекти соціально-економічного розвитку територій. Прикладом є встановлення зони доступності адміністративного центру спроможної територіальної громади відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214 «Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад», що обмежується 20 км дороги з твердим покриттям та максимальним часом прибуття екстрених служб за 30 хв [121].

Важливим кроком у цій сфері стало прийняття Закону України від 14.11.2017 № 2206-19 «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості», яким визначено основні засади і напрями регулювання розвитку охорони здоров'я в сільській місцевості [128]. Підвищення доступності та якості медичного обслуговування задекларовано як один із пріоритетних напрямів державної політики у сферах охорони здоров'я та регіонального розвитку. Водночас згідно з вимогами зазначеного Закону, Кабінет Міністрів України визначає порядок та критерії забезпечення за рахунок коштів державного бюджету закладів охорони здоров'я в сільській місцевості обладнанням та транспортними засобами. Станом на початок 2018 року зазначені критерії Кабінетом Міністрів України не затверджені.

Водночас залишається низка категорій послуг, що мають статус послуг загального інтересу у ЄС, проте в Україні наразі не мають визначених стандартів.

По-перше, це стосується базових ринкових послуг, серед яких банківські послуги (відкриття карткового рахунку для фізичної особи), послуги зв'язку (широкосмугове Інтернет-з'єднання) та ін. Для низки видів публічних послуг стандарти доступності та якості також не затверджені, зокрема, це стосується соціальних та адміністративних послуг.

Отже, на сьогодні в Україні не завершено формування системи державних стандартів і нормативів доступності та якості базових послуг. Це ускладнює територіальне вирівнювання умов життя, оскільки саме стандарти мають слугувати базовими орієнтирами, відносно яких повинен оцінюватися доступ до послуг на території. На нашу думку, одним з першочергових заходів із формування цілісної системи державних стандартів надання базових послуг є законодавче унормування поняття «базова послуга», що має зміст, сформульований у параграфі 1.1, та відповідає нормам законодавства ЄС щодо послуг загального інтересу та універсальних послуг.

Водночас формування поліцентричного розвитку в рамках територіально нейтрального підходу потребує реалізації вказаних стандартів на всій території України. Як відзначено в колективній монографії «Фінансова політика держави на макрорівні», «держава гарантує надання громадянам низки соціальних послуг на певному рівні. Послуги у сферах освіти й охорони здоров'я є важливими з точки зору створення рівних стартових умов для молоді з різних регіонів країни» [158].

Згідно із принципом субсидіарності, законодавчо закріпленим у Бюджетному кодексі України та Законі України «Про засади державної регіональної політики» [2, 116], а також ратифікованої Україною Європейської хартії місцевого самоврядування, прийняття рішень та їх реалізація мають відбуватися на рівні, найближчому до громадян, якщо вказані діє не є більш ефективними на вищому територіальному рівні. Відповідно, оскільки більшість базових послуг – первинна медична допомога, початкова та базова середня освіта та ін. за своєю природою потребують безпосередньої близькості до споживачів, саме місцевий рівень, тобто рівень територіальних громад несе головну відповідальність за належний рівень доступності та якості цих послуг.

Водночас питання ефективності надання послуг призводить до дилеми. З одного боку, доступність послуг передбачає розташування відповідних закладів достатньо близько до споживача. Проте реальна можливість утримання базової соціальної інфраструктури для малонаселених територіальних громад (500 та менше осіб) є вкрай сумнівною. Дослідження 2012 р. підтверджують цю тезу, засвідчуючи наявність прямого зв'язку між чисельністю населення громади та обсягом її бюджету розвитку й оберненого зв'язку між чисельністю населення та рівнем дотаційності бюджету [140]. До того ж, економічна ефективність надання зазначених послуг прямо залежить від кількості споживачів, охоплених установою, за рахунок економії на масштабі. Оскільки порушення першого обмеження є неприпустимим, виникає потреба в механізмах створення ефекту масштабу, що не пов'язані зі скороченням наявної мережі закладів надання послуг.

Наразі в Україні політика підвищення спроможності територіальних громад реалізується за такими напрямками:

- збільшення фінансової самодостатності громад у рамках процесів фіскальної децентралізації;
- забезпечення економії на масштабі при наданні послуг через механізми об'єднання та співробітництва територіальних громад, поліпшення місцевої інфраструктури.

Починаючи з 2014 р., в Україні активізувалися процеси реформування системи місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою. Затверджена у квітні 2014 р. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні визначає доступність базових послуг як ключовий принцип реформи і наголошує на забезпеченні цього принципу «шляхом оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципами субсидіарності та децентралізації.»[132] На шляху фіскальної децентралізації в Україні важливим кроком стало прийняття Закону України від 28 грудня 2014 року № 79 «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних

відносин», що вносить значні зміни в розподіл доходів та видатків між державним та місцевими бюджетами та в систему міжбюджетних трансфертів [11].

Нормами вищезазначеного Закону передбачено передачу низки напрямів видатків на регіональний та місцевий рівень, зокрема, видатків на здійснення окремих заходів та фінансування закладів соціально-культурної сфери; розширено власні повноваження всіх місцевих бюджетів у частині фінансування муніципальних формувань з охорони громадського порядку [106].

Принципово змінено систему міжбюджетних трансфертів: замість дотації вирівнювання (вилучення) запроваджено базову та реверсну дотації для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій. Вказане вирівнювання відбувається окремо для податку на доходи фізичних осіб (ПДФО) та податку на прибуток; решта доходів місцевих бюджетів не підлягає вирівнюванню. Крім того, запроваджено нові види субвенцій – освітня та медична [11]. Відмінності в структурі міжбюджетних трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам за 2013 та 2017 рр. узагальнені на діаграмі (рис. 3.1).

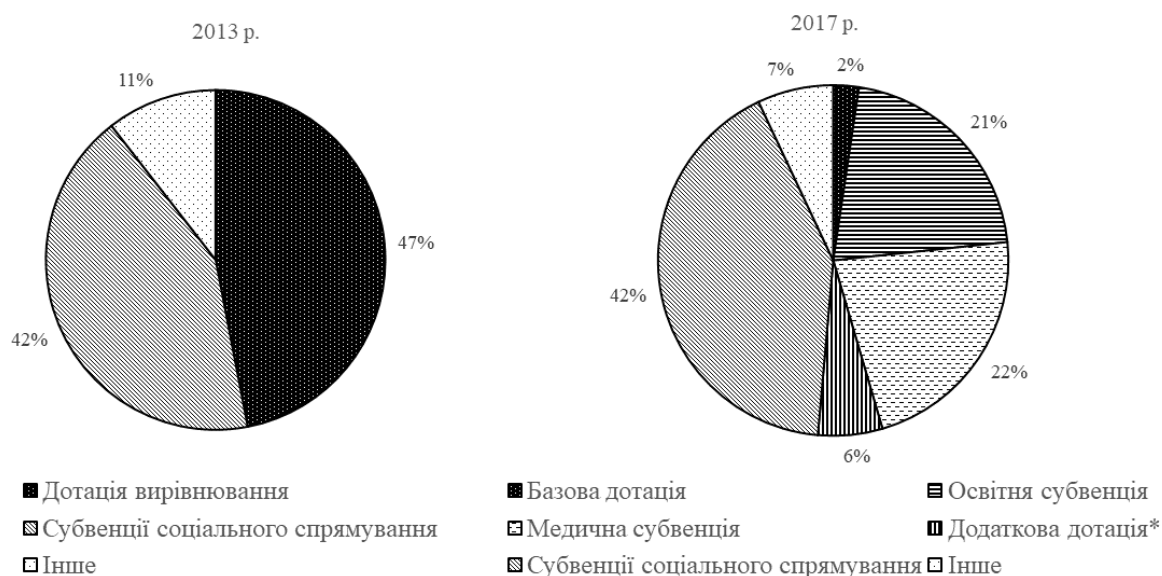

Рис. 3.1. Структура міжбюджетних трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам у 2013 та 2017 рр.

Джерело: розроблено автором за даними [111, 113]

Майже однаковою залишилася частка субвенцій соціального страхування – близько 42 %; водночас близько половини обсягу трансфертів у 2017 р. передається в рамках освітньої та медичної субвенцій і додаткової дотації з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я.

Такий підхід дозволяє забезпечити більш цілеспрямоване використання бюджетних коштів для утримання освітньої та медичної інфраструктури, підвищення якості та доступності відповідних послуг. Відзначимо, що у 2015 р. порівняно з 2013 р. дещо скоротився рівень міжрегіональних диспропорцій за окремими складовими регіонального людського розвитку – «Відтворення населення» та «Освіта» (табл. 3.2) [137]; водночас у розділі II з'ясовано, що за показником якості освіти поглиблення диспропорцій триває.

Таблиця 3.2.

**Характеристики диспропорційності
за окремими складовими регіонального людського розвитку**

Показник	Відтворення населення		Освіта	
	2013	2015	2013	2015
Коефіцієнт варіації	0.039	0.040	0.038	0.030
Розмах варіації	1.149	1.134	1.175	1.102

Джерело: розроблено автором за даними [137]

Рахунковою палатою України було проведено аудит ефективності використання коштів державного бюджету на екстрену медичну допомогу у 2015 р., за підсумками якого відзначено, що завдяки медичній субвенції та субвенції на придбання медикаментів і виробів медичного призначення задоволено мінімальну потребу населення в одержанні екстреної медичної допомоги, проте нормативні показники функціонування системи екстреної медичної допомоги не виконані, що не гарантує в тривалій перспективі своєчасне надання населенню якісної екстреної медичної допомоги [80]. Протягом 2015 р. бригадами швидкої медичної допомоги було здійснено 8,5 млн виїздів, що становить 100 % від кількості звернень за такою допомогою. Водночас за низкою показників забезпеченості досі не досягнуто

нормативів: зокрема, забезпеченість реанімобілями становить 31 % нормативу, оснащеність медичним обладнанням – від 50% до 87 % тощо [80].

Отже, реформована система міжбюджетних трансфертів характеризується більшим ступенем функціональної визначеності, що сприяє концентрації бюджетних коштів на реалізації завдань із вирівнювання доступу до базових публічних послуг. Водночас наявні свідчення щодо фактичного ефекту є неоднозначними; крім того, як засвідчено в дослідженнях ОЕСР [245], вплив заходів політики на територіальний розвиток може мати відтермінований характер, тому доцільним є оцінювання впливу вказаної реформи за підсумками більш тривалого періоду її дії (5 та більше років).

Суттєві зміни також торкнулися дохідної бази місцевих бюджетів. По-перше, запроваджено новий податок – акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів (пиво, алкогольні напої, тютюнові вироби, нафтопродукти), що, починаючи з 2015 р. зараховується до бюджетів об'єднаних територіальних громад, міських бюджетів. Також збільшено частку зарахування екологічного податку з 35 % до 80 %; передано з державного бюджету обласним бюджетам 10 % податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки. Водночас для обласних бюджетів, бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів зменшено нормативи відрахувань податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), а до бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ, міст районного значення цей податок не зараховуватиметься [3].

Нами здійснено аналіз фактичних надходжень акцизного податку на роздрібний продаж підакцизних товарів (далі – податок) у містах та районах України (за винятком Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей). Загальний обсяг надходжень податку в Україні у 2015 р. – 7,7 млрд грн, що становить 6,4 % всіх надходжень місцевих бюджетів [3]. Відповідно, в середньому на одну особу надійшло близько 180 грн податку. В розглянутих нами регіонах спостерігалися суттєві диспропорції між типами поселень: якщо в обласних центрах середній обсяг надходжень на одну особу становив 283,3 грн, то у містах обласного значення – 201,7 грн, а у районах – 119,6 грн. Водночас навіть серед

районів спостерігаються суттєва нерівномірність: коефіцієнт Джині за обсягом надходжень податку становить 0,55, що свідчить про значний рівень диспропорцій [11].

Також спостерігаються суттєві міжрегіональні диспропорції за обсягом надходжень податку на одну особу (табл. 3.3). Лідерами за цим показником цілком очікувано є Київ та Київська область (відповідно 338 гривень і 323 гривні). Суттєво високі значення також мають Закарпатська й Одеська області (257 гривень та 216 гривень відповідно), що зумовлено важливістю Одеси та Ужгорода як транспортних вузлів, а також розвиненою курортною сферою. Найнижчі обсяги надходжень податку на одну особу мають Чернігівська та Сумська області (134 гривні. та 128 гривень) [48 - 69].

Таблиця 3.3

Фактичні надходження акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів у розрізі окремих регіонів України, 2015 р.

Регіон	Середній обсяг надходжень на одну особу, гривень
Вінницька	147
Волинська	203
Дніпропетровська	194
Житомирська	181
Закарпатська	257
Запорізька	208
Івано-Франківська	160
Київська	320
Кіровоградська	155
Львівська	209
Миколаївська	169
Одеська область	216
Полтавська	190
Рівненська	174
Сумська	128
Тернопільська	152
Харківська	168
Херсонська	187
Хмельницька	151
Черкаська	173
Чернівецька	200
Чернігівська	134
м. Київ	338

Регіон	Середній обсяг надходжень на одну особу, гривень
Райони	140
Міста обласного значення	219
Обласні центри	264
Україна	180

Джерело: розроблено автором за даними [48-69]

Фактичні надходження акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів у внутрішньорегіональному розрізі за 2015 р. представлено на фоновій картограмі (рис. 3.2).

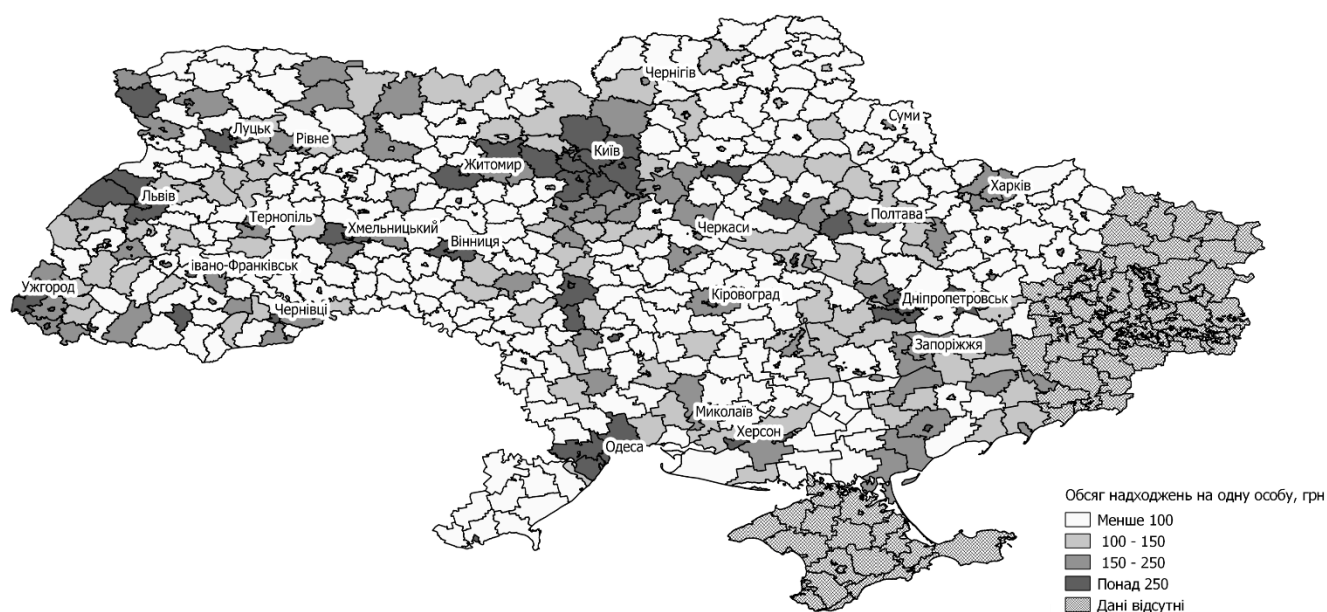

Рис. 3.2. Фактичні надходження акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів у внутрішньорегіональному розрізі за 2015 р.

Джерело: розроблено автором за даними: [48-69]

Розташування на рис. 3.2 міст і районів за обсягом надходжень податку на одну особу дозволяє виявити такі тенденції:

- підвищений рівень надходжень у Києві, обласних центрах та районах, прилеглих до них, що вказує на дію агломераційних чинників;
- підвищений рівень надходжень у районах, через які проходять автодороги міжнародного значення, зокрема Е-95 (Київ – Одеса), Е-40 (Харків – Полтава – Київ – Житомир – Рівне – Львів), Е-50 (Дніпропетровськ – Кіровоград – Хмельницький – Тернопіль – Ужгород) та ін.;
- підвищений рівень надходжень у районах, що розташовані на кордонах із Польщею, Словаччиною та Угорщиною [11].

Диспропорційність рівня надходжень акцизного податку підтверджується і на рівні окремих територіальних громад. Картограма Херсонської області (рис. 3.3) свідчить про підвищений рівень надходжень податку в обласному центрі, містах обласного та районного значення (зокрема курортних – Скадовськ та Генічеськ), тоді як більш віддалені сільські території отримують вкрай незначні обсяги податку.

Рис. 3.3. Фактичні надходження акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів у розрізі територіальних громад Херсонської області, 2015 р.

Джерело: розроблено автором за даними: [65]

Вказане свідчить, що заходи фінансової децентралізації можуть призводити до зростання рівня диспропорцій соціально-економічного розвитку. В подальшому розвиток вказаних тенденцій може призвести до поглиблення нерівності у вимірі якості життя і доступі до базових послуг. Це визначає необхідність формування та реалізації гнучкої політики, що враховує умови соціально-економічного розвитку та сприяє територіальній інтеграції центрів економічного зростання і периферійних територій.

На місцевому рівні виділяють дві основні категорії рішень щодо територіальної інтеграції: структурні (об'єднання адміністративних одиниць) та кооперативні (міжмуніципальне співробітництво, контрактні відносини) [189]. Рішення, що відносяться до першої категорії, дозволяють охопити більшу кількість населення в рамках однієї одиниці місцевого самоврядування (територіальної громади), що сприятиме використанню ефектів масштабу. Водночас у першому розділі дисертації зазначалося, що розселення може відбуватися і на більш поліцентричній основі. І хоча на регіональному та місцевому рівнях моноцентризм, як правило, асоціюється з вищим рівнем економічного розвитку, існує чимало прикладів поліцентричних територій, що забезпечували генерацію спільного ефекту масштабу за рахунок тісних функціональних зв'язків – «мережеві екстерналії». Зазначене більшою мірою відноситься до міст, але сільські поселення також потенційно можуть користуватися вигодами мережевої організації. Відповідно, створення інституційної основи для такого співробітництва між громадами є іншим способом подолання визначених вище обмежень.

Слід зазначити, що вказані варіанти є більш взаємодоповнюючими, ніж взаємовиключними. Досвід зарубіжних країн включає активне застосування рішень того або іншого типу як окремо, так і в комбінації. Злиття територіальних одиниць нижчого рівня (муніципалітетів) відбувалося переважно на примусовій основі (Швеція, Латвія, Данія, Японія) або як добровільний процес із наданням стимулів для об'єднання (Норвегія, Фінляндія, Нідерланди). У деяких країнах разом із укрупненням чи об'єднанням муніципалітетів також застосовуються різні форми

міжмуніципального співробітництва: спільні центри надання послуг (Нідерланди, Нова Зеландія), територіальні контракти (Польща) та ін. [248, 270]. (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Використання структурних і кооперативних заходів територіальної інтеграції в зарубіжних країнах

Країна	Спосіб	Коротка характеристика
Австрія	Міжмуніципальне співробітництво; об'єднання громад	Скорочення кількості муніципалітетів в окремих землях (сукупно з 1 652 до 673); Підтримка міжмуніципального співробітництва, закріплена на рівні федерального закону
Данія	Об'єднання громад	Дві хвилі об'єднання (у 1970 р. та 2007 р.): кількість муніципалітетів скоротилася з 1386 до 98.
Франція	Створення додаткового рівня управління	Дві спроби об'єднання комун (1971 р. та 2010 р.) зазнали невдачі, через що було сформовано додатковий рівень управління – так звані «публічні установи міжмуніципального співробітництва», що отримують частину повноважень комун та право збору податків.
Ірландія	Міжмуніципальне співробітництво; об'єднання громад	У 2014 р. кількість муніципалітетів була скорочена зі 114 до 31; співробітництво відбувається у формі програм спільного надання послуг
Японія	Об'єднання громад	Дві великі хвилі об'єднання були здійснені у 1953 р. та у 1999 р.; з 2005 р. об'єднання відбувається поступово.
Польща	Міжмуніципальне співробітництво; об'єднання громад	Запроваджено податкові стимули для добровільного об'єднання; співробітництво у формі територіальних контрактів
Словаччина	Міжмуніципальне співробітництво	Співробітництво в рамках системи спільних муніципальних представництв
Швеція	Об'єднання громад	Два етапи об'єднання: одноразова реформа у 1952 р. і тривале реформування протягом 1962-1986 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [248, 270]

Унікальним у цій сфері є досвід Франції щодо реформування адміністративно-територіального устрою. Станом на 2017 р. у цій країні налічувалася 36 681 базова одиниця місцевого самоврядування («комуна»); межі окремих із них є незмінними з кінця XVIII ст.. У XIX та XX ст. було здійснено декілька спроб щодо їх об'єднання, але всі вони зазнали невдачі. Внаслідок цього територіальна інтеграція на місцевому рівні здійснюється на основі кооперативних механізмів. Станом на початок 2017 р. всі комуни входили до складу Публічних установ міжмуніципального співробітництва (EPCI).

Фундаментальними принципами роботи ЕРСІ, що відрізняють їх від субнаціональних органів влади, є:

- повноваження ЕРСІ обмежені та спеціалізовані;
- непряме представництво (в їхній роботі беруть участь представники місцевих рад комун, що входять до складу відповідної ЕРСІ);
- обов’язкова участь держави у створенні (створення ЕРСІ має бути ухвалене префектом) [239, 168].

Особливістю ЕРСІ є також право збору податків на відповідних територіях.

Розмір та склад ЕРСІ не є постійними: вони можуть об’єднуватися, розпадатися або реорганізовуватися. Протягом останніх років їхня кількість поступово зменшувалася – з 2611 у 2010 р. до 2062 на початку 2016 р. Внаслідок масштабної хвилі об’єднань протягом 2016 р. кількість ЕРСІ скоротилася на 39 % і становила 1266 на початок 2017 р. [164].

Перевагою такого підходу є високий рівень гнучкості, що дозволяє в разі потреби швидко адаптуватися до змін соціально-економічного контексту.

Іншим прикладом гнучкого поєднання структурних та кооперативних рішень є законодавство штату Міннесота, США, в якому передбачено «континуум» варіантів співробітництва між органами місцевого самоврядування (рис. 3.4) – від усної угоди між двома або більше органами місцевого самоврядування до повного об’єднання адміністративно-територіальних одиниць (муніципалітетів або графств).

Такий континуум забезпечує велику гнучкість у забезпеченні територіальної інтеграції на місцевому рівні, що дозволяє обирати оптимальний тип рішення для кожної території окремо залежно від її контекстуальних умов.

Загалом практики об’єднання та співробітництва територіальних громад в Україні узагальнено у табл. 3.5. Можливість добровільного об’єднання двох та більше територіальних громад закріплена Конституцією України (ст. XX). Проте механізм такого об’єднання було визначено законодавством лише у 2015 р. з прийняттям Закону України «Про добровільне об’єднання територіальних громад» [115].

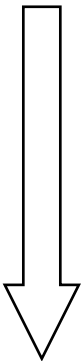
	Варіант організації надання послуг	Опис
	Пряме надання	Місьцеве самоврядування надає послуги безпосередньо та виключно для своїх жителів
Співробітництво Об'єднання	Усна угода	Дві або більше одиниці місцевого самоврядування (далі – ОМС) укладають усну угоду щодо надання чи споживання послуг
	Угода щодо надання послуг	ОМС укладають письмову угоду щодо надання чи споживання послуг
	Спільний управлінський орган	ОМС формують спільний орган з представниками кожної сторони з метою управління наданням певної послуги
	Функціональне об'єднання	ОМС об'єднують певні функції, послуги або підрозділи, але зберігають власні межі
	Зміна меж	Юрисдикційні межі ОМС поступово змінюються
	Розформування	ОМС припиняє існування; надання послуг мешканцям може здійснюватися іншою ОМС
	Структурне об'єднання	Створення нової ОМС через повне злиття двох або більше ОМС.

Рис. 3.4. Континуум варіантів співробітництва між органами місцевого самоврядування у штаті Міннесота, США.

Джерело: [289]

Загалом згідно із перспективними планами замість наявних територіальних громад (яких зараз налічується понад 11 000) мають бути створені 1172 об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ). Протягом 2015 р. в Україні було сформовано 159 ОТГ, в яких було проведено перші місцеві вибори; за 2016 р. перші місцеві вибори було проведено у 207 ОТГ. Станом на початок березня 2018 р. в Україні нараховується 710 ОТГ, у той час як перспективними планами наразі передбачені 1172 ОТГ [95]. У 2017 р. також були прийняті два закони, що усунули низку бар'єрів для об'єднання територіальних громад – Закон України від 09.02.2017 № 1851-19 «Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» [107] та Закон України від 14.03.2017 № 1923-19 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів.» [108] Вказані закони забезпечують суттєво більшу гнучкість, що дозволяє громадам об'єднуватися, враховуючи насамперед їх близькість у соціально-економічному вимірі, а не наявні адміністративні межі.

Таблиця 3.5

Практики об'єднання та співробітництва територіальних громад в Україні

Категорія (об'єднання, співробітництво)	Форма об'єднання (співробітництва)	Застосування в Україні
Об'єднання територіальних громад	Добровільне об'єднання територіальних громад	Створено 710 ОТГ
	Приєднання територіальних громад до вже діючої територіальної громади	-
Співробітництво територіальних громад	Делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими суб'єктами співробітництва виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповідних ресурсів	Укладено 106 договорів про співробітництво
	Реалізація спільних проектів, що передбачає координацію діяльності суб'єктів співробітництва та акумулювання ними на визначений період ресурсів з метою спільного здійснення відповідних заходів	Укладено 11 договорів про співробітництво
	Спільного фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва підприємств, установ та організацій комунальної форми власності - інфраструктурних об'єктів	Укладено 14 договорів про співробітництво
	Утворення суб'єктами співробітництва спільних комунальних підприємств, установ та організацій - спільних інфраструктурних об'єктів	Укладено 6 договорів про співробітництво
	Утворення суб'єктами співробітництва спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень	Укладено 1 договір про співробітництво

Джерело: розроблено автором на основі даних [94, 95]

Водночас запроваджено механізми стимулювання територіальних громад до об'єднання: фактично об'єднані громади отримують повноваження та можливості міст обласного значення (у тому числі прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом). Окрім зазначених вище переваг, законодавство також передбачає інформаційно-просвітницьку, організаційну, методичну та фінансову підтримку державою добровільного об'єднання територіальних громад. Фінансова підтримка здійснюється у формі субвенції на формування інфраструктури об'єднаних громад. У 2016 р. обсяг цієї субвенції становив 1 млрд грн, у 2017 р. – 500 млн грн із загального фонду та 1 млрд грн зі спеціального фонду [113].

Географічне розташування передбачених перспективними планами ОТГ є доволі нерівномірним (рис. 3.5). Значною мірою воно корелює зі щільністю

населення території: найбільш щільно ОТГ розташовані в густонаселених західних областях України: Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській (для Закарпатської області станом на початок 2018 р. затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України перспективний план формування територій громад відсутній).

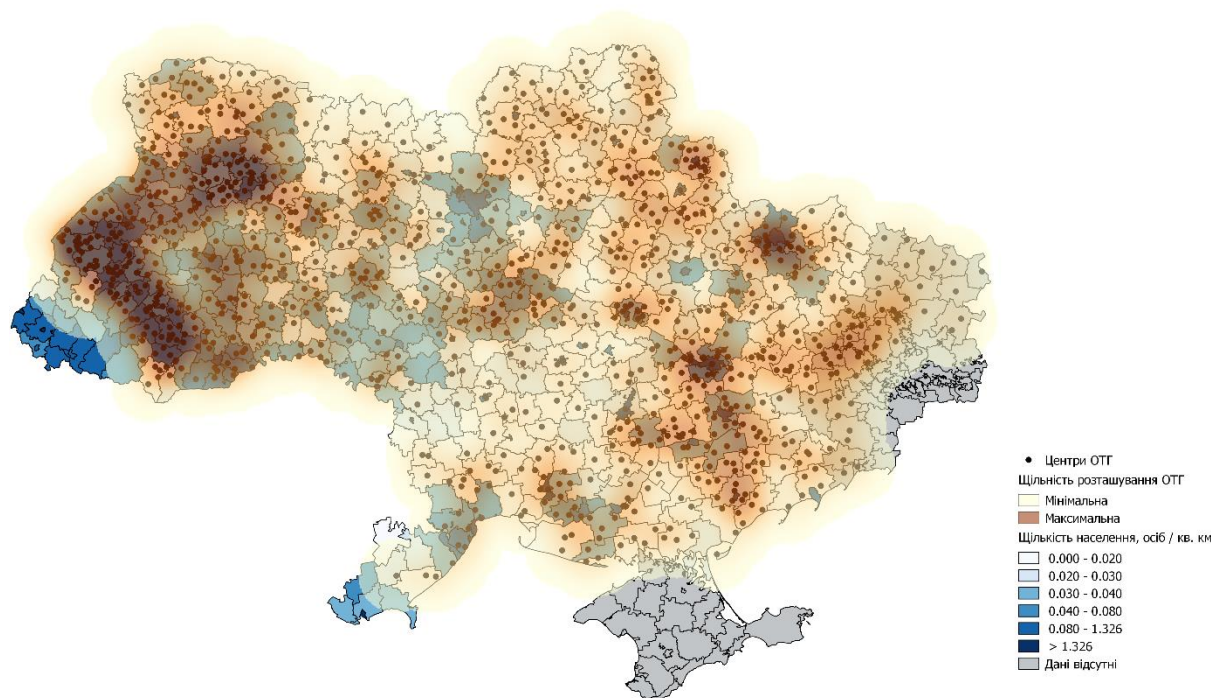

Рис. 3.5. Розташування передбачених перспективними планами ОТГ
з урахуванням щільності населення
Джерело: розроблено автором на основі [74]

На малонаселених територіях громади мають охоплювати більшу територію для забезпечення необхідного рівня ефективності послуг (наприклад, рекомендована чисельність учнів для опорної школи становить не менше 360 осіб [99]); водночас більша відстань може спричиняти додаткові витрати (підвезення учнів, надання швидкої медичної допомоги та ін.). Таким чином, зазначені громади знаходяться у більш вразливому становищі; з позиції державної політики, спрямованої на вирівнювання якості та доступності базових послуг, це зумовлює необхідність врахування демографічних умов під час прийняття рішень щодо державної підтримки відповідної сфери. З іншого боку, для громад, що мають високу щільність

населення, наявний потенціал щодо економії на масштабі в рамках декількох ОТГ, що може бути досягнутий в рамках їхньої кооперації.

Проте існують значні відмінності між територіальними громадами за чисельністю населення: орієнтовно від 2 тис. осіб (Макиївська ОТГ Чернігівської області, Усть-Путильська ОТГ Чернівецької області та ін.) до майже 40 тис. осіб (Дунаєвецька міська ОТГ Хмельницької області) [74]. Оскільки малонаселені громади мають більш обмежену спроможність щодо підтримки прийнятного рівня якості та доступності публічних послуг, необхідні додаткові заходи щодо консолідації їхніх ресурсів з метою економії на масштабі.

З позиції поліцентричності розвитку, об'єднання територіальних громад дозволяє забезпечити економію на масштабі через зосередження закладів з надання певних послуг (повна середня освіта, адміністративні послуги та ін.) в адміністративному центрі громади замість розпорошення по окремих населених пунктах в її складі. Згідно з Методикою формування спроможних територіальних громад, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214, потенційний адміністративний центр спроможної територіальної громади повинен мати «розвинену інфраструктуру (зокрема, на території якого є загальноосвітній навчальний заклад I-III ступеня, проживає не менш як 250 дітей шкільного і 100 дітей дошкільного віку.)» [121]

З метою підвищення якості та доступності загальної середньої освіти в Україні постановою Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 № 777 унормовано створення системи освітніх округів та опорних навчальних закладів [125]. Станом на 31.01.2017 в Україні функціонувало 338 опорних закладів освіти (з них – 96 в ОТГ) [100]. У разі відповідності опорної школи вимогам, визначеним Положенням про освітній округ (забезпеченість кваліфікованими педагогічними кадрами, наявність належної матеріально-технічної бази тощо), навчання в такій школі може забезпечити вищий рівень якості навчання; зокрема, середні результати ЗНО 2016 р. з української мови та літератури за окремими опорними школами районів Житомирської області (Смільчинська загальноосвітня школа I-III ступенів №1 – 147,9; Коростишівська гуманітарна гімназія №5 – 151,8; Романівська гімназія –

151,2) перевищують загальний середній результат по районах цієї області (140,2) [157].

В окремих ОТГ можливості щодо утворення опорних шкіл є обмеженими, зокрема у Макіївській ОТГ Чернігівської області, що має 1867 осіб наявного населення, з них 90 – шкільного віку. В таких ситуаціях виникає потреба у більш гнучких засобах територіальної інтеграції, що дозволятимуть кооперуватися з іншими громадами щодо надання послуг – наприклад, формування опорної школи для двох чи більше громад.

Отже, самого факту об'єднання територіальних громад може виявитися недостатньо для формування прийнятних умов щодо надання публічних послуг. Це підтверджується також аналізом інформації щодо надання адміністративних послуг в ОТГ. З-понад 700 відкритих на сьогодні центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП), з урахуванням територіальних підрозділів, лише 27 знаходяться в ОТГ [83]. Взаємне розташування центрів створених ОТГ і центрів надання адміністративних послуг свідчить, що фактично центри ОТГ часто знаходяться на суттєвій відстані від найближчого ЦНАП (в окремих випадках – понад 30 км), що не відповідає положенню Методики формування спроможних територіальних громад щодо наявності розвиненої інфраструктури в адміністративному центрі [92, 74].

Отже, наразі потенціал об'єднання територіальних громад як засобу просторової інтеграції обмежується такими чинниками:

- диспропорції в характері розміщення територіальних громад, чисельності та щільності їхнього населення;
- відсутність у низці громад достатньо розвиненої інфраструктури для якісного надання освітніх, адміністративних та інших послуг.

В умовах скорочення чисельності населення, особливо у сільській місцевості, зазначені проблеми з часом будуть загострюватися. Вищезазначене зумовлює потребу у використанні рішень кооперативного характеру.

Законом України «Про співробітництво територіальних громад» визначено можливість громад заключати угоди про співробітництво. Відповідно до зазначеного Закону, співробітництво може здійснюватися у формі:

1) делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими суб'єктами співробітництва виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповідних ресурсів;

2) реалізації спільних проектів, що передбачає координацію діяльності суб'єктів співробітництва та акумулювання ними на визначений період ресурсів з метою спільного здійснення відповідних заходів;

3) спільного фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва підприємств, установ та організацій комунальної форми власності - інфраструктурних об'єктів;

4) утворення суб'єктами співробітництва спільних комунальних підприємств, установ та організацій – спільних інфраструктурних об'єктів;

5) утворення суб'єктами співробітництва спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень [130].

Спільне утворення та утримання комунальних підприємств (установ, організацій), як правило, має на меті саме надання публічних послуг населенню, тобто ця форма співробітництва є близькою за змістом до угоди про спільне надання послуг (рис. 3.4); відповідно, створення спільного управлінського органу є прямим аналогом спільних органів управління, представлених на континуумі (рис. 3.4). Отже, законодавство України також передбачає доволі широкий перелік можливих варіантів кооперації між одиницями місцевого самоврядування. Але, як і у випадку з об'єднанням, застосування цього інструмента відбувається доволі повільно. Так, станом на лютий 2018 р. було укладено 140 договорів, 106 з яких передбачають співробітництво у формі реалізації спільного проекту (проектів) [94].

Слід також відзначити, що 76 договорів про співробітництво мають коротко- та середньостроковий характер – від декількох місяців до 3 років (з них 60 – менше 2 років); 8 договорів діятимуть протягом 5 – 10 років, і у 42 договорів термін припинення дії не зазначений. Фактично, лише 13 договорів можна охарактеризувати як спрямовані на більш тривалий термін співробітництва – тобто такі, що мають термін виконання 5 років і більше (або є безстроковими) та передбачають співробітництво у формі делегування завдань, спільного

фінансування об'єктів або утворення спільного комунального підприємства. Лише один договір передбачає створення спільного органу управління. Все зазначене свідчить про переважно тимчасовий характер співробітництва, що більшою мірою спрямований на розв'язання поточних проблем, а не довготермінову інтеграцію.

Згідно з даними звіту Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, станом на червень 2017 р. з 82 договорів, внесених до Реєстру договорів про співробітництво територіальних громад, 28 було реалізовано, 37 знаходилися в стані реалізації, а по 17-ти реалізацію не було розпочато [94]. Реалізовані проекти включають головним чином заходи у сферах ремонту дорожньої інфраструктури, поводження з твердими побутовими відходами, реконструкції приміщень установ освіти та охорони здоров'я та ін. Таким чином, співробітництво територіальних громад наразі використовується переважно як засіб подолання поточних проблем локального характеру; його застосування не носить ознак системності та скоординованості.

На нашу думку, такий підхід до використання співробітництва територіальних громад є обмеженим, а власне співробітництво як інструмент просторової інтеграції, з урахуванням кількості договорів та залучених громад – суттєво недооціненим. З позиції державної політики доцільним є здійснення заходів щодо сприяння активізації та систематизації співробітництва територіальних громад з метою забезпечення рівності в доступності та якості базових публічних послуг:

- 1) для кожної сфери публічних послуг, насамперед, базового рівня (дошкільна та базова освіта, первинна медична допомога, житлово-комунальні послуги тощо), здійснити детальний аналіз охоплення населення в територіальних громадах, на основі якого виявити зони невідповідності наявного рівня доступу до цих послуг визначеним державним стандартам та нормативам;

- 2) визначити перелік територіальних громад (у тому числі ОТГ), що входять до виявлених вище зон;

- 3) на основі взаємного розташування зазначених громад, чисельності та щільності їх населення та інших характеристик соціально-економічного стану

сформувати рекомендації щодо найбільш доцільної у визначеному контексті форми співробітництва;

4) сформувати систему програмних індикаторів, що характеризують вхідні ресурси, стан реалізації, випуск та результат реалізації проектів, здійснених у рамках співробітництва територіальних громад; здійснювати моніторинг наявних проектів за цими індикаторами;

5) здійснювати заходи щодо інформування посадових осіб місцевого самоврядування щодо можливостей співробітництва територіальних громад згідно із Законом України «Про співробітництво територіальних громад»;

6) передбачити фінансові механізми державного стимулювання співробітництва територіальних громад на довгостроковій основі (Державними бюджетами України на 2016 та 2017 рр. субвенцій за відповідним напрямом не передбачено) [112, 113].

Відзначимо, що з позиції вирівнювання доступу до послуг по всій території України співробітництво територіальних громад у наявному вигляді матиме суттєві обмеження навіть за умов повноцінного використання всіх його можливостей. Адже підписання договору про співробітництво неможливе в разі відсутності ініціативи з боку відповідних органів місцевого самоврядування. Тому необхідним є законодавче унормування можливості ініціювання співробітництва іншими суб'єктами регіонального розвитку, зокрема державою, і відповідно укладання багатосторонніх угод між ними, фактично створення системи багаторівневого врядування.

Отже, в Україні на сьогодні існує підґрунтя для формування системи вирівнювання умов життя. З одного боку, законодавством України передбачено створення системи державних стандартів та нормативів, що мають слугувати орієнтирами для оцінювання та вирівнювання доступності та якості послуг; проте формування цієї системи наразі не завершене.

Завдяки проведеній у рамках процесу децентралізації реформі міжбюджетних відносин, сформовано більш структуровану систему міжбюджетних трансфертів та надано додаткові джерела доходів для місцевих бюджетів. Водночас аналіз

надходжень акцизного податку з роздрібного продажу підакцизних товарів виявив, що розподіл вказаних доходів може мати диспропорційний характер.

Сформованою є законодавча база об'єднання та співробітництва територіальних громад, проте її застосування відбувається повільними темпами. Серед об'єднаних територіальних громад спостерігаються значні диспропорції за чисельністю населення та наявністю закладів з надання базових послуг, що зумовлює необхідність більш активного використання заходів кооперативного типу. Запропоновано систему заходів щодо сприяння активізації та систематизації співробітництва територіальних громад з метою забезпечення рівності в доступності та якості базових публічних послуг.

3.2. Формування поліцентричної мережі міст України

Заходи з вирівнювання доступності та якості базових послуг на території України здатні обмежити обсяги небажаної міграції населення через неприйнятні умови життя. Як нами було з'ясовано в попередніх розділах, невід'ємними характеристиками соціально-економічного розвитку є процеси територіальної економічної концентрації та урбанізації. Дія агломераційних сил спонукає населення та підприємства зосереджуватися насамперед у містах – осередках агломераційного зростання.

В Україні станом на початок 2017 р. сільське населення становило 30,8 % від загальної чисельності населення; у деяких регіонах цей показник перевищує 55 % (Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька області); частка зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві становила 17,6 % [70]. Водночас у країнах, які визначаються Світовим банком такими, що мають високий рівень доходів, питома вага сільського населення у 2016 р. становила в середньому 18,6 %, а частка зайнятих у сільськогосподарській сфері – 3,1 %, і обидва показники мають тенденцію до скорочення [286]. Отже, подальший соціально-економічний розвиток України, найбільш імовірно, супроводжуватиметься переміщенням

населення з сільських територій до міст та інтенсифікацією маятникової міграції, що дозволяє працювати в місті без зміни місця проживання.

У вказаних умовах для державної політики формування поліцентричного розвитку можна сформулювати такі задачі:

- ідентифікація фактичних центрів міграції – міст, що мають суттєвий міграційний приріст;
- ідентифікація потенційних центрів міграції – міст, що відіграють значну роль в економіці регіону та можуть бути центрами міграційних потоків;
- підвищення рівня пов'язаності фактичних центрів міграції з периферійними територіями;
- подолання проблем, що стримують міграцію до потенційних центрів;
- загальне підвищення рівня мобільності населення.

У розділі II визначено міста, що є найбільшими реципієнтами міграції в Україні: станом на 2016 р. ними є Київ, Львів, Одеса, Івано-Франківськ, Житомир (табл. 2.7). Значна кількість осіб також прибула до Харкова, проте кількість вибулих майже вдвічі перевищує кількість прибулих; з іншого боку, високий позитивний приріст у січні-травні 2017 р., 2015 р. та попередніх роках [151] свідчить, що негативна динаміка міграційного приросту не є системною і має епізодичний характер.

Водночас, у значній кількості обласних центрів та міст обласного значення спостерігається системне міграційне скорочення населення: протягом останніх 5-6 років негативний або незначний позитивний приріст спостерігався у Рівному, Сумах, Херсоні, Чернігові та ін [70]. Відзначимо, що дані статистики до 2014 р. свідчать, що зазначені обласні центри зазвичай мали позитивний приріст у рамках міграції всередині регіону та більш інтенсивний від'ємний приріст зовнішньої міграції; проте з 2014 р. планами державних статистичних спостережень не передбачено поділ на внутрішньорегіональну та зовнішню міграцію, що обмежує можливості щодо виявлення фактичних міграційних потоків [27-47].

Виявлення потенційних центрів міграції дозволяє співвіднести наявні міграційні потоки із тими, що можуть існувати за поточних умов соціально-

економічного розвитку міст України. Для Києва, обласних центрів та міст обласного значення (потенційних центрів міграції) розраховано коефіцієнти міграційної привабливості відносно обласних центрів, міст обласного значення та адміністративних районів (потенційних джерел міграції) відповідно до формули 1.8, і для кожного потенційного джерела міграції обрано потенційний центр міграції, що має найвище значення коефіцієнта привабливості.

На рис. 3.6 відображено потенційні центри міграції, поєднані з потенційними джерелами. Майже для всіх міст і районів у регіонах, що межують із Київською областю, найбільш привабливим потенційним центром міграції є Київ, оскільки для них різниця у відстані є не надто значною, а за щільністю населення та рівнем середньою заробітної плати Київ суттєво перевищує міста у відповідних областях. У більш віддалених областях формуються чітко окреслені зони впливу міст-обласних центрів та великих міст обласного значення: Харків, Дніпро, Запоріжжя та Кривий Ріг на сході України, Одеса на півдні, Львів, Івано-Франківськ, Чернівці – на заході [17].

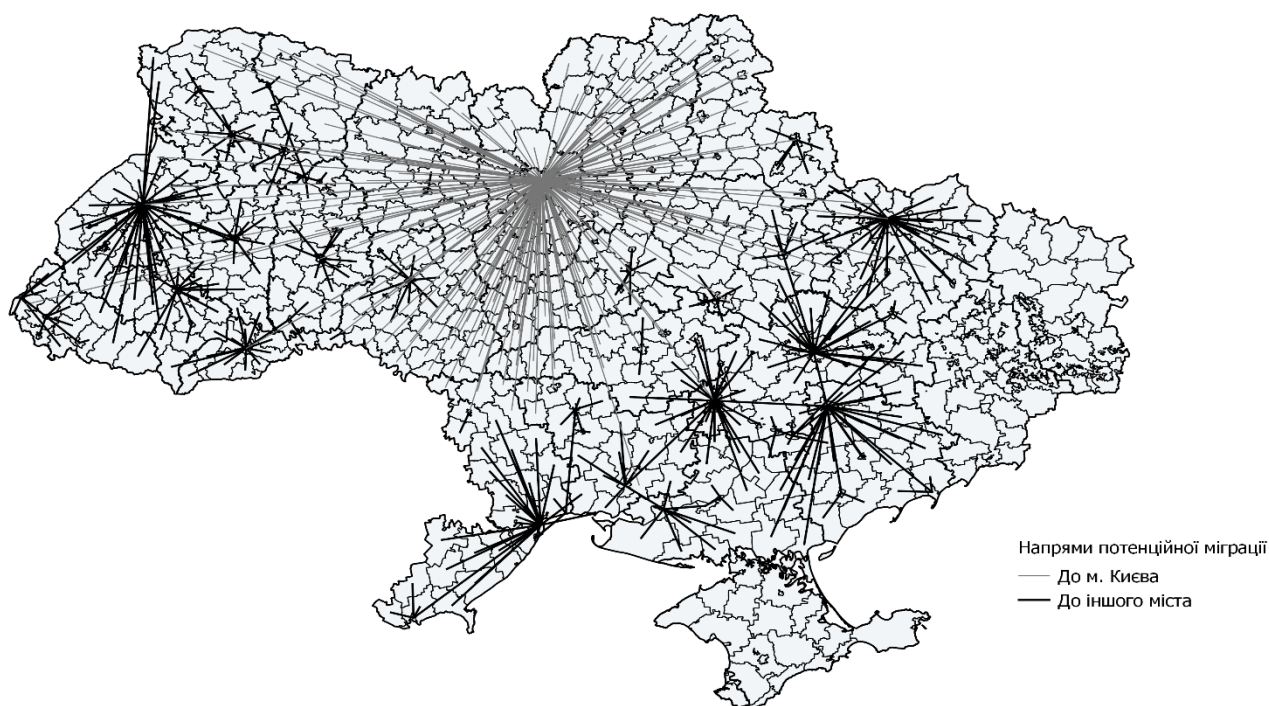

Рис. 3.6. Напрямки потенційної міграції в Україні (за даними 2015 р.)

Джерело: розроблено автором на основі: [70]

Співставлення фактичних даних щодо міграції з потенційними напрямками може виявити невідповідності: місто з фактичним міграційним приростом не є потенційним центром міграції або навпаки – у потенційному центрі фактично відбувається міграційне скорочення населення. Такі ситуації потребують розгляду додаткової інформації щодо тенденцій територіальної економічної концентрації, які дозволять визначити, чи є досліджуване місто осередком зростання на агломераційній основі.

Застосована на прикладі Польщі з урахуванням фактичних даних щодо міграційного приросту у 2015 р., вказана модель свідчить, що в країні з поліцентричним спрямуванням розвитку фактичні центри спрямування міграції переважно співпадають із потенційними (рис. 3.7). Насамперед, мова йде про Варшаву, Лодзь, Познань, Вроцлав, Краків, Гданськ, Щецин: позитивний міграційний приріст відбувається головним чином у цих містах та/або у відповідних повітах.

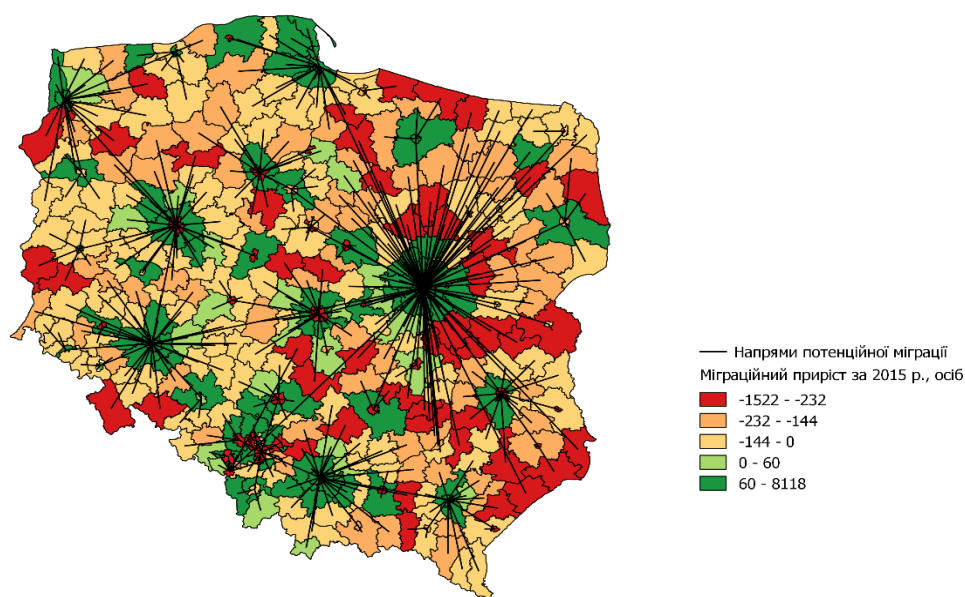

Рис. 3.7. Напрямки потенційної міграції та фактичний міграційний приріст міст і повітів Польщі, 2015 р.

Джерело: розроблено автором на основі: [181]

Поширеною є ситуація від’ємного міграційного приросту у великому місті із суттєвим позитивним приростом у прилеглих територіях: це є свідченням

агломераційного розширення міст, переміщення населення у передмістя, що, як зазначалося в попередньому розділі, є характерним для країн з високим рівнем соціально-економічного розвитку. У повітах, більш віддалених від міст, міграційний приріст є здебільшого від'ємним.

Певним чином така ситуація простежується і в Україні (рис. 3.8).

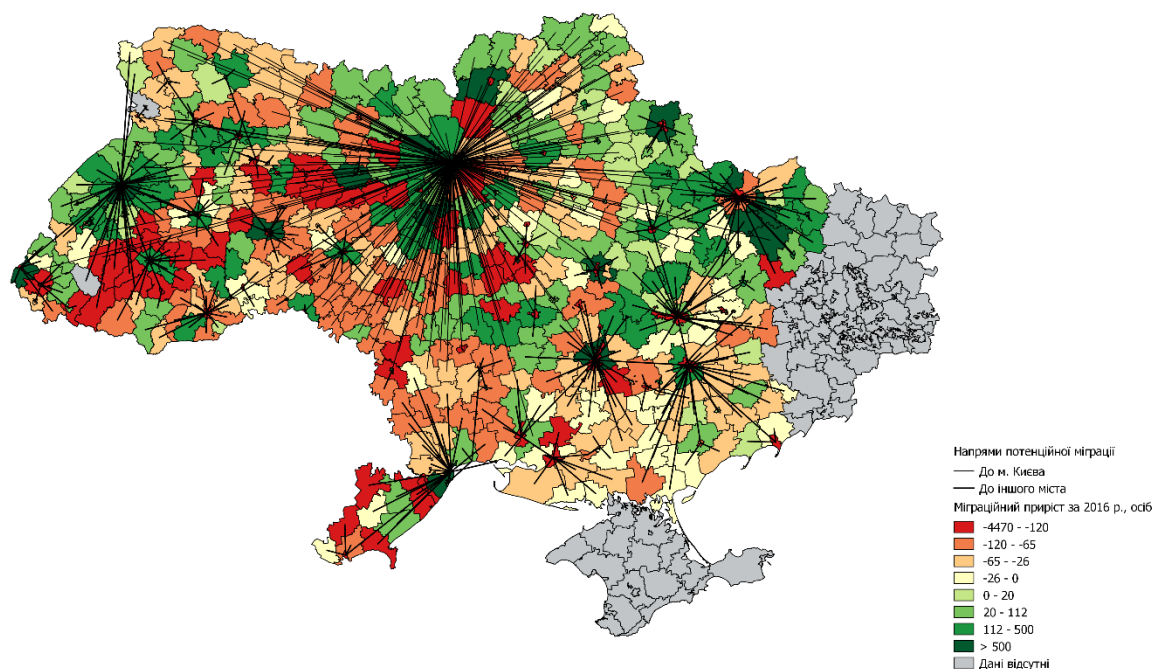

Рис. 3.8. Напрямки потенційної міграції та фактичний міграційний приріст міст і районів України у 2016 р.

Джерело: розроблено автором на основі: [70]

З одного боку, низка міст має ознаки усталених агломерацій, які мають високі показники міграційного приросту та високорозвинену економіку, що дає підґрунтя для збереження та посилення наявних позицій у розподілі населення та економіки. Це насамперед Київ, Одеса, Львів та, з огляду на вищезгадану статистику попередніх років та початку 2017 р., Харків. Оскільки міграція до цих міст триватиме, їхня інфраструктура має бути адаптована до зростання чисельності населення з метою мінімізації негативних агломераційних екстерналій. Водночас позитивні екстерналії мають бути поширені на якомога більшу територію через підвищення рівня їхньої пов'язаності з прилеглими територіями та іншими містами (себто, функціональної поліцентричності) [17].

Доволі поширеним є варіант розвитку міст – потенційних центрів міграції, за якого відбувається міграційне скорочення населення на фоні позитивного міграційного приросту в прилеглому районі (районах). До таких міст відносяться Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Івано-Франківськ та ін. У такій ситуації потребує більш ретельного аналізу динаміка соціально-економічного розвитку з використанням показників територіальної економічної концентрації. В разі тенденції зростання економічної щільності (як в м. Івано-Франківську) від’ємний міграційний приріст у самому місті може бути пов’язаний з переміщенням населення до передмість або зовнішньою міграцією до м. Києва чи зарубіжних країн, що не є негативною ознакою розвитку. Проте у випадку Дніпропетровська, Кривого Рогу та Запоріжжя протягом 2010-2016 рр. спостерігалася негативна динаміка щільності ВДВ, що в довгостроковому вимірі становить загрозу втрати цими містами статусу привабливих центрів міграції і потребує спеціальних заходів щодо обернення динаміки економічного розвитку.

Низка міст є фактичними центрами міграції, проте з огляду на потенційне спрямування міграції вони поступаються іншим містам. Зокрема, до такої категорії можна віднести Житомир, Чернігів, Білу Церкву, міста обласного значення Київської, Чернігівської та Сумської областей, що з погляду міграційної привабливості для навколишніх районів знаходяться «в тіні» м. Києва; отже, міста обласного значення Харківської та Львівської областей поступаються за міграційною привабливістю обласним центрам. У довгостроковій перспективі існує висока ймовірність скорочення міграційного приросту цих міст на користь потенційних центрів. З урахуванням емпіричних досліджень і досвіду розвинених країн, що викладені у розділі I, доцільним є сприяння функціональній спеціалізації цих міст (зокрема, на основі концепції інтелектуальної спеціалізації [140]) з метою забезпечення компліментарності з потенційними центрами міграції [17].

У число міст – потенційних центрів міграції, де ознаки агломераційного зростання відсутні, входять Херсон, Чернівці, Мукачево та Ковель. Додатковий аналіз тенденцій економічної концентрації свідчить, що протягом 2010 – 2016 рр. у вказаних містах спостерігалася падіння щільності ВДВ (крім Чернівців із незначним

зростанням у 2 %) та майже незмінною чисельністю населення, що в подальшому загрожує занепадом соціально-економічного розвитку цих міст і навколишніх територій. У рамках спеціальних заходів щодо подолання негативної динаміки розвитку цих міст доцільно приділити увагу стимулюванню міграції з навколишніх територій через програми пільгового іпотечного кредитування, формування транспортної інфраструктури для ефективної маятникової міграції тощо.

У найбільш вразливу категорію входять районні центри та окремі міста обласного значення, де низький потенціал міграційної привабливості поєднується з негативною динамікою міграційного приросту і соціально-економічного розвитку. З одного боку, на таких територіях загострюється небезпека занепаду сфери базових послуг, що визначає необхідність у додатковій підтримці в разі невідповідності наявної мережі послуг державним стандартам. Водночас формування сприятливих умов життя населення (доступності та якості базової освіти, медицини, тепло- та водопостачання тощо) та економічної діяльності (доступу до інфраструктури, адміністративних послуг) має супроводжуватися заходами зі стимулювання місцевого підприємництва та розвитку людського капіталу з метою формування основи для зростання на ендогенній основі та підвищення міграційної привабливості для навколишніх територій.

Оскільки у вимірі територіальної концентрації та міграційної привабливості населені пункти цієї категорії мають другорядний характер, для них також є актуальним формування спеціалізованого розвитку. Водночас надмірна спеціалізація для невеликих міст становить суттєві ризики занепаду в разі кризових явищ, про що свідчать дослідження попередніх років щодо монофункціональних міст України [147]. В цих умовах доцільно сприяти більш гнучким формам спеціалізації на інтелектуальній основі шляхом формування середовища для швидкого територіального поширення інновацій, що включає насамперед розвиток освітньо-наукової інфраструктури, підвищення якості та розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій.

З урахуванням потенційного міграційного потенціалу, а також фактичних даних щодо спрямування міграційних потоків, динаміки соціально-економічного

розвитку (економічної щільності та ВДВ на одну особу) можна запропонувати пріоритетний набір заходів територіально спрямованого характеру для різних типів територій з метою їх пристосування до наявного соціально-економічного контексту та підвищення загального рівня поліцентричності розвитку, які узагальнено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

**Заходи адаптації міст і районів України до умов
територіальної економічної концентрації**

Тип території	Характеристика території	Заходи державної політики
Осередок агломераційного зростання	Центр міграційної привабливості для всього регіону або декількох регіонів, у якому тривають процеси концентрації населення та економічної діяльності	– Розширення агломераційного впливу; – адаптація міської інфраструктури до зростання чисельності населення; – підтримка інноваційного розвитку
Агломерація з обмеженим зростанням центру	Центр міграційної привабливості для переважної частини регіону, що характеризується скороченням населення в центрі та зростанням у прилеглих територіях	– Посилення інфраструктурного зв'язку з прилеглими районами
Місто регіонального значення з уповільненням розвитку	Центр міграційної привабливості для переважної частини регіону, якому притаманне скорочення щільності населення та уповільнення економічної динаміки	– Спеціальні заходи з обернення негативної динаміки розвитку; – стимулювання міграції з навколишніх територій
Другорядний осередок зростання	Територія з обмеженою міграційною привабливістю та позитивною динамікою щільності населення та економічної щільності	– Формування спеціалізації; – розвиток людського капіталу
Територія занепаду розвитку	Територія з обмеженою міграційною привабливістю, що характеризується тривалим скороченням щільності населення та економічної щільності	– Спеціальні заходи з обернення негативної динаміки розвитку; – підтримка сфери публічних послуг; – стимулювання місцевого підприємництва; – формування умов для поширення інновацій

Джерело: розроблено автором

Реалізація запропонованих вище заходів має відбуватися в рамках комплексної державної політики регіонального розвитку. На сьогодні в Україні формування та реалізація державної регіональної політики відбувається на єдиній інституційній основі з використанням широкого переліку засобів підтримки територіального розвитку. На початку 2015 р. було прийнято два нормативно-правові документи, що складають основу сучасної державної регіональної політики України. По-перше, це Закон України «Про засади державної регіональної

політики» від 05.02.2015 [116]. В ньому визначено принципи та пріоритети державної регіональної політики, повноваження її суб'єктів, механізми та джерела фінансового забезпечення.

Категорії «поліцентричність» або «поліцентричний розвиток» у Законі жодним чином прямо не згадуються. Метою державної регіональної політики визначено «створення умов для динамічного, збалансованого розвитку України та її регіонів, забезпечення їхньої соціальної та економічної єдності, підвищення рівня життя населення, додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від його місця проживання» [116]. З одного боку, вище нами було відзначено обмеження застосування щодо регіонального розвитку такої характеристики, як «збалансованість»; з іншого, наголос на забезпеченні соціально-економічної єдності і додержанні по всій території країни державних соціальних стандартів де-факто є вираженням поліцентричності у її широкому розумінні.

Зазначеним Законом також передбачено систему стратегічних і програмних документів, що полягають в основі реалізації цієї політики: Державна стратегія регіонального розвитку, регіональні стратегії розвитку, відповідні плани заходів з їхньої реалізації, інвестиційні програми та проекти. Усе вищезазначене має ґрунтуватися на Стратегії розвитку України, яка стоїть на вершині загальної ієрархії стратегічних документів України. Протягом тривалого часу з моменту набуття Україною незалежності така стратегія була відсутня, що суттєво ускладнювало координацію між стратегіями нижчого рівня – Державною стратегією регіонального розвитку, секторальними стратегіями. Але в січні 2015 р. Указом Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 було схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Стратегія передбачає реалізацію 62 реформ та програм розвитку держави в рамках чотирьох ключових векторів руху: розвитку, безпеки, відповідальності та гордості. Третій з перелічених векторів передбачає проведення реформи регіональної політики [131].

Ключовим стратегічним документом у сфері регіонального розвитку на сьогодні є Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року (далі –

ДСРР-2020), затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 [120]. Основною метою ДСРР-2020 визначено розвиток та єдність, орієнтовані на людину; досягнення економічного зростання регіонів шляхом використання власного потенціалу та реалізації ефективної державної регіональної політики і, як наслідок, підвищення рівня життя населення; інтеграція регіонального економічного, інформаційного, освітнього, культурного простору до загальноукраїнського, в якому особа має змогу для самореалізації та підвищення якості життя незалежно від місця проживання (єдність загальноукраїнського простору) [120]. Хоча поняття «поліцентричність» або «поліцентричний розвиток» безпосередньо не використовуються у ДСРР-2020, зазначена ціль певним чином відповідає за змістом запропонованому визначенню поліцентричності.

У регіональних стратегіях розвитку, як і в ДСРР-2020, поняття поліцентричності безпосередньо не розглядається, за винятком стратегії розвитку Харківської області на період до 2020 року, в якій прямо наголошується на необхідності «стимулювання поліцентричного розвитку територій» [152, с. 13]. Одна зі стратегічних цілей даної стратегії звучить як «Підвищення якості життя та поліцентричний розвиток», хоча оперативні цілі, що включені до неї, більшою мірою стосуються саме інфраструктурного виміру: модернізація очисних споруд, залучення громадських організацій та бізнесу до надання соціальних послуг населенню та ін. Водночас всі регіональні стратегії так чи інакше містять цілі, пов'язані з територіальною інтеграцією, у відповідності зі стратегічною ціллю № 2 ДСРР-2020.

У рамках цілі «Підвищення якості життя та поліцентричний розвиток» Стратегії розвитку Харківської області на період до 2020 року протягом 2016 р. виконувалося 36 проектів; з них за підсумками року 12 мали будівельну готовність 100 % [81]. З останніх всі були спрямовані на розвиток окремого населеного пункту (міста, селища, села); 7 з 12 проектів реалізовувалися у сфері водопостачання та водовідведення, 2 – ремонт покрівлі загальноосвітніх шкіл, 2 – будівництво фізкультурно-оздоровчих комплексів, 1 – реконструкція дитячого навчального

закладу. 7 із 12 виконаних проектів було профінансовано за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку.

Як індикатори результативності за розглянутими проектами визначено відповідні показники випуску: довжина водопровідних мереж, площа відремонтованої покрівлі тощо; тобто, фактична інформація щодо результату діяльності органів влади, а саме зміни у доступі населення до послуг (чисельність населення, що має доступ до централізованого водопостачання, дошкільної освіти, фізичної культури та спорту тощо) не відслідковуються, що ускладнює кількісну оцінку впливу заходів політики на поліцентричність розвитку.

Фактично переважна більшість проектів спрямовані на підтримку сфери послуг у регіоні, хоча райони області протягом 2010-2016 рр. демонстрували переважно позитивну динаміку щільності ВДВ та позитивний міграційний приріст протягом 2015-2016 рр.. З огляду на запропоновані вище заходи з формування поліцентричного розвитку України, жоден із заходів напряду «Підвищення якості життя та поліцентричний розвиток» не спрямований на підвищення рівня поліцентричності в її морфологічному та функціональному вимірах, зокрема на спеціалізацію міст обласного значення та районних центрів Харківської області, зростання рівня їхньої функціональної компліментарності та інфраструктурної пов'язаності, підвищення міграційної привабливості тощо.

Аналіз проектів, фінансованих у 2016 р. за рахунок Державного фонду регіонального розвитку (далі – ДФРР) свідчить, що подібна тенденція є характерною не лише для Харківської області [123]. Загалом із 810 проектів, профінансованих за рахунок ДФРР у 2016 р., 449 відносилися до сфер охорони здоров'я, дошкільної та загальної середньої освіти (1 482 374 тис. грн з 3 млрд грн). Відсутні проекти, спрямовані на інноваційний розвиток або спеціалізацію; низка проектів спрямовані на підвищення транспортної пов'язаності, насамперед ремонт автомобільних доріг у Закарпатській, Івано-Франківській, та Одеській областях, роботи з облаштування аеропортів «Ужгород» та «Херсон» – загалом 22 проекти, які сукупно профінансовано на 300 млн грн, тобто 10 % від загального обсягу ДФРР [123].

З одного боку, сприяння просторовій інтеграції через вирівнювання умов життя, доступності та якості послуг є одним із першочергових завдань щодо формування поліцентричного розвитку. Проблема у цьому випадку полягає у невідповідності реального використання коштів ДФРР заявленим цілям. Подання до конкурсного відбору проектів локального значення з реконструкції місцевої соціальної інфраструктури свідчить про низький рівень спроможності громад до її підтримки, хоча згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування», саме до повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить «управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам або передані їм, молодіжними підлітковими закладами за місцем проживання, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення» [127]. Фінансування таких проектів має відбуватися за рахунок інструментів, спрямованих на компенсацію низького рівня соціально-економічного розвитку та вирівнювання умов життя, серед яких освітня та медична субвенції, субвенція на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій, субвенція на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад. Якщо порівнювати характер проектів, фінансованих за рахунок останніх двох субвенцій та ДФРР, останній значною мірою їх дублює (табл. 3.7).

З точки зору сприяння поліцентричному розвитку в умовах економічної концентрації кошти ДФРР доцільно використовувати для підтримки проектів регіонального або міжрегіонального значення, що спрямовані на підвищення ролі міст (обласних центрів, міст обласного значення, районних центрів) у соціально-економічному розвитку країни або на зростання рівня їхньої пов'язаності. Прикладами таких проектів у 2016 р. є облаштування регіонального перинатального центру у Дніпропетровську, реконструкція аеропорту «Херсон», ремонт автодороги державного значення «Одеса-Рені». Реалізація таких проектів дозволить підтримати агломераційний розвиток та поширити його переваги на більшу територію, тобто сприяти поліцентричному розвитку на регіональному та національному рівні.

Таблиця 3.7

**Напрями використання коштів деяких субвенцій з державного бюджету
місцевим бюджетам та ДФРР у 2016 році**

Назва субвенції	Показник	Спрямування				
		Дошкільна та загальна освіта	Охорона здоров'я	Транспортна та комунальна інфраструктура	Інше	Разом
Здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій	Кількість проектів, од.	1 714	395	930	667	3 706
	Сукупний обсяг коштів, тис. грн	917 458,40	350 849,16	770 047,85	414 017,26	2 452 373
Формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад*	Кількість проектів, од.	351	65	595	185	1 196
	Сукупний обсяг коштів, тис. грн	269 510,30	44 524,66	507 457,90	134 778,12	956 271
Державний фонд регіонального розвитку	Кількість проектів, од.	312	137	272	89	810
	Сукупний обсяг коштів, тис. грн	876 426,9	605 947,2	1 259 912	257 714,3	3 000 000

Джерело: розроблено автором на основі даних [94, 112]

Водночас суттєвою перешкодою для реалізації великомасштабних довгострокових проектів у рамках ДФРР є обмежені терміни бюджетного планування в Україні, оскільки норма Бюджетного кодексу щодо виділення Державного фонду регіонального розвитку в розмірі 1 % від обсягу доходів Державного бюджету майже не виконується, гарантія щодо можливості фінансування подібних проектів де-факто відсутня. У 2017 р. відповідно до Закону України від 23.03.2017 № 1974-VIII «Про внесення зміни до розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України щодо запровадження середньострокового бюджетного планування» [109], Міністерством фінансів України розробляється уточнений прогноз Державного бюджету України на 2018 і 2019 роки та проект Основних напрямів бюджетної політики на 2018-2020 роки. На

* Враховано тільки проекти, що мають статус погоджених згідно з даними Реєстру заявок на проекти, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад

нашу думку, доцільним є застосування практики середньострокового бюджетного планування на постійній основі.

Отже, функціонування ДФРР потребує вживання заходів щодо підвищення його розвиткової складової. Вважаємо за доцільне введення принципу тематичної концентрації, аналогічного за змістом відповідному принципу Політики єднання ЄС, що розглянутий у розділі I. Резервування певної частки коштів за конкретними напрямами сприятиме більшій зосередженості ресурсів на питаннях розвитку. Певною мірою зазначена пропозиція вже втілена у Законі України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» від 20.12.2016 № 1789-VIII. Зазначеним Законом було запроваджено норму, згідно з якою на реалізацію інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку, що мають на меті розвиток спортивної інфраструктури та енергоефективності державних і комунальних навчальних та медичних закладів, має передбачатися не менше 10 відсотків коштів ДФРР за кожним з таких напрямів. Вважаємо, доцільно також зарезервувати частку коштів ДФРР за додатковим напрямом, що визначатиметься для кожного регіону на основі характеристик соціально-економічного контексту, зокрема фактичної та потенційної міграційної привабливості, динаміки щільності населення та ВДВ тощо. Наприклад, для Харківської та Львівської областей, що мають переважно позитивну динаміку соціально-економічного розвитку як в обласному центрі, так і в інших містах та районах, доцільно визначити як напрям інноваційний розвиток та інтелектуальну спеціалізацію.

Таким чином, формування поліцентричного розвитку України у вузькому розумінні має відбуватися на основі оцінювання соціально-економічного потенціалу міст України, який визначатиме в подальшому ключові напрями міграції населення. Запропоновано систему заходів з формування поліцентричної мережі міст України, виходячи з їх міграційного потенціалу, фактичних показників міграційного приросту і динаміки соціально-економічного розвитку.

В українському законодавстві з питань регіональної політики категорія поліцентричності напряму, як правило, не згадується; водночас значна увага приділена питанням просторової інтеграції. Про це, зокрема, свідчать проекти,

профінансовані у 2016 р. за рахунок Державного фонду регіонального розвитку. Хоча останній створювався насамперед як інструмент розвитку, фактично його кошти спрямовуються на вирівнювання умов життя. Враховуючи локальний характер проектів, фінансованих за рахунок цих коштів, їх реалізація наразі майже не сприяє поліцентричному розвитку, а лише дозволяє підтримувати поточний рівень доступності та якості публічних послуг. Запропоновано розширити використання в державній регіональній політиці України принципу тематичної концентрації шляхом резервування частки коштів ДФРР за окремим напрямом, що визначатиметься на основі тенденцій соціально-економічного розвитку у відповідному регіоні.

3.3. Формування державної політики поліцентричного розвитку

Таким чином, заходи, що здійснюються в рамках державної регіональної політики в Україні, за окремими позиціями не відповідають наявним проблемам соціально-економічного розвитку:

1) у розділі 2 нами відзначено тенденції активної концентрації населення та економічної діяльності у м. Києві на фоні скорочення в більшості інших територій («токсичний моноцентризм»); водночас через негативний вплив подій 2014-2015 рр. (анексія території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей тощо) відбулося суттєве падіння обсягів економічної діяльності в містах. Проте серед заходів, фінансованих за рахунок коштів державного бюджету в рамках територіально-спрямованих інструментів (ДФРР, субвенції) майже відсутні такі, що сприяють підвищенню ролі інших осередків агломераційного зростання і формуванню поліцентричного характеру розвитку;

2) територіальні диспропорції соціально-економічного розвитку можуть загострюватися внаслідок нерівномірного територіального ефекту деяких заходів у рамках фінансової децентралізації (зокрема введення акцизного податку на роздрібний продаж підакцизних товарів);

3) прискорення темпів змін соціально-економічного середовища не супроводжується пріоритетною підтримкою гнучких форм територіальної інтеграції (співробітництва територіальних громад);

4) в умовах зростання диспропорцій в якості життя не завершено формування системи державних соціальних стандартів та нормативів, на основі яких має здійснюватися вирівнювання умов життя, доступу до базових публічних та ринкових послуг;

5) незважаючи на те, що значна частка коштів ДФРР та інших територіально спрямованих інструментів спрямовується на заходи з вирівнювання умов життя, зростання територіальних диспропорцій у цій сфері досі триває, що свідчить про обмежену ефективність такого використання зазначених інструментів;

6) спрямування проектів, що фінансуються за рахунок коштів ДФРР, не відповідає фактичним умовам соціально-економічного розвитку низки міст і районів.

Вказане свідчить про брак системності, координованості та інтегрованості у формуванні та реалізації державної регіональної політики України, переважання заходів реактивного та перерозподільного характеру (таких як виконання ремонтних проектів локального значення) над проактивними підходами, спрямованими на підвищення ендогенної спроможності територій до розвитку.

Відсутність змін у поточному характері політики призведе до посилення моноцентричних тенденцій та зростання небажаних територіальних диспропорцій в умовах життя, що з одного боку, обмежуватиме потенціал для економічного зростання країни через неефективне використання людського капіталу внаслідок міграції до великих міст у пошуках прийнятних умов життя, а з іншого – загрожуватиме транспортним перевантаженням, екологічними та соціальними проблемами для м. Києва.

Для запобігання вказаного негативного сценарію, з урахуванням досвіду розвинених країн у формуванні та реалізації державної політики територіального розвитку, нами запропоновано концептуальну модель поліцентричного розвитку України (рис. 3.9).

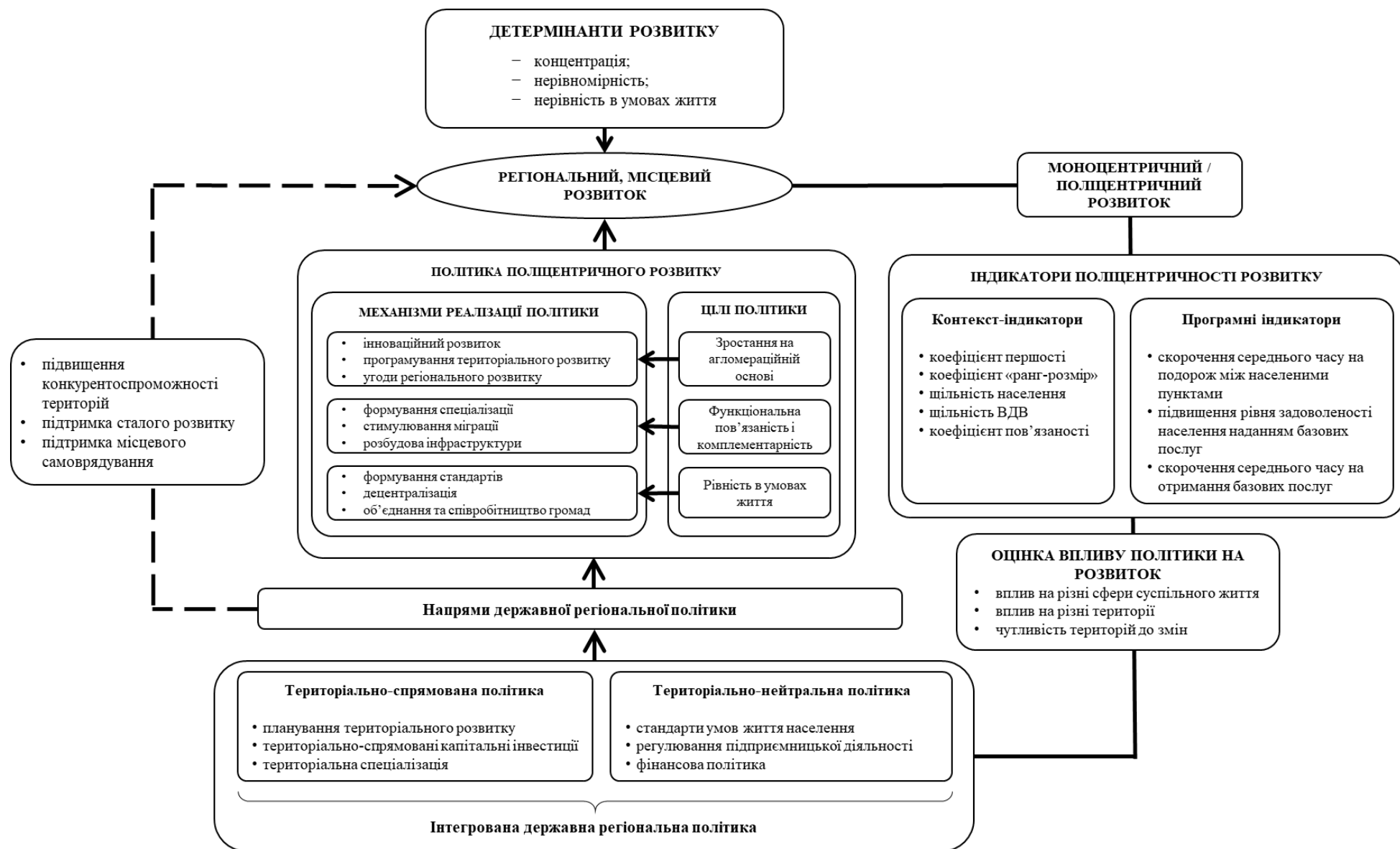

Рис. 3.9. Модель державної політики поліцентричного розвитку

Джерело: розроблено автором

До ключових елементів цієї моделі входять:

- об'єкт державного впливу: умови територіального розвитку;
- напрями впливу: економічний, соціальний, екологічний, культурний та ін. аспекти територіального розвитку;
- взаємопов'язані цілі: вирівнювання якості життя населення, доступу до базових послуг, підвищення рівня інфраструктурної пов'язаності міст між собою та з периферійними територіями, створення умов для формування і розвитку осередків економічного зростання на агломераційній основі, формування поліцентричного розвитку України.

Одним з основних постулатів у рамках цієї моделі є необхідність урахування детермінант територіального (регіонального, місцевого) розвитку в процесі формування та реалізації державної політики. Насамперед слід зважати на тенденцію до концентрації розвитку в окремих місцях країни, що зумовлює недоцільність територіального вирівнювання за економічними показниками. Водночас без цілеспрямованого втручання у вигляді заходів державної політики процеси територіальної економічної концентрації здатні спричинити суттєве зростання диспропорцій в умовах життя, що і створює визначене нами в попередніх розділах об'єктивне протиріччя.

Формування політики поліцентричного розвитку повинне ґрунтуватися на чіткому розумінні зазначених вище тенденцій, їх спрямування та динаміки – тобто соціально-економічного контексту територій. З цією метою доцільно використовувати періодичне оцінювання та моніторинг поліцентричності розвитку України за контекст-індикаторами, серед яких:

- коефіцієнт першості;
- коефіцієнт розподілу «ранг-розмір»;
- динаміка щільності населення та щільності ВДВ міст і районів України;
- індекс ентропії за транспортними перевезеннями тощо.

Коефіцієнт першості та коефіцієнт розподілу «ранг-розмір» дозволяють оцінити загальний стан моно- або поліцентричного розвитку в Україні. Як відзначалося раніше, зміна показників морфологічного виміру зазвичай відбувається

протягом тривалого часу, тому доцільно використовувати їх для аналізу довгострокової динаміки (5-10 років). Дослідження за показниками щільності населення та щільності ВДВ дає можливість більш конкретно визначити проблемні території, що потребують цілеспрямованого державного втручання. Індекс ентропії є одним з показників функціональної поліцентричності (див. параграф 1.2), що характеризує спрямованість та інтенсивність певних потоків (зокрема міграційних, транспортних та ін.) між населеними пунктами території. Скорочення цього показника на національному рівні сигналізує про підвищення значимості столиці у відповідній сфері. Крім того, у відзначених нами умовах уповільнення економічної динаміки міст обласного значення України доцільно також застосовувати індекс ентропії на регіональному та субрегіональному рівнях: його зростання свідчить про відцентрові тенденції у регіоні, що є ознакою втрати регіональним центром своїх агломераційних переваг.

Вплив політики на поліцентричний розвиток відбувається через поєднання територіально нейтрального і територіально спрямованого підходів до регіональної політики. Таке поєднання включає не тільки спільне використання «просторово нейтральних» та націлених на конкретні території інструментів, а насамперед їхню координацію та узгодженість між собою, іншими словами, забезпечення інтегрованого впливу державної політики на територіальний розвиток.

Інтегрований вплив на територіальний розвиток полягає насамперед в єднанні території України та її регіонів з точки зору умов життя населення, доступності та якості надання базових благ, зокрема освітніх, медичних, житлово-комунальних, адміністративних послуг, транспорту та зв'язку тощо, тобто вплив на поліцентричний розвиток в інфраструктурному вимірі. Таке єднання може розглядатися одночасно як необхідна умова і як підґрунтя для поліцентричного розвитку: адже нерівність в умовах життя виштовхує населення та економічну діяльність за межі відсталих територій і є перепорою для стійкого зростання. Водночас в умовах територіальної економічної концентрації інтегроване середовище формує можливості для підвищення мобільності людських ресурсів,

полегшення міграції з метою самореалізації до осередків агломераційного зростання.

Вплив політики також стосується функціонального виміру поліцентричності: підвищення рівня транспортної пов'язаності, сприяння функціональній спеціалізації міст і районів. Цей напрям впливу, як і попередній, відіграє значну роль у забезпеченні територіального єднання через сполучення територій між собою та розширення зони дії агломераційних екстерналій; він також сприяє територіальному розвитку через використання мережевих екстерналій.

Відзначимо, що у запропонованій нами моделі морфологічний вимір поліцентричного розвитку на національному рівні розглядається як такий, що переважно не піддається прямому впливу політики, оскільки характер мережі розселення та розподілу економічної діяльності між містами детермінований великою кількістю чинників та, як правило, змінюється протягом тривалого часу. Водночас у довгостроковому вимірі він також може піддаватися впливу політики через системні дії з формування та підтримки міграційної привабливості міст. Утім, оцінювання такого впливу потребуватиме ґрунтовних досліджень на основі методів економічного моделювання з охопленням тривалого часу.

Забезпечення інтегрованого впливу політики на територіальний розвиток використовуються в рамках механізмів координації діяльності органів влади, оцінювання територіального впливу рішень державної політики і нормативно-правових актів. Координування діяльності органів влади в питаннях територіального розвитку в Україні здійснюється такими органами:

- Рада регіонального розвитку – консультативно-дорадчий орган при Президентові України, утворений згідно з Указом Президента України від 21.04.2015 № 224/2015 [129]. Мета цього органу задекларована як «сприяння налагодженню ефективної взаємодії державних органів з органами місцевого самоврядування у питаннях напрацювання оптимальної моделі розвитку місцевого самоврядування, територіальної організації влади, здійснення реформ у сфері децентралізації управління регіональним розвитком, вирішення проблемних питань життєзабезпечення регіонів». Головою Ради регіонального розвитку є Президент

України; до її складу входять представники як центральних, так і місцевих органів влади. Тобто найперше цей орган має здійснювати вертикальну координацію на найвищому рівні;

– Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України – головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну регіональну політику. Згідно з Положенням про Мінрегіон України, Міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України «спрямовує та координує здійснення іншими центральними органами виконавчої влади заходів з питань, що належать до компетенції Мінрегіону» [124]. Отже, функції цього органу включають здійснення горизонтальної координації на рівні центральних органів виконавчої влади;

– Міжвідомча координаційна комісія з питань регіонального розвитку (далі – Міжвідомча комісія) – тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України, утворений згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 714 [134]. Одним з основних завдань Міжвідомчої комісії є «забезпечення координації дій органів виконавчої влади із забезпечення формування та реалізації державної регіональної політики, зокрема, з обов'язковим залученням органів місцевого самоврядування до формування та реалізації державної регіональної політики, а також до узгодження галузевих прогнозів розвитку регіонів зі стратегічними завданнями державної регіональної політики.» [134] Отже, цей орган також має на меті насамперед горизонтальну координацію.

Таким чином, формально в Україні наявна інституціональна основа для координування діяльності органів влади щодо впливу на територіальний розвиток. Проте фактично її результативність достатньо обмежена. Рада регіонального розвитку та Міжвідомча комісія є консультативно-дорадчими органами, що не працюють на постійній основі (протягом 2016-2017 рр. відбулося лише одне засідання Міжвідомчої комісії). Водночас координаційні функції в рамках діяльності Мінрегіону України є обмеженими та стосуються насамперед його сфери компетенції.

Наявність неузгодженостей та протиріч у реалізації державної регіональної політики свідчить, що міжгалузева координація має відбуватися постійно та торкатися всіх сфер державної політики, навіть тих, що не мають явного територіального виміру. Адже, як зазначено у розділі I цього дослідження, навіть просторово нейтральні політичні рішення можуть здійснювати територіальний вплив. Таким чином, координаційний орган має функціонувати на постійній основі та забезпечувати узгоджену діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування під час розроблення документів стратегічного планування, середньо- та короткострокового програмування регіонального та місцевого розвитку.

Питання координації є безпосередньо пов'язаним із питаннями оцінювання впливу політики на розвиток територій. З одного боку, потребує визначення безпосередній вплив політики поліцентричного розвитку. З цією метою доцільно здійснювати моніторинг територій за програмними індикаторами, серед яких:

- середній час, необхідний для отримання базової послуги;
- рівень задоволеності населення якістю надання базових послуг;
- рівень диспропорцій у доступі до базових послуг;
- питома вага випадків надання базових послуг, що не відповідали

визначеним стандартам тощо.

Фактично всі індикатори, визначені нами раніше для інфраструктурного виміру поліцентричності, можуть бути використані як програмні, оскільки вони відображають результат конкретних дій органів державної та / або місцевої влади і, як правило, суттєво не залежать від впливу зовнішніх факторів. Ретельне узгодження відповідних програмних індикаторів є однією з необхідних умов ефективної координації діяльності органів влади.

Водночас у рамках процесів координації ключовим є усвідомлення та визначення взаємного впливу різних сфер політики на розвиток територій. Загалом проблема оцінювання впливу рішень та заходів політики на соціально-економічний розвиток не є новою. В багатьох країнах (у тому числі в Україні) підготовка нормативно-правового акту включає аналіз його регуляторного впливу: визначення

співвідношення вигід і витрат у результаті його прийняття, визначення альтернативних рішень тощо. Але цей підхід не передбачає розгляд територіальних аспектів прийняття рішення.

Оцінювання ефектів реалізації політики набуло ширшого масштабу в Європейському Союзі із запровадженням у 2002 р. оцінки впливу (impact assessment). На сьогодні ця процедура є складовою політики «покращеного регулювання», спрямованої на мінімізацію витрат для досягнення стратегічних цілей ЄС. Оцінка впливу повинна проводитися Європейською Комісією для її законодавчих та законодавчих ініціатив, делегованих актів та заходів імплементації, що можуть спричинити значний економічний, соціальний або екологічний вплив [172].

Звіт з оцінки впливу повинен містити відповіді на низку питань щодо необхідності залучення ЄС, цілей та способів їхнього досягнення, ефектів та способів їх відстеження. Перелік можливих видів впливу має включати всі позитивні і негативні, прямі та непрямі, свідомі та несвідомі впливи. У цьому переліку може бути вказаний, зокрема, вплив на окремі території.

Для більш детального аналізу територіальної складової впливу нормативно-правових актів на соціально-економічний розвиток у рамках мережі ESPON було розроблено систему оцінювання територіального впливу (далі – ОТВ). Процес ОТВ включає чотири стадії:

1) «перевірка» – розгляд необхідності проведення ОТВ проекту нормативно-правового акту.

У загальному вигляді потреба в проведенні ОТВ визначається через відповідь на два питання:

- чи є проект явно націленим на конкретний регіон або територію?
- чи є вплив на одні території значно більшим, ніж на інші (територіальна асиметрія впливу)?

Якщо відповідь на одне з цих питань є позитивною, необхідно проводити ОТВ; в іншому разі потреба в ОТВ відсутня.

Для більш точної перевірки можливе застосування додаткових аналітичних інструментів – побудови логічного ланцюга або формування контрольного переліку потенційних ефектів;

2) «масштабування»: з'ясування, чи може пропозиція здійснити значний територіальний вплив, а також визначення природи цього впливу та території, на якій цей вплив проявиться.

Цей етап передбачає такі кроки:

- заповнення контрольного переліку, в якому визначаються сфери соціально-економічного розвитку та регіони, що піддаються впливу;
- розроблення «матриці впливу»;

3) «аналіз впливу»: заповнення розробленої попередньо матриці впливу. Опис ефектів політики має включати оцінювання:

- магнітуди впливу (позначається як число: 0 – відсутність впливу, 1 – помірний вплив, 2 – значний вплив);
- напряму впливу відносно базового стану (наприклад, підвищення або скорочення рівня забруднення ґрунтів);
- протяжності впливу в часі;

4) «оцінка впливу»: визначення рівня значущості територіального впливу, можливостей уникнення або пом'якшення негативних наслідків [285].

Методи, що використовуються при ОТВ, включають якісну оцінку (опис головної проблеми, можливостей реагування на проблему, ключових суб'єктів, що задіяні в реагуванні, та потенційного впливу як комбінації зазначених чинників), статистичний опис, прогнозування та моделювання.

Оцінювання впливу проектів нормативних актів проводиться у трьох вимірах:

- вплив акту на різні сфери економіки та суспільного життя («експозиція»);
- вплив на різні регіони;
- чутливість регіонів до змін у різних сферах економіки та суспільного життя [200].

Аналіз кожного з вимірів відбувається шляхом побудови відповідної матриці: директив та сфер соціально-економічного розвитку, директив та регіонів, регіональної чутливості. На основі цих трьох матриць будується єдина матриця територіального впливу (додаток Б).

В Україні механізм оцінювання впливу нормативно-правових актів є суттєво обмеженим. Детальний аналіз впливу передбачений лише для актів, що мають регуляторний характер [126]. Стислий опис можливого територіального впливу наводиться у розділі «Регіональний аспект» пояснювальної записки до проекту акту. Згідно з формою пояснювальної записки, вказане питання висвітлюється лише у разі, якщо проект стосується питання розвитку адміністративно-територіальних одиниць (іншими словами, має явну територіальну спрямованість). Отже, на сьогодні в українському законодавстві не визначені механізми оцінювання непрямого територіального впливу галузевих актів та рішень політики.

Водночас оцінювання впливу заходів щодо розвитку конкретних територій, зокрема, проектів у рамках реалізації Державної стратегії регіонального розвитку, об'єднання та співробітництва територіальних громад відбувається на несистемній основі, брак усвідомлення фактичних результатів роботи у вимірюваній формі суттєво обмежує можливості щодо горизонтальної координації та формування багаторівневого врядування.

На основі запропонованої моделі визначено ключові напрями формування державної політики поліцентричного розвитку:

1. формування та реалізація цілісної державної політики у сфері територіальної інтеграції.

Ціль «територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток» закладена серед ключових пріоритетів чинної Державної стратегії регіонального розвитку, проте фактично діяльність за цим напрямом не має комплексного характеру.

Серед більш конкретних заходів за цим напрямом доцільно відзначити:

- розроблення та прийняття Закону України щодо доступу до базових послуг, що визначатиме зміст поняття «базова послуга», основні засади їх надання,

гарантії їх доступності та якості; затвердження Кабінетом Міністрів України переліку послуг, які мають статус базових;

– створення на основі вищезгаданої нормативної бази цілісної системи державних стандартів базових послуг, що визначатимуть не лише обсяги забезпечення відповідною інфраструктурою, але також фактичну доступність та якість надання послуг; гарантування повсюдності дотримання цих стандартів. Зокрема, запровадження стандартів доступності та якості базових послуг у таких сферах:

- банківські послуги;
- адміністративні послуги;
- транспорт;
- електронні комунікації;
- соціальні послуги тощо;

– інформаційна, науково-методична та фінансова підтримка формування систем альтернативного надання базових послуг у сільській місцевості, зокрема з використанням таких механізмів:

- створення мобільних закладів надання послуг (бібліотеки, стоматологічні кабінети та ін.);
- розвиток системи електронних послуг, зокрема Інтернет-послуг;

– реалізація проектів територіального розвитку, спрямованих на посилення інфраструктурного зв'язку між містами та прилеглими і віддаленими сільськими територіями з метою формування розвитку міст на агломераційній основі;

– регулярний моніторинг стану надання базових послуг у громадах України, визначення територій, де рівень доступу до послуг не відповідає державним стандартам і нормативам;

– стимулювання міжмуніципального та міжрегіонального співробітництва, пріоритетна державна підтримка застосування моделей співробітництва на довгостроковій основі, що забезпечують економію на масштабі щодо надання базових послуг;

- утворення спільних комунальних підприємств, установ та організацій – спільних інфраструктурних об'єктів;
- утворення спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень;

– законодавче унормування можливості ініціювання державою та іншими суб'єктами територіального розвитку співробітництва з територіальними громадами; формування основи для реалізації практик багаторівневого врядування через укладання багатосторонніх угод про співробітництво.

Реалізація зазначених завдань є необхідною (хоча і недостатньою) умовою економічного зростання території (громади, району, регіону), підвищення конкурентоспроможності місцевих підприємств та притоку зовнішніх інвестицій. З погляду поліцентричності розвитку, вказаний напрям насамперед призначений підвищити рівень просторової інтегрованості території України. Цей напрям також впливає на функціональний вимір, оскільки націлений на зростання пов'язаності. Утім, слід відзначити, що інфраструктурне забезпечення має враховувати економічну спеціалізацію території та інші фактори місцевого контексту; тому будь-які рішення в цій сфері мають бути ретельно скоординовані між різними сферами політики і підлягають обов'язковій оцінці територіального впливу.

2. Підвищення спроможності до розвитку територіальних громад у рамках реформи децентралізації.

Наразі реформа децентралізації включена до переліку пріоритетів Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» та Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р.. Наявні результати за 2015-2016 рр. можна охарактеризувати як неоднозначні. З одного боку, проведена реформа міжбюджетних відносин забезпечує вищий рівень самостійності місцевих бюджетів та більш ефективне використання коштів у рамках нової системи міжбюджетних трансфертів. Водночас фактичні показники за 2015-2016 рр. засвідчили тенденцію до зростання диспропорцій у доходах між територіальними громадами. Доволі повільно відбувається процес об'єднання територіальних громад: кількість об'єднаних за 3 роки громад становить близько 60 % від визначеної в перспективних планах.

Реалізація політики в цій сфері має передбачати виконання таких заходів:

- підвищення кваліфікації посадових осіб органів місцевого самоврядування, запровадження прозорих механізмів добору кадрів. Оскільки в умовах децентралізації зростає рівень відповідальності за прийняття рішень на місцевому рівні, вимоги до компетентності службовців та посадових осіб також мають підвищуватися;
- проведення інформаційної та роз'яснювальної роботи щодо переваг та перспектив об'єднання територіальних громад;
- здійснення контролю за врахуванням положень Методики формування спроможних територіальних громад під час їхнього об'єднання;
- унормування механізмів гнучкої децентралізації, що дозволятимуть вчасно адаптуватися до швидких змін соціально-економічного середовища:
 - створення установ додаткового територіального рівня управління;
 - розподіл завдань з надання публічних послуг між різними рівнями влади на договірній основі;
 - асиметрична децентралізація.

Реалізація вказаних заходів може сприяти поліцентричному розвитку України, як з позиції функціонального виміру через збільшення кількості центрів прийняття рішень у публічній сфері, так і в економічній складовій морфологічного виміру через зростання рівня фінансової автономії територіальних громад.

3. Формування поліцентричної мережі міст України.

Як відзначалося у попередніх розділах, територіальна економічна концентрація та урбанізація є невід'ємними складовими процесів соціально-економічного розвитку. Неминучим є зосередження населення та економічної діяльності у містах, насамперед у м. Києві та обласних центрах; проте цілеспрямовані дії державної регіональної політики щодо адаптації територій до умов економічної концентрації дозволяють мінімізувати вплив негативних агломераційних екстерналій у найбільших містах і забезпечити розвиток інших осередків агломераційного зростання. Основні заходи за цим напрямом включають:

– розроблення моделей та методик визначення потенційних центрів спрямування міграції населення. Нами запропоновано визначення таких центрів за допомогою моделі міграційної привабливості. Зазначена модель може бути удосконалена шляхом включення додаткових факторів, що стимулюють або стримують міграцію (рівень безробіття, характеристики ринку житла тощо), а також розгляду на нижчих рівнях (внутрішньорегіональному, районному) та врахування зарубіжної міграції;

– приведення наявних територіально спрямованих інструментів державної регіональної політики у відповідність до тенденцій соціально-економічного розвитку. Здійснення чіткого розмежування між інструментами, що спрямовані на підтримку в сфері надання базових послуг, тобто компенсацію низького рівня спроможності території до утримування соціальної інфраструктури (субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій, субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад), та інструментами розвитку, метою яких є мобілізація ендегенного розвитку території, сприяння її спеціалізації (Державний фонд регіонального розвитку);

– сприяння тематичній концентрації коштів Державного фонду регіонального розвитку та інших джерел фінансового забезпечення Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р.;

– формування на загальнонаціональному рівні умов для підвищення інтенсивності міграції населення, зокрема гарантування рівного доступу до освітніх, медичних, адміністративних та ін. послуг незалежно від місця реєстрації особи.

Системне та координоване застосування інструментів державної регіональної політики для адаптації міст до тенденцій соціально-економічного розвитку дозволить у довгостроковому періоді сформувати більш поліцентричний тренд розвитку України, запобігти ситуації «токсичного моноцентризму» на національному рівні.

4. Формування інтегрованої державної політики поліцентричного розвитку.

Як відзначалося у попередніх розділах, територіальний розвиток відбувається не лише під впливом ринкових сил: велику роль відіграють рішення та дії органів державної влади та місцевого самоврядування. Забезпечення синергії впливу різних сфер державної політики на територіальний розвиток є не менш важливою складовою державної регіональної політики, ніж здійснення заходів безпосередньо територіально спрямованого характеру.

Розбудова сучасної державної регіональної політики України як політики інтегрованого впливу на територіальний розвиток передбачає здійснення заходів у таких напрямках:

– удосконалення системи стратегічного планування регіонального розвитку України:

- забезпечення відповідності пріоритетів стратегій наявним умовам соціально-економічного розвитку територій, що зумовлює необхідність їх вчасної актуалізації в разі суттєвого відхилення реальних тенденцій від прогнозованих;

- узгодження пріоритетів та цілей стратегій регіонального розвитку, що має низхідний характер: від Стратегії розвитку України до Державної стратегії регіонального розвитку, регіональних стратегій розвитку, стратегій розвитку міст, районів, територіальних громад;

- узгодження програмних індикаторів за вказаними стратегіями; періодичні звіти з реалізації стратегій та відповідних планів заходів мають відображати ступінь досягнення намічених цілей за кожним з індикаторів;

– законодавче унормування процедури оцінювання територіального впливу нормативно-правових актів прямого або опосередкованого. Надання центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної регіональної політики, повноважень щодо здійснення вказаного оцінювання для нормативно-правових актів, які розробляються центральними органами виконавчої влади;

– формування системи гнучкої регіональної політики відповідно до принципів стратегічної динамічності: стратегічної чутливості, рухливості ресурсів та колективних зобов'язань [195]. Основними засобами забезпечення стратегічної чутливості є широкий діалог між різними учасниками політики (держава, наукові інститути, бізнес, громадські організації тощо) та використання різноманітних моделей та видів аналізу для якомога повнішого сприйняття контексту. Рухливість ресурсів досягається через можливість динамічного перерозподілу бюджетних коштів та різні варіанти інтеграції центральних органів виконавчої влади (спільна інфраструктура підтримки, пул людських ресурсів тощо). Колективні зобов'язання передбачають насамперед високий рівень довіри та усвідомлення спільності цілей представниками різних органів влади.

Перелічені заходи не мають прямого впливу на рівень поліцентричності розвитку, проте суттєво підвищують ефективність заходів, що вказані в попередніх напрямках завдяки чіткій послідовності та координуванню дій, постановці пріоритетів та концентрації ресурсів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У третьому розділі – «Напрями формування політики поліцентричного територіального розвитку України» досліджено вплив наявних засобів державної регіональної політики України на поліцентричність розвитку, визначено напрями формування поліцентричної мережі міст України, розроблено модель інтегрованої державної політики поліцентричного розвитку України, запропоновано заходи щодо формування державної політики поліцентричного територіального розвитку.

1. З'ясовано, що в Україні не завершено утворення цілісної системи державних стандартів і нормативів доступності та якості базових послуг, та окреслено напрями її формування. Охарактеризовано вплив на поліцентричний розвиток України інструментів територіального розвитку, зокрема децентралізації, об'єднання та співробітництва територіальних громад. Виявлено значні територіальні диспропорції в надходженнях на одну особу акцизного податку на

роздрібний продаж підакцизних товарів. Визначено обмеження, пов'язані з об'єднанням територіальних громад в Україні. З'ясовано, що використання інструмента співробітництва територіальних громад в Україні носить обмежений характер: фактично відсутні засоби фінансової підтримки співробітництва, а наявні договори носять переважно короткостроковий характер. Запропоновано заходи щодо стимулювання співробітництва територіальних громад з метою вирівнювання доступу до базових послуг.

2. Досліджено фактичну динаміку та потенційне спрямування міграційних потоків між містами і районами України. Сформовано пропозиції щодо пріоритетних територіально спрямованих заходів підтримки міст і районів України з метою адаптації до умов соціально-економічного розвитку та підвищення загального рівня поліцентричності України. Охарактеризовано територіально спрямовані механізми підтримки поліцентричного розвитку. Виділено проблеми, що їм притаманні: розпорошення коштів на вирішення поточних питань локального значення, невідповідність заходів тенденціям соціально-економічного розвитку. Внаслідок цього зазначені інструменти не сприяють поліцентричному розвитку, а лише дозволяють підтримувати поточний рівень доступності та якості базових послуг.

3. Побудовано концептуальну модель державної політики поліцентричного територіального розвитку, що базується на врахуванні детермінант регіонального та місцевого розвитку, зокрема територіальної економічної концентрації. Зміст моделі полягає у формуванні багатьох центрів соціально-економічного розвитку шляхом забезпечення повсюдності доступу населення та бізнесу до базових послуг із використанням заходів стандартизації, децентралізації та розбудови відповідної інфраструктури. На основі цієї моделі визначено перелік пріоритетних напрямів державної політики поліцентричного розвитку України.

Основні положення цього розділу опубліковані в таких наукових працях: [11, 17]

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розроблено теоретико-методичні засади дослідження поліцентричності та запропоновано практичні рекомендації щодо формування поліцентричного розвитку України засобами державної політики.

Результати авторського дослідження дозволяють сформулювати такі висновки теоретично-методологічного та прикладного характеру:

1. на основі аналізу генезису теоретичних поглядів на визначення поняття поліцентричності розвитку території, дане поняття визначено як таке, що діалектично поєднує процеси концентрації економічної діяльності в окремих місцях з необхідним забезпеченням доступності базових послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни з метою створення належних умов її розвитку. З'ясовано, що дослідження поліцентричності здійснюється, як правило, в рамках морфологічного та функціонального вимірів. Обґрунтовано доцільність використання додаткового виміру поліцентричності – інфраструктурного, який характеризує наявність та рівень доступу фізичних та юридичних осіб, незалежно від їх місцезорозташування, до базових послуг певної якості, гарантованих державою;

2. удосконалено систематизацію показників вимірювання поліцентричності розвитку; визначено ключові індикатори, що характеризують поліцентричність у морфологічному та функціональному вимірах – коефіцієнті розподілу «ранг-розмір», індексі першості, показниках транспортної пов'язаності. Визначено обмеження щодо використання цих показників для оцінки динаміки поліцентричного розвитку та здійснення міжнародних порівнянь. Обґрунтовано доцільність оцінювання поліцентричності розвитку з використанням показників територіальної концентрації, а саме щільності населення та економічної щільності. Для інфраструктурного виміру поліцентричності визначено перелік показників, що характеризують якість життя і доступ до послуг у населених пунктах різного розміру;

3. систематизовано наявні підходи країн Європейського Союзу до формування та реалізації державної політики поліцентричного розвитку.

Поліцентричність розвитку країни з позиції державної політики розглядається як передумова сталого розвитку. Ключова мета політики поліцентричного розвитку полягає в забезпеченні територіального вирівнювання умов доступу населення та бізнесу до базових послуг. Доведено доцільність поєднання територіально нейтрального підходу та територіально спрямованого підходу до формування та реалізації державної політики поліцентричного розвитку. З'ясовано, що заходи з формування поліцентричного розвитку передбачені в багатьох країнах ЄС, проте конкретні напрями в цій сфері можуть суттєво варіювати – від сприяння збільшенню кількості центрів агломераційного росту, до першочергової підтримки агломерацій міжнародного значення ;

4. досліджено поліцентричність розвитку зарубіжних країн. Виявлено основні тенденції територіального розвитку в країнах з високим та низьким рівнем доходів. З'ясовано, що інтенсивна урбанізація в умовах суттєвої територіальної нерівності спричиняє переважно моноцентричний розвиток. Встановлено позитивний кореляційний зв'язок між рівнем поліцентричності країни та показниками її людського розвитку. Проаналізовано динаміку поліцентричного розвитку зарубіжних країн, ідентифіковано моноцентричний тренд розвитку країн, що зазнавали довготривалого скорочення економіки;

5. здійснено дослідження поліцентричності розвитку України за наявності територіальної економічної концентрації та нерівності в умовах життя. З'ясовано, що з позиції характеру ієрархії міст за чисельністю населення Україна має високий рівень поліцентричності порівняно із зарубіжними країнами; водночас за економічними показниками моноцентризм є більш виразним. Дослідження характеристик доступності та якості послуг в Україні виявило значні територіальні диспропорції. Насамперед вони виявляються під час порівняння сільських та міських населених пунктів за окремими показниками (якість освіти, ширококутовий доступ до мережі Інтернет тощо). Нерівність простежується і між різними рівнями ієрархії міст (Київ – обласні центри – міста обласного значення). Виявлено тенденцію зростання вказаних диспропорцій протягом останніх років;

6. досліджено вплив використання інструментів політики територіального розвитку в Україні на досягнення його поліцентричності. Доведено, що в умовах територіальної концентрації економіки заходи фінансової децентралізації можуть призводити до посилення територіальних диспропорцій в умовах життя, що доведено в результаті аналізу фактичних надходжень місцевих податків, зокрема акцизного податку на роздрібний продаж підакцизних товарів у містах та районах України (за винятком Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей).

7. Досліджено, що об'єднані територіальні громади в Україні характеризуються суттєвими диспропорціями в їхньому розташуванні, чисельності та щільності населення, що призводить до нерівності в доступі громадян до базових послуг. Вказане зумовлює доцільність використання співробітництва територіальних громад як інструмента політики територіального розвитку. Сформульовано рекомендації щодо сприяння активізації та систематизації співробітництва територіальних громад з метою забезпечення рівності в доступності та якості базових послуг;

8. ідентифіковано перспективні осередки поліцентричного розвитку в Україні на основі визначення потенціалу міграційної привабливості населених пунктів. Визначено, що зазначені осередки є центрами міграційної привабливості для одного або декількох регіонів і характеризуються зростанням населення та обсягів валової доданої вартості. Запропоновано заходи щодо адаптації розвитку міст і районів України до умов територіальної економічної концентрації. Доведено доцільність розширення використання в державній регіональній політиці України принципу тематичної концентрації шляхом резервування частки коштів Державного фонду регіонального розвитку за окремим напрямом, що визначатиметься на основі тенденцій соціально-економічного розвитку у відповідному регіоні;

9. розроблено концептуальну модель державної політики поліцентричного розвитку України. На відміну від традиційних підходів до державної політики територіального розвитку, підґрунтям цієї моделі є визнання об'єктивного протиріччя між тенденціями територіальної концентрації економіки та необхідністю

скорочення диспропорцій в умовах життя. Зміст моделі полягає у формуванні багатьох центрів соціально-економічного розвитку шляхом забезпечення повсюдності доступу населення та бізнесу до базових послуг з використанням заходів стандартизації, децентралізації та розбудови відповідної інфраструктури.

На основі цієї моделі визначено перелік пріоритетних напрямів державної політики поліцентричного розвитку України. Використання зазначеної моделі сприятиме просторовій інтеграції України, що з одного боку формує підґрунтя для розвитку країни на поліцентричній основі, а з іншого – забезпечує рівність можливостей самореалізації громадян незалежно від місця їх проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 200 крупнейших компаний Украины [Електронний ресурс]. URL : <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1333730-200-krupnejshih-kompanij-ukrainy>
2. Бюджетний кодекс України. Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
3. Бюджетний моніторинг : Аналіз виконання бюджету за 2015 рік. ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-П) впровадження». Київ : USAID, 2016. 80 с.
4. В пошуках можливостей. Яким чином мобільніша робоча сила може сприяти процвітанню України. Том I : зведена доповідь. Світовий Банк, 2012. С.9. [Електронний ресурс]. URL : http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/11/30/000386194_20121130030722/Rendered/PDF/NonAsciiFileName0.pdf
5. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / За ред. З. С. Варналія. Київ : Знання України, 2005. 498 с
6. Вебер А. О размещении промышленности. Чистая теория штандорта. / А.О. Вебер. М.: Изд-во Книга, 1926. 223 с.
7. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. Аналітична записка / Київ : НІСД. [Електронний ресурс]. URL : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf
8. Возняк Г.В. Регіональний розвиток: сутність і методологічна основа. [Електронний ресурс]. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/regek_2015_3_6.pdf

9. Воротін, В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій. Українська академія держ. управління при Президентіві України. Київ : Видавництво УАДУ, 2002. 392 с.
10. Голвазін О. М. Вимірювання динаміки та якісна оцінка поліцентричності територіального розвитку. Молодий вчений, 2015. №7 (22). С. 49–55.
11. Голвазін О. М. Вплив фінансової децентралізації на територіальний розвиток України в умовах економічної концентрації. Ефективна економіка. 2016. №6. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
12. Голвазін О. М. Досвід Європейського Союзу щодо реалізації інтегрованої регіональної політики. Вісник Дніпропетровського університету, 2016. №10 (1). Т. 24 С. 112–121.
13. Голвазін О. М. Доступ до базових послуг як чинник поліцентричного територіального розвитку. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи: тези III Міжнар. наук. практ. конф. (4 червня 2015 р.). Київ : КНЕУ, 2015. 224 с.
14. Голвазін О. М. Концептуальна модель державної політики поліцентричного розвитку України. Бізнес Інформ, 2017. №11. С. 8–13.
15. Голвазін О. М. Об'єднання та співробітництво територіальних громад як механізми підвищення спроможності до територіального розвитку. Дванадцяті економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Львів, 2016. 108 с.
16. Голвазін О. М. Поліцентричність територіального розвитку: економічний аспект. Ефективна економіка. 2015. №2. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801>
17. Голвазін О. М. Потенціал міграційної привабливості міст України в умовах територіальної економічної концентрації. Бізнес Інформ. 2017. №6. С. 38–44.
18. Голвазін О. М. Світові тенденції територіальної економічної концентрації. Сучасний стан економіки: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції економічного спрямування. Тернопіль, 2015. 114 с.

19. Голвазін О. М. Територіальна нерівність у доступі до базових послуг в Україні: сучасний стан і шляхи подолання. Національний інститут стратегічних досліджень: Стратегічні пріоритети, 2016. №3 (40). С. 130–137.
20. Голвазін О.М. Напрями зменшення територіальної нерівності у доступі до базових послуг в Україні. Сервісна економіка в умовах глобальної конкуренції: правовий та інституційний виміри: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2017. С. 52–55
21. Голвазін О.М. Огляд підходів до визначення понять «регіон» та «регіональний розвиток». Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 25 квіт. 2013 р.) : у 2 т. /за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенко, С. В. Загороднюка. Київ : НАДУ, 2013. Т. 1. 588 с.
22. Голвазін О.М. Оцінювання територіального впливу як інструмент формування інтегрованої державної регіональної політики. Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 2017. С. 58–61
23. Голвазін О.М. Поліцентричний територіальний розвиток як сфера політики. Досягнення і проблеми сучасної економічної науки: матеріали Міжнар. наук. конф. Тернопіль, 2017. С. 14–17
24. Голвазін О.М. Тенденції поліцентричного розвитку України. Економіка, фінанси, облік, маркетинг та менеджмент в Україні та закордоном : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2017. С. 7–9
25. Головне управління статистики в Івано-Франківській області [Електронний ресурс]. URL : www.ifstat.gov.ua
26. Головне управління статистики в Одеській області [Електронний ресурс]. URL : www.od.ukrstat.gov.ua
27. Головне управління статистики у Вінницькій області [Електронний ресурс]. URL : www.vn.ukrstat.gov.ua
28. Головне управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. URL : www.lutsk.ukrstat.gov.ua

29. Головне управління статистики у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. URL : www.dnestrstat.gov.ua
30. Головне управління статистики у Житомирській області [Електронний ресурс]. URL : www.zt.ukrstat.gov.ua
31. Головне управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. URL : www.uz.ukrstat.gov.ua
32. Головне управління статистики у Запорізькій області [Електронний ресурс]. URL : www.zp.ukrstat.gov.ua
33. Головне управління статистики у Київській області [Електронний ресурс]. URL : www.kyivobl.ukrstat.gov.ua
34. Головне управління статистики у Кіровоградській області [Електронний ресурс]. URL : www.kr.ukrstat.gov.ua
35. Головне управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. URL : www.lv.ukrstat.gov.ua
36. Головне управління статистики у м. Києві [Електронний ресурс]. URL : www.kyiv.ukrstat.gov.ua
37. Головне управління статистики у Миколаївській області [Електронний ресурс]. URL : www.mk.ukrstat.gov.ua
38. Головне управління статистики у Полтавській області [Електронний ресурс]. URL : www.pl.ukrstat.gov.ua
39. Головне управління статистики у Рівненській області [Електронний ресурс]. URL : www.rv.ukrstat.gov.ua
40. Головне управління статистики у Сумській області [Електронний ресурс]. URL : www.sumy.ukrstat.gov.ua
41. Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. URL : www.te.ukrstat.gov.ua
42. Головне управління статистики у Харківській області [Електронний ресурс]. URL : <http://kh.ukrstat.gov.ua>
43. Головне управління статистики у Херсонській області [Електронний ресурс]. URL : www.ks.ukrstat.gov.ua

44. Головне управління статистики у Хмельницькій області [Електронний ресурс].
URL : www.km.ukrstat.gov.ua
45. Головне управління статистики у Черкаській області [Електронний ресурс].
URL : www.ck.ukrstat.gov.ua
46. Головне управління статистики у Чернівецькій області [Електронний ресурс].
URL : www.cv.ukrstat.gov.ua
47. Головне управління статистики у Чернігівській області [Електронний ресурс].
URL : www.chernigivstat.gov.ua
48. Департамент фінансів Вінницької облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://vingfu.gov.ua/>
49. Департамент фінансів Волинської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.finance.voladm.gov.ua/>
50. Департамент фінансів Дніпропетровської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : http://adm.dp.gov.ua/__c2257e83007a028b.nsf/b07122b559dbcb50c22572ba0052a791/d06e786ffdcfc90cc22579b4003e430b
51. Департамент фінансів Житомирської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://gfu.zt.ukrtel.net/>
52. Департамент фінансів Закарпатської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/494.htm>
53. Департамент фінансів Запорізької облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.zoda.gov.ua/article/185/departament-finansiv.html>
54. Департамент фінансів Івано-Франківської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.if.gov.ua/news/19457>
55. Департамент фінансів Київської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://koda.gov.ua/oblдержadministratsija/struktura/strukturni-pidrozdili-oda/departament-finansiv/>
56. Департамент фінансів Кіровоградської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://finance.kr-admin.gov.ua/>

57. Департамент фінансів Львівської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://loda.gov.ua/departament-finansiv>
58. Департамент фінансів Миколаївської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.mk.gov.ua/ua/oda/pidrozydyly/finansiv/>
59. Департамент фінансів Одеської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://gfu.odessa.gov.ua/>
60. Департамент фінансів Полтавської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.adm-pl.gov.ua/page/departament-finansiv>
61. Департамент фінансів Рівненської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/17849.htm?lightWords=>
62. Департамент фінансів Сумської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.finansy.sm.gov.ua/index.php/uk/>
63. Департамент фінансів Тернопільської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/publication/content/8931.htm>
64. Департамент фінансів Харківської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://old.kharkivoda.gov.ua/ru/document/index/type/5>
65. Департамент фінансів Херсонської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://khoda.gov.ua/departament-finansiv>
66. Департамент фінансів Хмельницької облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : http://www.adm-km.gov.ua/?page_id=732
67. Департамент фінансів Черкаської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://ck-oda.gov.ua/departament-finansiv/>
68. Департамент фінансів Чернівецької облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.bukoda.gov.ua/page/departament-finansiv-0>
69. Департамент фінансів Чернігівської облдержадміністрації. [Електронний ресурс]. URL : <http://cg.gov.ua/index.php?id=43794&tp=0>
70. Державна служба статистики України. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

71. Державне управління регіональним розвитком України: монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2010. – 288 с.
72. Державне управління: підручник : у 2 т./Нац. Акад. держ.упр.при Президентові України; ред. к ол.: Ю. В. Ковбасюк(голова), К. О. Ващенко(заст. голови), Ю. П. Сурмін(заст. голови)[та ін.]. Київ; Дніпропетровськ: НАДУ 2012. Т. 1. 564 с.
73. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 17 червня 2002 р. № 293. [Електронний ресурс]. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN5210.html
74. Децентралізація влади. [Електронний ресурс]. URL : <http://decentralization.gov.ua/>
75. Дідківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки: Навч. Посіб. 6-те вид., випр.. і доп. Київ: Знання, 2007. 214 с.
76. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі XX-XXI століть: нові пріоритети / М.І. Долішній. Київ; Наукова думка, 2006. 511 с.
77. Єдиний державний портал адміністративних послуг [Електронний ресурс]. URL : <https://poslугy.gov.ua/>
78. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2014 році. Статистичний бюлетень. Київ : Державна служба статистики, 2015. 801 с.
79. Звіт про науково-дослідну роботу «Дослідження змін у територіальній структурі виробництва товарів та послуг на міжрегіональному та внутрішньорегіональному рівні за останні 10 років». Київ , НДЕІ, 2012. 475 с.
80. Звіт про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету на екстрену медичну допомогу. Київ : Рахункова палата України, 2016. [Електронний ресурс]. URL : http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16749642/Zvit_13-4.pdf?subportal=main
81. Звіт про результати проведення моніторингу виконання Плану заходів на 2015 – 2017 роки з реалізації Стратегії розвитку Харківської області на період до 2020 року за 2016 рік. [Електронний ресурс]. URL : <http://kharkivoda.gov.ua/dokumenti/487/2715/2716/84648>

82. Інтернет та кабельне телебачення. / Офіційний веб-портал Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. [Електронний ресурс]. URL : <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=150&language=uk>
83. Інформація щодо центрів надання адміністративних послуг у регіонах України (станом на 01.07.2017) Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=8383e170-308f-4578-844c-18536964b218&title=InformatsiiaSchodoTsentrivNadanniaAdministrativnikhPoslugURegionakhUkraini-stanomNa01-10-2016->
84. Керецман В.Ю. Державне регулювання розвитку регіонів в Україні: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з державного управління: спец. 25.00.02 "Механізми державного управління" [Електронний ресурс]. URL : referatu.com.ua/referats/7569/159577/?page=1
85. Конституція України: Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Київ , 1996. 119 с.
86. Концептуальні засади реформування системи регіонального управління: монографія / М.М. Їжа, З.В. Балабаєва, Т.А. Берегой та ін. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2015. 212 с.
87. Куйбіда В.С., Негода В.А., Толкованов В.В. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи. Київ, Видавництво «Крамар», 2009, 170 с.
88. Лист Міністерства соціальної політики України від 18.10.2016 № 2056/081/232-16 [Електронний ресурс]. URL : <https://dostup.pravda.com.ua/request/14220/response/22844/attach/2/2056%20081%20232%2016%201.pdf>
89. Лібанова Е.М. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір / за заг. ред. Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. 383 с.
90. Лукінов І.І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І.І. Лукінов. Нац. АН України. Ін-т економіки. Київ, 1997. 455 с.

91. Мезенцев К. В., Підгрушний Г. П., Мезенцева Н. І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 2014. 132 с.
92. Мережа Центрів надання адміністративних послуг в Україні [Електронний ресурс]. URL : <http://map.cnap.in.ua/>
93. Міграція в Україні: факти і цифри. / Київ: Представництво МОМ в Україні, 2016. [Електронний ресурс]. URL : http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
94. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. URL: <http://www.minregion.gov.ua/>
95. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 12 лютого 2018 року [Електронний ресурс]. URL : <https://www.slideshare.net/Decentralizationgovua/12-2018>
96. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира». Драма Азии. Пер. с англ. / Общ. ред. д.э.н., проф. Р.А. Ульяновского. М.: Изд-во «Прогресс», 1972. 767 с.
97. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. 4-е изд., доп. Москва : Азбуковник, 2000. 940 с.
98. Олешко А.А. Стратегічні пріоритети податкової політики України. Науковий вісник Херсонського державного університету, 2016. Вип. 16. Т. 2. С. 81 – 84.
99. Опорні школи. Актуальні питання. / Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. URL : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/oporni-shkoli/aktualni-pitannya.html>
100. Опорні школи. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс]. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/oporni-shkoli>
101. Офіційний веб-сайт Світового банку. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.worldbank.org/>
102. Панасюк О.Ю. Особливості управління соціально-економічним розвитком сільських територій. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2016.

103. Підсумки діяльності авіаційної галузі України за 2016 рік. Офіційний сайт Державної авіаційної служби України. [Електронний ресурс] URL : <http://avia.gov.ua/wp-content/uploads/2017/04/Pidsumky-roboty-2016.pdf>

104. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В.А. Поповкін. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.

105. Про адміністративні послуги. Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>

106. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин. Закон України від 28.12.2014 № 79-VIII. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/79-19>.

107. Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільного приєднання територіальних громад. Закон України від 09.02.2017 № 1851-19. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1851-viii>

108. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів. Закон України від 14.03.2017 № 1923-19. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1923-19>

109. Про внесення зміни до розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України щодо запровадження середньострокового бюджетного планування. Закон України від 23.03.2017 № 1974-VIII. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1974-viii>

110. Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування. Постанова Кабінет Міністрів України від 06.08.2014

№ 409. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/409-2014-%D0%BF>

111. Про Державний бюджет України на 2013 рік. Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>

112. Про Державний бюджет України на 2016 рік. Закон України від 25.12.2015 № 928-VIII. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19>

113. Про Державний бюджет України на 2017 рік. Закон України від 21.12.2016 № 1801-VIII. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>

114. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>

115. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

116. Про засади державної регіональної політики. Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/156-19>

117. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінет Міністрів України від 23.11.2011 № 1392. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>

118. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти. Постанова Кабінет Міністрів України від 20.04.2011 № 462. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>

119. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Постанова Кабінет Міністрів України від

21.08.2013 № 607. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>

120. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385 [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

121. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214 [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>

122. Про затвердження нормативу забезпечення стаціонарними лікарняними ліжками у розрахунку на 10 тис. населення. Постанова Кабінет Міністрів України від 25.11.2015 № 1024. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1024-2015-%D0%BF>

123. Про затвердження переліку інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися у 2016 році за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.05.2016 № 362-р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/362-2016-%D1%80>

124. Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 № 197. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/197-2014-%D0%BF>

125. Про затвердження Положення про освітній округ. Постанова Кабінет Міністрів України від 27.08.2010 № 777. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/777-2010-п>

126. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п>

127. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page2>
128. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості. Закон України від 14.11.2017 № 2206-19. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2206-19>
129. Про Раду регіонального розвитку. Указ Президента України від 21.04.2015 № 224/2015. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/224/2015>
130. Про співробітництво територіальних громад. Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
131. Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020". Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
132. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінет Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
133. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 90-р [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-%D1%80>
134. Про утворення Міжвідомчої координаційної комісії з питань регіонального розвитку. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 № 714. [Електронний ресурс]. База даних «Законодавство України». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/714-2015-%D0%BF>
135. Проникновение интернета в Украине: декабрь 2017. [Електронний ресурс]. URL : http://inau.ua/sites/default/files/file/1801/iv_kvartal_2017.pdf

136. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 5-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2007. 495 с.
137. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики, 2016. 57 с.
138. Рокоча В.В., Одягайло Б.М., Терехов В.І. Глобальна економіка: парадигми та парадокси розвитку. Монографія. / За заг. ред. В.В. Рокочої. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 314 с.
139. Романюк С. А. Формування та реалізація державної політики регіонального розвитку (теорія, методологія, практика). Дисертація д-ра екон. наук: 08.00.03, Н.-д. екон. ін-т. Київ, 2013. 360 с.
140. Романюк С.А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія / С.А.Романюк. Київ: НАДУ, 2013. 408 с.
141. Савчук, І.Г. Поліцентричний розвиток як складова сучасної регіональної політики. [Електронний ресурс]. URL : http://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2013_1_39-45.pdf
142. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2015 році. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики, 2016. 149 с.
143. Сергієнко, О., Ткачук, А.. Київська агломерація. Загальний погляд на міські агломерації. Проблеми та шляхи їх подолання [Електронний ресурс]. URL : <https://www.slideshare.net/CSIUKRAINE/ss-74932553>
144. Словник української мови: в 11 томах. Т. 4: І-М / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. Київ : Наук. думка, 1973. 840 с.
145. Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. Стор. 86.
146. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Державна служба статистики України. 2014, Київ : ТОВ Видавництво «Консультант». 186 с.
147. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст. / Київ : НІСД, 2009. [Електронний ресурс]. URL : <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli2009/33.htm>

148. Статистичний збірник "Регіони України" 2017. Частина I / за ред. І. Є. Вернера. Київ :Державна служба статистики, 2017. 323 с.
149. Статистичний збірник "Регіони України" 2017. Частина II / за ред. І. Є. Вернера. Київ :Державна служба статистики, 2017. 687 с.
150. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: навч. посіб. / Д.М. Стеченко. Київ: Вікар, 2001. 374 с.
151. Стратегія розвитку міста Харкова до 2020 року. [Електронний ресурс]. URL : http://strategy.kharkov.ua/strategy_2016.pdf
152. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. URL : <http://www.advblog.net/wp-content/uploads/2016/03/Стратегія-розвитку-Харківської-області-на-період-до-2020-року.pdf>
153. Територіальний розвиток в Екрані: розвиток агломерацій та субрегіонів. [Електронний ресурс]. URL : http://2.auc.org.ua/sites/all/sites/default/files/files/Subregional_Structures_Development_2012.pdf
154. Транспорт і зв'язок України 2015. Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики, 2016. 186 с.
155. Транспорт і зв'язок України 2016. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики, 2017. 175 с.
156. Тюнен І.-Г. Ізолированное государство. / І.-Г. Тюнен. М.: Изд-во "Экономическая жизнь", 1926. 340 с.
157. Український Центр Оцінювання Якості Освіти. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс]. URL : <http://testportal.gov.ua/>
158. Фінансова політика держави на макрорівні: Колективна монографія. Том 6 / За наук. ред. проф. Грушка В.І. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2012. 296 с.
159. Чаусовська, С.І. Поняття публічних послуг та їх класифікація [Електронний ресурс]. URL : http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2017/20.pdf
160. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року Київ :Державна служба статистики, 2016. 86 с.

161. Чужиков В., Божидарнік Н. Європейська модель ідентифікації регіональних асиметрій. Україна: аспекти праці. 2005. № 6. С. 14—21.
162. Чужиков В.І. Глобальна регіоналістика історія та сучасна методологія: Монографія / В.І.Чужиков. Київ : КНЕУ, 2008. 272 с.
163. Ширококутний доступ до інтернету в Україні: поточний стан та перспективи. Аналітичне дослідження. Київ : СП «Технології та інвестиційний консалтинг», 2012. 194 с.
164. 1 266 EPCI à fiscalité propre au 1er janvier 2017 [Електронний ресурс]. URL : https://www.collectivites-locales.gouv.fr/files/files/statistiques/brochures/bis_113_0.pdf
165. Accessibility to Services in Regions and Cities: Measures and Policies. Note for the WPTI Workshop, 18 June 2013. [Електронний ресурс]. URL : <https://www.oecd.org/gov/regional-policy/Workshop%20notes.pdf>
166. Alonso, W. Location and Land Use. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964. 220 p.
167. Alonso, W. Urban zero population growth. Daedalus, 1973. vol. 102(4): 191-206.
168. An economic approach to local government reform. Trésor-Economics No. 154, 2015 [Електронний ресурс]. URL : <https://www.tresor.economie.gouv.fr/Ressources/File/418793>
169. André, D. Polycentrism in national spatial plans in Europe – towards a common spatial vision? [Електронний ресурс]. URL : <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:833512/FULLTEXT01.pdf>
170. Barca F. An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy [Електронний ресурс]. URL : http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf
171. Barca F., McCann P. and Rodriguez-Pose A. The Case for Regional Development Intervention: Place-Based Versus Place-Neutral Approaches. Journal of Regional Science. 2012. vol. 52(1). PP. 134-152.

172. Better Regulation "Toolbox" / European Commission official website. [Электронный ресурс]. URL : http://ec.europa.eu/smart-regulation/guidelines/docs/br_toolbox_en.pdf
173. Boudeville J. R., Problems of Regional Economic Planning, Part I. Edinburgh, 1996. 192 p.
174. Brezzi, M. and Veneri, P. Assessing Polycentric Urban Systems in the OECD: Country, Regional and Metropolitan Perspectives. OECD Publishing, 2014. [Электронный ресурс]. URL : <http://dx.doi.org/10.1787/5jz5mpdkmvnr-en>
175. Broadband Development in Republic of Moldova. [Электронный ресурс]. URL : https://www.itu.int/en/ITU-D/Regional-Presence/CIS/Documents/Events/2015/03_Chisinau/Session_6_Bahnaru.pdf
176. Buralassi D. Defining and measuring polycentric regions: the case of Tuscany. [Электронный ресурс]. URL : <http://mpa.ub.uni-muenchen.de/25880/>
177. Burger, M. and E. Meijers. Form follows function? Linking morphological and functional polycentricity. Urban Studies, 2012. vol. 49(5). PP. 1127–1149.
178. Camagni R, Capello, R The city network paradigm: theory and empirical evidence. In Capello R, Nijkamp P (eds) Urban Dynamics and Growth. Amsterdam: Elsevier, 2004. PP. 495-529.
179. Camagni, R., Capello, R., Caragliu, A. Static vs. dynamic agglomeration economies. Spatial context and structural evolution behind urban growth. Regional Science, 2016. vol. 95. PP. 133–158.
180. Capello, R. Regional Economics / New York: Routledge, 2007. 322 p.
181. Central Statistical Office of Poland [Электронный ресурс]. URL : <http://stat.gov.pl/en/>
182. Cervero, R. Efficient urbanisation: economic performance and the shape of the metropolis. Urban Studies, 2001. vol. 38(1). PP 1651-1671.
183. Christaller, Walter. Die zentralen Orte in Suddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933. 331 p.
184. CIA World Factbook 2009. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.cia.gov/library/publications/download/download-2009>.

185. City Population. Population Statistics for Countries, Administrative Areas, Cities and Agglomerations. [Электронный ресурс]. URL : www.citypopulation.de
186. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Quality Framework for Services of General Interest in Europe. Brussels, 2011. [Электронный ресурс]. URL : http://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/president/news/speeches-statements/pdf/20111220_1_en.pdf
187. Competitive Cities in a Global Economy. // Paris, OECD Publishing, 2006. 450 p.
188. Concepts and Strategies for Spatial Development in Germany. Adopted by the Standing Conference of Ministers responsible for Spatial Planning on 30 June 2006. [Электронный ресурс]. URL : <http://commonfuturesnetwork.org/?mdocs-file=362>
189. Davey, K. Division of Responsibility Between Levels of Power. [Электронный ресурс]. URL : <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN017645.pdf>
190. Davoudi, S. Polycentricity in European spatial planning: from an analytical tool to a normative agenda? /, European Planning Studies, 2003. vol. 11. PP. 979-999.
191. Decker, E. H., Kerkhoff, A. J., Moses, M. E. Global Patterns of City Size Distributions and Their Fundamental Drivers. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1978523/>
192. Demographia World Urban Areas (World Agglomerations) & Population Projections. 5th Comprehensive Edition. Belleville, Illinois, 2008. 110 p.
193. Demographia World Urban Areas. 12th Annual Edition. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>.
194. Dieleman, F.M. and Faludi, A. Polynucleated metropolitan regions in north-west Europe: theme of the special issue. / European Planning Studies, 1998. vol. 6(4). PP. 365–377.
195. Doz , Y., Kosonen, M. Governments for the Future: Building the Strategic and Agile State. Helsinki.: Sitra Studies, 2014. [Электронный ресурс]. URL : <https://media.sitra.fi/2017/02/23222725/Selvityksia80.pdf>

196. Duranton, Gilles & Puga, Diego. "Micro-foundations of urban agglomeration economies," , Handbook of Regional and Urban Economics, 2004. vol. 4. PP. 2063-2117.
197. Eeckhout J. Gibrat's Law for (All) Cities. American Economic Review, 2004. vol. 94(5). PP. 1429-1451
198. ESDP European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. [Электронный ресурс]. URL : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf
199. ESPON ARTS Assessment of Regional and Territorial Sensitivity Final Report. Luxembourg : The ESPON 2013 Programme. 304 p.
200. ESPON ARTS: Assessment of Regional and Territorial Sensitivity. Luxembourg : The ESPON 2013 Programme. 80 p.
201. ESPON Making Europe Open and Polycentric. Vision and Scenarios for the European Territory towards 2050. [Электронный ресурс]. URL : http://www.et2050.eu/attachments/article/523/ESPON_Vision-Scenarios_2050.pdf
202. ESPON project 1.4.3. Study on Urban Functions. Final Report. [Электронный ресурс]. URL : http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/StudiesScientificSupportProjects/UrbanFunctions/fr-1.4.3_April2007-final.pdf.
203. Ezcurra, R. and Rodríguez-Pose, A. Trade openness and spatial inequality in emerging countries. Spatial Economic Analysis, 2014. vol. 9(2). PP. 162-182.
204. Fawcett, C.B. Distribution of the urban population of Great Britain. Geographical Journal, 1932. vol. 79. PP. 100–113.
205. Friedmann, J. Planning in the public domain: from knowledge to action. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1987. 501 p.
206. Fujita, M., Thisse, J.-F. Economics of Agglomeration: Cities, Industrial Location, and Regional Growth. Cambridge Books, Cambridge University Press, 2002. 469 p.
207. Gabaix, X. Zipf's Law for Cities: An Explanation, Quarterly Journal of Economics, 1999. vol. 114(3). PP. 739-767.

208. Garcilazo, J.E., Martins, J.O., Tompson, W. Why policies may need to be place-based in order to be people-centred [Электронный ресурс]. URL : <http://voxeu.org/article/why-policies-may-need-be-place-based-order-be-people-centred>
209. Geddes, P. Cities in Evolution. London: Williams and Margate, 1915. 409 pp.
210. Glaeser, E A happy tale of two cities [Электронный ресурс]. URL : <http://www.nydailynews.com/opinion/happy-tale-cities-article-1.1483174>
211. Global City GDP Rankings 2008-2025. PricewaterhouseCoopers UK Economic Outlook, 2009. PP. 20-34.
212. Global Metro Monitor Report. / Berube, A [et al.]. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.brookings.edu/research/global-metro-monitor/>
213. Golvazin O.M. National-level polycentricity of territorial development in Ukraine and OECD countries. East European Science Journal, 2016. vol. 11 (15). PP. 50–55.
214. Green N. Functional polycentricity: A formal definition in terms of social network analysis. Urban Studies, 2007. vol. 44 (11). PP 2077-2103.
215. Hall, P. Polycentricity. / [edited by Kitchin, R. and Thrift, N.] The International Encyclopedia of Human Geography. Oxford: Elsevier, 2009. vol. 8, PP. 260-264.
216. Hirschman A. The Strategy of Economic Development. Yale University Press. New Haven, 1958. 217 p.
217. How's Life in Your Region?: Measuring Regional and Local Well-being for Policy Making. OECD Publishing, 2014. 170 p.
218. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. / New York: UNDP, 2010. [Электронный ресурс]. URL : http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf
219. Investing in Europe's future. Fifth report on economic, social and territorial cohesion. Report from the Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. 298 p.
220. Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Sixth report on economic, social and territorial cohesion. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2014. 336 p.

221. Is Polycentric Development still a recipe for Territorial Cohesion? Cliff Hague Urbanisation and Planning [Электронный ресурс]. URL : http://www.cliffhague.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=121:http-cliffhague-planningresource-co-uk-2011-10-24-is-polycentric-development-stil-a-recipe-for-territorial-cohesion&Itemid=102
222. Isard W. Location and space economy. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1956.
223. Kloosterman, R. and B. Lambregts. Clustering of Economic Activities in Polycentric Urban Regions: The Case of the Randstad. Urban Studies, 2001. vol. 38(4). PP 717-732.
224. Krugman P. Increasing returns and economic geography. Journal of Political Economy. 1991. vol. 99. PP. 483–499.
225. Krugman, P. Geography And Trade. Cambridge, MA, USA. The MIT Press, 1991. 156 p.
226. Krugman, P. The Self-Organizing Economy. New Jersey: Blackwell Publishers, 1996. 122 p.
227. Laliberte, L. Centripetal & Centrifugal Forces. Master of Urban and Regional Planning, Florida Atlantic University, USA, 2009. 29 pp.
228. Limtanakool, N., T. Schwanen, and M. Dijst. Developments in the Dutch Urban Systems on the Basis of Flows. Regional Studies, 2009. vol. 43(2). PP. 179–196.
229. Lösch, A. Die raumliche Ordnung der Wirtschaft. Jena, 1944. 356 s.
230. Lucas R.E. On mechanisms of economic development. Journal of Monetary Economics. 1988. vol. 22(1). PP. 3-42.
231. Marshall, A. Principles of Economics. London: Macmillan and Co., Ltd. 1890
232. Martin, R. Rebalancing the spatial economy: the challenge for regional theory. Territory, Politics, Governance, 2015. vol. 3(3). PP. 235-272.
233. Maziarz, A. Universal Services in EU Law in the Era of Liberalization. European Scientific Journal, 2015 [Электронный ресурс]. URL : <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/5491/5281>
234. McCann, P. The Regional and Urban Policy of the European Union. Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialisation. Cheltenham, UK : Northampton, MA, USA : Edward Elgar Publishing Limited, 2015. 304 pp.

235. Meijers E. Alonso's theory of 'borrowed size' revisited Evidence for U.S. Metropolitan Regions [Электронный ресурс]. URL : http://www.ekf.vsb.cz/export/sites/ekf/projekty/cs/weby/esf-0116/databaze-prispevku/clanky_ERSA_2008/862.pdf
236. Meijers E. Synergy in Polycentric Urban Regions: Complementarity, organising capacity and critical mass. Delft University of Technology, 2007. 185 p.
237. Meijers, E., Hollander, K., Hoogerbrugge, M. A Strategic Knowledge and Research Agenda on Polycentric Metropolitan Areas. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.emi-network.eu/dsresource?objectid=7867&type=org>.
238. Meijers, E.J., Burger, M.J., Hoogerbrugge, M.M.. Borrowing Size in Networks of Cities: City Size, Network Connectivity and Metropolitan Functions in Europe. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb441.html>
239. Multi-level governance of public investment 2017. OECD Effective Public Investment Across Levels Of Government [Электронный ресурс]. URL : <https://www.oecd.org/effective-public-investment-toolkit/France.pdf>
240. Myrdal, G. Economic theory and under-developed regions. London : Gerald Duckworth & Co, 1959. 167 p.
241. National Spatial Strategy for Ireland 2002 – 2020: People, Places and Potential. [Электронный ресурс]. URL : <http://kildare.ie/CountyCouncil/Publications/SpatialStrategy/LinkToDocument,6109,en.pdf>
242. National Strategy of Regional Development 2010–2020: Regions, Cities, Rural Areas. Warsaw: Ministry of Regional Development, 2010. [Электронный ресурс]. URL : http://www.espon-usespon.eu/dane/web_usespon_library_files/672/national_strategy_of_regional_development_2010-2020.pdf
243. Neumark, D., Simpson, H. Place-Based Policies. / Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research, 2014. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.nber.org/papers/w20049.pdf>
244. Nordregio. Potentials for polycentric development in Europe, ESPON Final Report 1.1.1. Luxembourg, 2005. 362 p.

245. OECD How Regions Grow: Trends and Analysis. Paris, OECD Publishing, 2009. 140 p.
246. OECD Innovation and Growth. Rationale For an Innovation Strategy – Paris, OECD Publishing, 2007. 29 p.
247. OECD National Urban Policy in OECD Countries. Paris, OECD Publishing, 2017. 140 p.
248. OECD Regional Outlook 2014. Regions and Cities: Where Policies and People Meet. OECD Publishing, 2014. [Электронный ресурс]. URL : <http://dx.doi.org/10.1787/9789264201415-en>
249. OECD Statistics. [Электронный ресурс]. URL : <http://stats.oecd.org/>
250. OECD Territorial Reviews: The Krasnoyarsk Agglomeration, Russian Federation. Paris, OECD Publishing, 2015. 212 p.
251. OECD. Regional Outlook 2011: Building Resilient Regions for Stronger Economies. Paris, OECD Publishing, 2011. 296 p.
252. Official Eurostat website. [Электронный ресурс]. URL : <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
253. Oxford Dictionaries. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/morphology?searchDictCode=all>
254. Parr, J.B. Agglomeration economies: ambiguities and confusions. Environment and Planning, 2002. vol. 34(4). PP. 717-731.
255. Perroux, F. L'economie du XXe siecle. Paris : Presses Universitaires de France, 1961. 765 p.
256. Pike A, Rodriguez-Pose A and Tomaney, J. What kind of local and regional development and for whom? Regional Studies, 2007. vol. 41(9). PP. 1253-1269.
257. Pike A, Rodríguez-Pose A, Tomaney J. Shifting horizons in local and regional development. Regional Studies, 2017. vol. 1(51). PP. 46-57
258. Pike A., Rodriguez-Pose A., Tomaney J. Local and regional development in the global North and South [Электронный ресурс]. URL : <https://blogs.ncl.ac.uk/curds/files/2012/10/Local-and-regional-development-in-the-global-North-and-South1.pdf>

259. Piketty, T. Capital in the Twenty-First Century. Cambridge, MA, USA. London, UK, Belknap Press 2014. 704 pp.
260. Polese M. The Wealth & Poverty of Regions. Why Cities Matter. University of Chicago Press, 2010. 288 p.
261. Porter, M.E. Regions and the new economics of competition. A. J. Scott (ed.) Global City-Regions: Trends, Theory, Policy. Oxford : Oxford University Press, 2001. PP. 139-157.
262. Pottier, P. Axes de communication et developement economique / Axis of economic communication and development. Revue economique/Economic Review, 1963. vol. 1(14). PP. 63-95.
263. Projekty – Mapa Dotacji UE. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.mapadotacji.gov.pl/projekty>.
264. Regional Economic Accounts. Bureau of Economic Analysis official website [Електронний ресурс]. URL : <https://bea.gov/regional/index.htm>
265. Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth. Paris, OECD Publishing, 2009. 198 p.
266. Reshaping Economic Geography. World Development Report. The World Bank, 2009. [Електронний ресурс]. URL : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5991/WDR%202009%20-%20English.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
267. Riguelle, F., Thomas, I. Verhetsel, A. Measuring Urban Polycentrism: A European Case Study and its Implications. Journal of Economic Geography, 2007. Vol. 7(2), pp.193-215
268. Romer P. Increasing Returns and Long-Run Growth. Journal of Economic Perspectives, 1986. vol. 8 (1): P. 3 22.
269. Rosenfeld, S.A. Industrial-strength strategies: regional business clusters and public policy. Aspen Institute, Rural Economic Policy Program, 1995. 148 p.
270. Rydergård E. Municipal amalgamation: Theory, Methodology and International Experiences. TUSELOG, 2012. [Електронний ресурс]. URL : http://projects.sklinternational.se/tuselog/files/2013/03/Municipal-consolidation_FINAL_LAYOUT.pdf

271. Savage, M. Social Class in the 21st Century. London: Pelican, 2015. 480 pp.
272. Scott, A.J. Global City-Regions And The New World System. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.kas.de/upload/dokumente/megacities/megacities1/allgemein/scott-global-city-regions.pdf>
273. Second Tier Cities in Europe: In an Age of Austerity. Why Invest Beyond the Capitals? Liverpool John Moores University, 2012. 90 p.
274. Seravalli, G. An Introduction to Place-Based Development Economics and Policy. Springer International Publishing, 2015. 144 p.
275. Services of general interest. European Commission official website [Электронный ресурс]. URL : https://ec.europa.eu/info/topics/single-market/services-general-interest_en
276. Social services of general interest. Official European Commission website. [Электронный ресурс]. URL : <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=794>
277. Solow, R. Contribution to Theory Economic Growth. Quarterly Journal Economics. 1956. № 70. PP. 65-94.
278. Spatial Integration. A paper presented by the co-ordinating workgroup 1.4: Belgium, France, Portugal, United Kingdom. [Электронный ресурс]. URL : http://www.mcrit.com/SPESP/SPESP_REPORT/spatial_integration.pdf
279. Stewart J. Q.: Demographic Gravitation: Evidence and Applications. Sociometry, 1948. vol. 11(1-2). PP. 31-58
280. Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J.P. Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. 2009 [Электронный ресурс]. URL : <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.
281. Stiglitz, J. The Price of Inequality. London: Penguin, 2013. 560 pp.
282. Storper, M. Keys to the City: How Economics, Institutions, Social Interaction, and Politics Shape Development. Princeton, NJ, USA : Princeton University Press, 2013. 288 p.
283. Storper, M; Kemeny, T; Makarem, N and Osman, T The Rise and Fall of Urban Economies Lessons from San Francisco and Los Angeles. Stanford, CA : Stanford University Press. 2014. 323 pp.

284. Summary National Policy Strategy for Infrastructure and Spatial Planning. Making the Netherlands competitive, accessible, liveable and safe. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.government.nl/binaries/government/documents/publications/2013/07/24/summary-national-policy-strategy-for-infrastructure-and-spatial-planning/summary-national-policy-strategy-for-infrastructure-and-spatial-planning.pdf>
285. Territorial Impact Assessment of Policies and EU Directives. Luxembourg : The ESPON 2013 Programme. 79 p.
286. The World Bank Databank. [Электронный ресурс]. URL : <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>.
287. Thomas, R. The separation of home and workplace / [edited by P. Hall et al] The Planning Systems, Objectives, Operations, Impacts. London : Allen and Unwin, 1973
288. Tomaney, J. Region and place I: Institutions. Progress in Human Geography, 2014. vol. 38(1). PP. 131–140
289. Tranel, M., DiMariano, B. Best Practices: An Overview of Current Policies and Strategies for Improving Municipal Efficiency. St. Louis. Public Policy Research Center at the University of Missouri, 2014. 199 p.
290. United Nations Statistics Division. City population by sex, city and city type. [Электронный ресурс]. URL : <http://data.un.org/Data.aspx?d>
291. Urso, G. Polycentric development policies: a reflection on the Italian “National Strategy for Inner Areas”. Social and Behavioral Sciences, 223 (2016). PP. 456 – 461
292. Vandermotten, C., M. Roelandts and P. Cornut. European polycentrism: towards a more efficient and/or more equitable development? Cities and Networks in Europe: A Critical Approach of Polycentrism. John Libbey Eurotext, Mountrouge, 2007. PP. 51-64.
293. Vasanen, A. Evolving polycentricities. The development of urban spatial structure in Finnish urban regions. [Электронный ресурс]. URL : http://doria32-kk.lib.helsinki.fi/bitstream/handle/10024/90493/Annales_AII_280_Vasanen.pdf
294. Veneri, P. and D. Burgalassi. Questioning polycentric development and its effects: Issues definition and measurement for the Italian NUTS-2 regions. European Planning Studies, 2012. vol. 20(6). PP. 1017-1037.

295. Wan, G., Francisco, R. Why is Access to Basic Services Not Inclusive? A Synthesis with a Special Focus on Developing Asia. ADB Sustainable Development Working Paper Series. Metro Manila: Asian Development Bank, 2009. [Электронный ресурс]. URL : <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28480/adb-wp06-barriers-service-delivery.pdf>
296. WCED, Our Common Future. New York : Oxford University Press, 1987.
297. Wegener, M. Polycentric Europe: more Efficient, more Equitable and more Sustainable? [Электронный ресурс]. URL : http://www.spiekermann-wegener.de/pub/pdf/MW_IRPET_161113.pdf
298. World Urbanization Prospects: The 2014 Revision. New York : United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015. 517 p.

Додаток А

Таблиця А.1

**Показники ВВП країн різного рівня економічного розвитку
та їхніх найбільших міст станом на 2008 р.**

Група країн	Країна	Найбільше місто країни	ВВП країни, млрд. дол. ПКС	ВВП на 1 особу країни	Оціночний ВВП найбільшого міста, млрд. дол. ПКС	Питома вага найбільшого міста у ВВП країни, %	Питома вага сільського господарства у ВВП країни, %	Питома вага найбільшого міста у ВВП країни без урахування сільського господарства, %
1	Австралія	Сідней	802,9	38,2	213	26,5%	2,5%	27,2%
1	Австрія	Відень	331,2	40,4	122	36,8%	1,5%	37,4%
1	Бельгія	Брюссель	390,2	37,5	83	21,3%	0,8%	21,4%
1	Великобританія	Лондон	2236	36,7	565	25,3%	0,7%	25,4%
1	Данія	Копенгаген	204,1	37,2	49	24,0%	1,0%	24,3%
1	Ірландія	Дублін	189	45,5	61	32,3%	1,1%	32,6%
1	Іспанія	Мадрид	1402	34,6	230	16,4%	2,5%	16,8%
1	Італія	Рим	1827	31,4	144	7,9%	2,1%	8,0%
1	Канада	Торонто	1303	39,2	253	19,4%	1,8%	19,8%
1	Нідерланди	Амстердам	673,5	40,5	47	7,0%	1,8%	7,1%
1	Німеччина	Берлін	2925	35,5	95	3,2%	0,9%	3,3%
1	Сполучені Штати Америки	Нью-Йорк	14440	47,5	1406	9,7%	1,1%	9,8%
1	Фінляндія	Гельсінкі	194	37	58	29,9%	2,5%	30,7%
1	Франція	Париж	2133	33,3	564	26,4%	1,7%	26,9%
1	Швейцарія	Цюрих	318,1	42	52	16,3%	0,9%	16,5%
1	Швеція	Стокгольм	345,1	38,2	70	20,3%	1,6%	20,6%
1	Японія	Токіо	4340	34,1	1479	34,1%	1,1%	34,5%
2	Аргентина	Буенос-Айрес	575,2	14,2	362	62,9%	7,2%	67,8%
2	Бразилія	Сан-Паулу	1998	10,2	388	19,4%	5,9%	20,6%
2	Венесуела	Каракас	356,3	13,5	41	11,5%	4,4%	12,0%
2	Іран	Тегеран	843,7	12,8	127	15,1%	10,2%	16,8%
2	Мексика	Мехіко	1567	14,3	390	24,9%	3,3%	25,7%
2	Нова Зеландія	Окленд	116,6	27,9	55	47,2%	5,5%	49,9%
2	ПАР	Йоганнесбург-Іст-Ренд	492,2	10,1	164	33,3%	3,0%	34,3%
2	Південна Корея	Сеул	1338	27,7	291	21,7%	2,5%	22,3%
2	Польща	Варшава	670,7	17,4	68	10,1%	2,9%	10,4%
2	Португалія	Лісабон	237,3	22,2	98	41,3%	2,2%	42,2%
2	Реальний	Тель-Авів-Яффо	203,4	28,6	122	60,0%	13,0%	68,9%
2	Росія	Москва	2271	16,1	321	14,1%	4,4%	14,8%
2	Саудівська Аравія	Ер-Ріяд	577,9	20,5	107	18,5%	2,3%	19,0%
2	Туреччина	Стамбул	903,9	11,9	182	20,1%	8,6%	22,0%
2	Угорщина	Будапешт	196,7	19,8	53	26,9%	4,0%	28,1%
2	Чеська Республіка	Прага	264,8	25,9	49	18,5%	2,1%	18,9%

Продовж. табл. А.1

2	Чилі	Сантьяго	245,1	14,9	120	49,0%	3,6%	50,8%
3	Афганістан	Кабул	22,32	0,8	14	62,7%	25,4%	84,1%
3	Бангладеш	Дакка	226,4	1,5	78	34,5%	18,5%	42,3%
3	В'єтнам	Хошимін	242,3	2,8	58	23,9%	20,4%	30,1%
3	Демократична Республіка Конго	Кіншаса	20,76	0,3	17	81,9%	24,2%	99,0%
3	Ефіопія	Аддіс-Абеба	70,23	0,9	12	17,1%	48,4%	33,1%
3	Єгипет	Каїр	444,8	5,8	145	32,6%	13,2%	37,6%
3	Індія	Мумбаї	3304	2,9	209	6,3%	17,8%	7,7%
3	Індонезія	Джакарта	916,7	3,9	92	10,0%	14,5%	11,7%
3	Ірак	Багдад	90,23	3,2	24	26,6%	н/д	н/д
3	Кенія	Найробі	61,65	1,6	12	19,5%	24,9%	25,9%
3	Китай	Шанхай	7992	6	233	2,9%	10,7%	3,3%
3	Колумбія	Богота	396	9,2	100	25,3%	7,5%	27,3%
3	Пакистан	Карачі	431,2	2,5	78	18,1%	23,1%	23,5%
3	Перу	Ліма	247,9	8,5	109	44,0%	7,3%	47,4%
3	Тайланд	Бангкок	548,7	8,4	119	21,7%	11,6%	24,5%
3	Танзанія	Дар-ес-Салам	54,38	1,4	8	14,7%	29,7%	20,9%
3	Філіппіни	Метро Маніла	318,2	3,3	149	46,8%	13,2%	54,0%

Джерело: розроблено автором за даними: [185, 211, 290]

Показники поліцентричності країн із різним рівнем людського розвитку

Країна	Індекс поліцентричності "ранг-розмір" (змінна кількість міст)	Індекс поліцентричності "ранг-розмір" (постійна кількість міст)	Індекс першості	Значення Індексу людського розвитку	Очікувана тривалість життя при народженні, років	Середня тривалість навчання, років	Очікувана тривалість навчання, років	Валовий національний дохід на одну особу за ПКС, дол.
Норвегія	0,7984	0,8216	23,21	0,938	81	12,6	17,3	58,81
Австралія	0,6520	1,1690	21,95	0,937	81,9	12	20,5	38,69
Нова Зеландія	0,7235	0,7235	33,72	0,907	80,6	12,5	19,7	25,44
Сполучені Штати Америки	1,0177	1,1499	7,28	0,902	79,6	12,4	15,7	47,09
Ірландія	0,6806	0,6208	39,82	0,895	80,3	11,6	17,9	33,08
Нідерланди	1,1618	1,3293	7,31	0,89	80,3	11,2	16,7	40,66
Канада	0,8907	0,8755	19,91	0,888	81	11,5	16	38,67
Німеччина	1,2996	1,1350	5,63	0,885	80,2	12,2	15,6	35,31
Швеція	0,6144	0,6130	17,04	0,885	81,3	11,6	15,6	36,94
Японія	0,5240	0,7111	31,95	0,884	83,2	11,5	15,1	34,69
Республіка Корея	0,9690	0,8737	24,67	0,877	79,8	11,6	16,8	29,52
Швейцарія	1,2268	1,1400	20,57	0,874	82,2	10,3	15,5	39,85
Франція	0,9571	0,5413	21,12	0,872	81,6	10,4	16,1	34,34
Ізраїль	0,7646	0,7646	48,59	0,872	81,2	11,9	15,6	27,83
Фінляндія	0,7597	0,7248	25,02	0,871	80,1	10,3	17,1	33,87
Бельгія	0,9578	0,9220	18,33	0,867	80,3	10,6	15,9	34,87
Данія	0,5597	0,5597	24,75	0,866	78,7	10,3	16,9	36,40
Іспанія	0,7366	0,4690	15,98	0,863	81,3	10,4	16,4	29,66
Греція	0,5251	0,4252	36,55	0,855	79,7	10,5	16,5	27,58
Італія	1,2753	1,7657	8,69	0,854	81,4	9,7	16,3	29,62
Австрія	0,5085	0,4445	30,72	0,851	80,4	9,8	15	37,06
Об'єднане Королівство	1,0163	0,7539	19,22	0,849	79,8	9,5	15,9	35,09
Чеська Республіка	0,6833	0,7015	16,31	0,841	76,9	12,3	15,2	22,68
Словаччина	0,7481	0,7481	13,92	0,818	75,1	11,6	14,9	21,66
Об'єднані Арабські Емірати	0,7837	0,9136	25,06	0,815	77,7	9,2	11,5	58,01
Естонія	0,5958	0,5958	44,57	0,812	73,7	12	15,8	17,17
Угорщина	0,6052	0,4862	25,15	0,805	73,9	11,7	15,3	17,47
Польща	1,4268	1,2681	7,32	0,795	76	10	15,2	17,80
Португалія	0,5194	0,4804	43,84	0,795	79,1	8	15,5	22,11
Чилі	0,6093	0,4862	41,26	0,783	78,8	9,7	14,5	13,56
Литва	0,8481	0,8481	25,66	0,783	72,1	10,9	16	14,82
Аргентина	0,8035	0,4526	38,79	0,775	75,7	9,3	15,5	14,60
Латвія	0,5173	0,5173	46,97	0,769	73	10,4	15,4	12,94
Хорватія	0,6924	0,6470	27,58	0,767	76,7	9	13,8	16,39
Румунія	0,5071	0,5071	16,05	0,767	73,2	10,6	14,8	12,84
Уругвай	0,4137	0,4137	52,12	0,765	76,7	8,4	15,7	13,81
Лівія	1,4497	1,4497	23,35	0,755	74,5	7,3	16,5	17,07
Саудівська Аравія	0,8459	0,8148	23,36	0,752	73,3	7,8	13,5	24,73
Мексика	1,0912	0,6570	21,94	0,75	76,7	8,7	13,4	13,97
Малайзія	0,7646	0,5120	28,98	0,744	74,7	9,5	12,5	13,93

Болгарія	0,7065	0,7065	22,46	0,743	73,7	9,9	13,7	11,14
Сербія	0,6131	0,6131	21,79	0,735	74,4	9,5	13,5	10,45
Білорусь	0,8859	0,7225	26,08	0,732	69,6	9,3	14,6	12,93
Коста-Ріка	0,5975	0,6325	33,48	0,725	79,1	8,3	11,7	10,87
Перу	0,6280	0,4290	39,79	0,723	73,7	9,6	13,8	8,42
Албанія	0,7245	0,7245	25,02	0,719	76,9	10,4	11,3	7,98
Російська Федерація	1,3461	0,5719	10,83	0,719	67,2	8,8	14,1	15,26
Казахстан	1,3735	1,2337	16,37	0,714	65,4	10,3	15,1	10,23
Азербайджан	0,4768	0,4768	42,45	0,713	70,8	10,2	13	8,75
Боснія і Герцеговина	0,8651	0,7996	22,29	0,71	75,5	8,7	13	8,22
Україна	1,2529	1,2156	8,87	0,71	68,6	11,3	14,6	6,54
Іран (Ісламська Республіка)	1,0360	0,7805	15,32	0,702	71,9	7,2	14	11,76
КЮР Македонія	0,5513	0,5513	40,85	0,701	74,5	8,2	12,3	9,49
Бразилія	0,8708	0,7681	11,94	0,699	72,9	7,2	13,8	10,61
Грузія	0,6067	0,5350	48,59	0,698	72	12,1	12,6	4,90
Венесуела	1,0517	1,3915	11,25	0,696	74,2	6,2	14,2	11,85
Вірменія	0,4318	0,4318	56,56	0,695	74,2	10,8	11,9	5,50
Еквадор	0,5030	0,5030	26,50	0,695	75,4	7,6	13,3	7,93
Колумбія	0,8367	0,8998	24,41	0,689	73,4	7,4	13,3	8,59
Ямайка	0,8017	0,8017	39,66	0,688	72,3	9,6	11,7	7,21
Йорданія	0,9306	0,9306	20,83	0,681	73,1	8,6	13,1	5,96
Індія	0,9107	0,6884	24,90	0,679	72,2	6,5	11,8	13,36
Алжир	0,8565	0,6926	9,72	0,677	72,9	7,2	12,8	8,32
Туркменістан	0,8712	0,8063	27,36	0,669	65,3	9,9	13	7,05
Китай	1,2038	1,8691	2,99	0,663	73,5	7,5	11,4	7,26
Домініканська республіка	0,6053	0,5221	35,21	0,663	72,8	6,9	11,9	8,27
Шрі Ланка	1,2510	1,1403	18,04	0,658	74,4	8,2	12	4,89
Таїланд	0,5881	0,4077	28,06	0,654	69,3	6,6	13,5	8,00
Габон	0,5482	0,5482	47,30	0,648	61,3	7,5	12,7	12,75
Болівія	0,5826	0,5826	24,96	0,643	66,3	9,2	13,7	4,36
Філіппіни	0,8282	0,4553	28,12	0,638	72,3	8,7	11,5	4,00
Молдова	0,6512	0,6512	41,38	0,623	68,9	9,7	12	3,15
Монголія	0,3829	0,3829	62,08	0,622	67,3	8,3	13,5	3,62
Єгипет	0,5795	0,3530	50,31	0,62	70,5	6,5	11	5,89
Узбекистан	0,6522	0,6522	21,98	0,617	68,2	10	11,5	3,09
Намібія	0,6306	0,6306	34,65	0,606	62,1	7,4	11,8	6,32
Гондурас	0,8097	0,8097	25,05	0,604	72,6	6,5	11,4	3,75
Індонезія	1,0518	0,8093	8,02	0,6	71,5	5,7	12,7	3,96
Киргизія	0,5216	0,5216	44,10	0,598	68,4	9,3	12,6	2,29
Південна Африка	0,6857	0,9075	24,97	0,597	52	8,2	13,4	9,81
Сирійська Арабська Республіка	0,8760	1,0476	25,68	0,589	74,6	4,9	10,5	4,76
Таджикистан	0,5817	0,5817	35,63	0,58	67,3	9,8	11,4	2,02
Ірак	0,9959	0,6733	27,56	0,573	69	5,6	9,8	3,18
В'єтнам	0,6749	0,6080	22,87	0,572	74,9	5,5	10,4	3,00
Марокко	1,0281	1,0315	18,66	0,567	71,8	4,4	10,5	4,63
Нікарагуа	0,6019	0,5360	27,96	0,565	73,8	5,7	10,8	2,57
Індія	1,0547	1,2712	5,88	0,519	64,4	4,4	10,3	3,34
Камбоджа	0,5504	0,4951	53,05	0,494	62,2	5,8	9,8	1,87
Пакистан	0,7860	0,6862	22,22	0,49	67,2	4,9	6,8	2,68
Конго	0,3767	0,3767	60,55	0,489	53,9	5,9	9,3	3,26
Кенія	0,5033	0,5033	33,57	0,47	55,6	7	9,6	1,63

Бангладеш	0,5660	0,4444	32,00	0,469	66,9	4,8	8,1	1,59
Гана	0,5951	0,5951	16,74	0,467	57,1	7,1	9,7	1,39
Камерун	0,5414	0,4477	22,22	0,46	51,7	5,9	9,8	2,20
М'янма	0,6936	0,6058	26,62	0,451	62,7	4	9,2	1,60
Ємен	0,8482	0,8345	31,72	0,439	63,9	2,5	8,6	2,39
Бенін	0,9405	1,1133	16,97	0,435	62,3	3,5	9,2	1,50
Мадагаскар	0,5820	0,5163	30,03	0,435	61,2	5,2	10,2	0,95
Мавританія	0,4476	0,4476	39,59	0,433	57,3	3,7	8,1	2,12
Папуа-Нова Гвінея	0,5407	0,5407	34,89	0,431	61,6	4,3	5,2	2,23
Непал	0,8195	0,7611	21,50	0,428	67,5	3,2	8,8	1,20
Йти	0,5473	0,4848	35,13	0,428	63,3	5,3	9,6	0,84
Нігерія	1,1286	0,7686	15,53	0,423	48,4	5	8,9	2,16
Уганда	0,6382	0,5772	32,37	0,422	54,1	4,7	10,4	1,22
Сенегал	0,6013	0,5514	53,56	0,411	56,2	3,5	7,5	1,82
Гаїті	0,3979	0,3979	41,58	0,404	61,7	4,9	6,8	0,95
Ангола	0,3981	0,3981	57,52	0,403	48,1	4,4	4,4	4,94
Джибуті	0,3715	0,3715	75,51	0,402	56,1	3,8	4,7	2,47
Танзанія	0,6499	0,5401	30,61	0,398	56,9	5,1	5,3	1,34
Кот-д'Івуар	0,3937	0,3937	43,26	0,397	58,4	3,3	6,3	1,63
Замбія	0,7127	0,7127	33,58	0,395	47,3	6,5	7,2	1,36
Малаві	0,5007	0,5007	31,33	0,385	54,6	4,3	8,9	0,91
Судан	0,6307	0,4780	38,30	0,379	58,9	2,9	4,4	2,05
Афганістан	0,3825	0,3825	53,09	0,349	44,6	3,3	8	1,42
Гвінея	0,4859	0,4859	43,94	0,34	58,9	1,6	8,6	0,95
Ефіопія	0,5581	0,4447	19,35	0,328	56,1	1,5	8,3	0,99
Сьєрра-Леоне	0,5936	0,5936	40,49	0,317	48,2	2,9	7,2	0,81
Центрально-Африканська Республіка	0,5270	0,5270	42,44	0,315	47,7	3,5	6,3	0,76
Малі	0,5707	0,4652	38,40	0,309	49,2	1,4	8	1,17
Буркіна-Фасо	0,4552	0,4129	47,99	0,305	53,7	1,3	5,8	1,22
Ліберія	0,3624	0,3624	55,81	0,3	59,1	3,9	11	0,32
Чад	0,5562	0,5142	40,27	0,295	49,2	1,5	6	1,07
Гвінея-Бісау	0,4013	0,4013	56,50	0,289	48,6	2,3	9,1	0,54
Бурунді	0,4267	0,4267	56,63	0,282	51,4	2,7	9,6	0,40
Нігер	0,7070	0,6644	33,78	0,261	52,5	1,4	4,3	0,68
Демократична Республіка Конго	0,8216	0,5715	37,77	0,239	48	3,8	7,8	0,29

Джерело: розроблено автором за даними: [185, 211, 290]

**Оцінка статистичної значимості коефіцієнтів кореляції для показників
поліцентричності та людського розвитку країн світу**

	Коефіцієнт кореляції Спірмена		t-критерій Стюдента	
	Коефіцієнт поліцентричності "ранг-розмір"	Коефіцієнт першості	Коефіцієнт поліцентричності "ранг-розмір"	Коефіцієнт першості
Значення Індексу людського розвитку	0,37	-0,38	4,41	-4,55
Очікувана тривалість життя при народженні, років	0,35	-0,37	4,15	-4,45
Середня тривалість навчання, років	0,31	-0,28	3,60	-3,25
Очікувана тривалість навчання, років	0,35	-0,37	4,25	-4,42
Валовий національний дохід на одну особу, долл ПКС	0,37	-0,38	4,53	-4,63

Джерело: розроблено автором

**Динаміка індексу першості, ВВП та ВВП на одну особу
країн із різним рівнем соціально-економічного розвитку**

Країна	Індекс першості, %		ВВП у постійних цінах 2005 р., млн долл. США		ВВП на одну особу у постійних цінах 2005 р., долл. США	
	1990	2010	1990	2010	1990	2010
Австралія	24,88	21,95	42725,10	79700,10	25036,54	36175,11
Австрія	30,51	30,72	22305,96	33537,22	29052,35	40099,97
Азербайджан	44,69	42,45	1194,74	2831,04	1668,86	3126,72
Албанія	19,69	25,02	562,06	1073,61	1710,17	3685,57
Алжир	13,15	9,72	6676,61	11651,13	2576,61	3233,18
Ангола	52,59	57,52	1598,89	5037,12	1436,83	2373,77
Аргентина	37,05	38,79	12948,25	29447,58	3956,11	7143,50
Бангладеш	31,12	32,00	3430,94	9323,65	323,72	614,95
Бельгія	17,63	18,33	28424,64	41219,11	28517,66	37745,50
Бенін	29,20	16,97	229,03	523,34	457,94	550,32
Білорусь	23,89	26,08	2372,95	4293,43	2328,93	4524,16
Болгарія	20,34	22,46	2492,47	3372,17	2858,90	4559,70
Бразилія	13,36	11,94	59882,40	110845,91	3981,72	5580,97
Буркіна Фасо	44,15	47,99	239,10	734,70	271,37	469,99
Великобританія	18,01	19,22	164759,76	247749,71	28780,21	39471,73
Венесуела	16,63	11,25	10431,55	17455,09	5252,03	6019,88
В'єтнам	21,76	22,87	1989,17	7828,22	301,31	900,49
Вірменія	49,15	56,56	406,33	591,83	1146,31	1997,05
Габон	55,87	47,30	736,20	999,17	7731,04	6479,97
Гана	22,46	16,74	550,90	1471,26	376,60	605,02
Гватемала	39,62	36,52	1566,12	3255,68	1710,01	2209,90
Гвінея	53,02	43,94	172,08	326,76	285,18	296,72
Гвінея-Бісау	64,45	56,50	50,59	68,99	478,97	422,17
Гондурас	28,85	25,05	557,62	1154,61	1137,22	1538,68
Греція	42,27	36,55	16063,10	24419,54	15814,96	21894,15
Грузія	40,72	48,59	1200,03	824,11	2499,02	1850,76
Данія	23,74	24,75	19003,05	26513,44	36964,15	47791,92
Демократична Республіка Конго	34,44	37,77	1765,79	1566,52	505,05	237,57
Джибуті	70,78	75,51	73,30	90,57	1245,79	1090,11
Домініканська республіка	38,05	35,21	1559,87	4525,20	2171,42	4571,84
Еквадор	28,18	26,50	2680,43	4903,57	2623,22	3283,34
Ефіопія	29,54	19,35	691,86	2078,37	143,97	237,36
Єгипет	40,39	50,31	4952,90	12102,15	878,22	1475,13
Ємен	26,48	31,72	785,78	1998,91	656,95	847,28
Замбія	24,50	33,58	523,50	1264,74	642,87	908,75
Зімбабве	34,54	33,97	709,89	520,23	677,06	372,29
Ізраїль	50,51	48,59	6291,02	17706,13	13500,05	23225,42
Індія	4,38	5,88	35024,14	124367,55	402,30	1010,31
Індонезія	14,96	8,02	15009,13	37789,89	827,24	1564,07
Ірак	33,51	27,56	3416,79	6641,47	1954,86	2151,56
Іран	20,05	15,32	10152,25	23945,03	1807,44	3224,77
Ірландія	45,60	39,82	8356,85	21170,80	23781,75	46425,61
Іспанія	15,07	15,98	74405,88	121994,14	19151,88	26191,99
Італія	9,10	8,69	150174,19	182506,50	26476,76	30788,54
Йорданія	34,59	20,83	560,11	1703,82	1766,91	2818,09
Йти	43,95	35,13	161,20	247,73	425,68	387,64
Казахстан	11,87	16,37	5024,26	7724,53	3073,32	4732,71
Камерун	19,65	22,22	1206,72	1914,75	999,74	929,91
Канада	17,97	19,91	77456,12	124002,65	27870,94	36465,71
Кенія	35,14	33,57	1302,04	2392,83	555,33	593,34
Киргизстан	38,26	44,10	306,78	305,63	698,63	561,00
Китай	2,54	2,99	52771,46	386741,85	464,87	2891,08
Колумбія	20,85	24,41	9437,05	18295,10	2753,61	3984,29

Продовж. табл. А.4

Конго	54,34	60,55	433,00	785,27	1814,40	1931,26
Коста-Ріка	48,12	33,48	981,50	2501,78	3170,22	5504,14
Кот-д'Івуар	44,10	43,26	1360,93	1906,44	1118,65	946,98
Куба	27,11	25,05	3853,95	5543,69	3641,95	4902,39
Ліван	57,53	52,59	910,63	3075,17	3368,95	7090,29
Мавританія	50,04	39,59	133,16	279,80	658,02	779,08
Мадагаскар	34,85	30,03	379,24	579,69	328,46	275,00
Македонія	38,33	40,85	622,37	761,02	3117,75	3689,91
Малаві	24,35	31,33	178,66	387,44	189,88	262,32
Малайзія	23,13	28,98	5731,24	17867,51	3147,12	6354,14
Малі	40,18	38,40	262,55	697,17	309,53	459,65
Марокко	22,46	18,66	3527,02	7552,34	1401,45	2315,26
Мексика	25,45	21,94	56172,58	95306,78	6561,50	8034,80
Мозамбік	22,87	15,20	253,56	901,64	189,62	370,72
Молдова	32,06	41,38	596,19	350,21	1613,06	983,17
Монголія	45,89	62,08	184,80	345,39	846,10	1273,25
Намібія	35,56	34,65	398,22	904,25	2813,41	4122,14
Непал	24,82	21,50	422,84	1010,33	225,62	375,92
Нігер	36,78	33,78	234,83	438,16	296,80	268,94
Нігерія	16,79	15,53	5641,92	15901,79	590,05	997,45
Нідерланди	9,15	7,31	46344,76	72569,94	30996,71	43676,33
Нікарагуа	33,93	27,96	387,80	715,41	935,68	1246,86
Німеччина	5,81	5,63	228580,69	303776,94	28776,53	37147,02
Нова Зеландія	30,20	33,72	7001,41	12119,50	21026,51	27856,43
Норвегія	22,42	23,21	19288,97	32326,27	45477,06	66117,01
Оман	29,52	34,24	1895,79	4116,41	10461,48	13983,57
Пакистан	21,04	22,22	5831,43	12951,75	541,92	761,67
Панама	63,31	62,80	764,31	2260,33	3093,11	6243,14
Папуа-Нова Гвінея	31,33	34,89	292,64	649,86	703,82	949,05
ПАР	19,37	24,97	17839,53	30021,35	5068,05	5910,67
Парагвай	52,71	53,99	626,43	1114,82	1486,64	1795,23
Перу	38,91	39,79	4144,25	10460,47	1898,71	3561,18
Польща	6,97	7,32	18144,92	38294,99	4761,10	10066,29
Португалія	53,49	43,84	14221,59	20343,37	14245,50	19240,68
Пуерто Ріко	71,16	71,20	5234,59	7507,76	14799,51	20173,86
Республіка Корея	33,15	24,67	37849,87	109869,36	8829,13	22236,10
Російська Федерація	8,27	10,83	84306,36	90926,58	5685,16	6365,20
Румунія	16,40	16,05	8863,70	11408,90	3820,26	5634,89
Сальвадор	36,85	27,18	970,19	1834,13	1847,25	3037,49
Саудівська Аравія	18,74	23,36	19779,57	42514,78	12089,13	15134,85
Сенегал	48,06	53,56	511,80	1036,60	681,11	800,05
Сполучені Штати Америки	8,39	7,28	823751,85	1359925,81	32999,84	43961,17
Судан	41,23	38,30	1132,15	3749,35	439,31	812,05
Сьєрра-Леоне	39,82	40,49	147,98	212,68	376,42	368,21
Таджикистан	35,02	35,63	380,63	318,14	718,55	419,62
Тайланд	35,37	28,06	8892,38	21009,04	1571,57	3150,16
Танзанія	30,63	30,61	885,73	2274,02	357,46	520,69
Туніс	31,23	27,33	1658,13	4058,09	2033,42	3847,59
Туреччина	20,50	24,90	27067,27	56509,86	5012,96	7814,90
Туркменістан	24,90	27,36	804,02	1327,27	2191,98	2632,43
Уганда	38,87	32,37	346,56	1327,48	199,35	400,45
Узбекистан	25,44	21,98	1122,14	2157,38	547,12	755,32
Україна	7,46	8,87	13703,18	9057,67	2640,71	1974,61
Уругвай	55,96	52,12	1231,41	2319,34	3959,53	6873,31
Філіппіни	26,49	28,12	6210,30	13113,82	1002,51	1409,50
Фінляндія	22,01	25,02	14359,54	21291,87	28797,24	39698,81
Франція	22,16	21,12	165006,95	228988,75	28200,14	35214,13
Центральноафриканська Республіка	43,53	42,44	109,82	156,58	373,81	352,27
Чад	38,50	40,27	243,52	842,52	408,73	708,21

Продовж. табл. А.4

Чеська Республіка	15,61	16,31	10676,68	15334,90	10332,24	14640,34
Чилі	41,95	41,26	5445,91	14765,55	4144,15	8677,94
Швейцарія	20,59	20,57	33578,84	45492,95	50001,85	58138,63
Швеція	14,60	17,04	27668,79	42087,07	32327,76	44877,91
Шрі Ланка	19,09	18,04	1208,31	3325,37	710,14	1610,12
Японія	34,41	31,95	385126,13	464846,91	31174,96	36296,32

Джерело: розроблено автором за даними: [185, 286, 298]

Чисельність населення та обсяг ВДВ міст і районів України у 2010 та 2016 рр.

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Вінницька область	м. Вінниця	369,4	372,7	10702,1	12380,0
	м. Жмеринка	35,5	34,7	151,8	160,6
	м. Козятин	25,4	24,9	150,9	302,0
	м. Ладижин	22,6	23,9	70,4	1771,8
	м. Могилів-Подільський	32,3	31,4	207,4	104,2
	м. Хмільник	28,1	28,1	192,3	215,9
	Барський район	54,7	52,0	292,4	329,3
	Бершадський район	63,2	59,2	545,3	366,2
	Вінницький район	76,4	80,9	1187,6	1580,3
	Гайсинський район	59,5	56,8	403,2	820,2
	Жмеринський район	36,5	34,2	157,2	242,6
	Іллінецький район	38,8	37,3	510,9	735,9
	Калинівський район	60,0	57,9	712,1	669,0
	Козятинський район	41,7	39,6	280,7	453,5
	Крижопільський район	35,6	33,4	817,0	1339,1
	Липовецький район	40,2	37,7	144,9	204,3
	Літинський район	37,4	35,4	267,2	314,0
	Могилів-Подільський район	35,0	33,0	63,7	154,6
	Мурованокуриловецький район	27,8	25,3	60,3	182,1
	Немирівський район	52,5	49,0	1387,7	329,4
	Оратівський район	23,1	21,2	83,5	234,2
	Піщанський район	22,2	20,9	147,0	89,2
	Погребіщенський район	32,6	29,9	135,5	170,1
	Теплицький район	30,7	28,2	90,5	155,1
	Тиврівський район	44,0	42,3	357,2	414,5
	Томашпільський район	35,4	33,3	219,8	273,8
	Тростянецький район	37,8	35,6	260,5	203,5
	Тульчинський район	58,4	55,4	651,5	1070,3
	Хмільницький район	39,0	36,3	320,5	547,9
	Чернівецький район	23,5	21,3	66,2	88,5
	Чечельницький район	23,1	21,2	71,5	121,4
	Шаргородський район	59,5	57,1	287,7	294,2
	Ямпільський район	42,5	40,0	117,5	130,1
Волинська область	м. Луцьк	211,3	217,0	9627,5	11280,9
	м. Володимир-Волинський	38,8	39,1	387,1	119,2
	м. Ковель	68,0	69,3	313,4	261,3
	м. Нововолинськ	57,8	57,4	528,6	633,3
	Володимир-Волинський район	25,7	25,3	177,7	297,2
	Горохівський район	53,8	51,6	128,6	197,1
	Іваничівський район	33,2	32,0	65,1	182,5
	Камінь-Каширський район	62,4	64,2	30,2	35,3
	Ківерцівський район	64,0	63,9	241,4	289,7
	Ковельський район	40,7	40,4	51,2	118,2
	Локачинський район	23,2	22,2	85,6	42,6
	Луцький район	60,1	63,9	1027,5	1348,0
	Любешівський район	35,8	36,0	15,8	20,7

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Волинська область	Любомльський район	40,0	39,4	36,0	26,5
	Маневицький район	55,3	54,5	75,2	74,0
	Ратнівський район	51,7	52,2	41,4	42,7
	Рожищенський район	40,5	39,3	75,4	112,9
	Старовижівський район	31,1	30,4	12,7	11,6
	Турійський район	26,7	26,1	20,3	74,8
	Шацький район	17,2	16,9	16,2	10,2
Дніпропетровська область	м. Дніпро	1010,4	978,9	53959,6	39716,0
	м. Вільногірськ	23,8	23,5	217,0	135,8
	м. Кам'янське	250,3	244,2	6292,3	5846,2
	м. Жовті Води	48,2	46,4	678,7	527,8
	м. Кривий Ріг	667,7	639,0	21558,7	18038,1
	м. Марганець	49,1	48,8	249,8	206,8
	м. Нікополь	122,8	113,9	3861,8	2649,3
	м. Новомосковськ	70,2	71,1	1063,3	526,6
	м. Покров	43,7	41,8	462,4	310,1
	м. Павлоград	110,9	107,7	2352,2	2481,7
	м. Першотравенськ	29,1	28,7	108,4	104,7
	м. Синельникове	31,6	31,1	160,1	186,0
	м. Тернівка	28,9	28,7	64,6	14,0
	Апостолівський район	57,8	55,2	79,6	123,0
	Васильківський район	34,0	32,3	44,3	208,2
	Верхньодніпровський район	54,5	53,1	223,4	252,3
	Дніпровський район	83,1	84,5	5052,7	8900,2
	Криворізький район	44,6	45,2	409,3	355,7
	Криничанський район	36,7	35,2	101,3	194,4
	Магдалинівський район	35,2	33,7	233,0	343,5
	Межівський район	25,3	23,7	34,9	81,7
	Нікопольський район	42,7	40,4	408,5	357,0
	Новомосковський район	74,6	73,9	540,4	781,8
	Павлоградський район	29,1	27,6	64,8	109,1
	Петриківський район	25,5	25,4	74,6	382,6
	Петропавлівський район	29,1	26,3	28,4	82,0
	Покровський район	37,0	34,5	77,3	123,3
	П'ятихатський район	46,7	44,8	38,3	68,6
	Синельниківський район	39,3	38,0	116,5	152,1
	Солонянський район	39,7	38,5	184,5	277,3
	Софіївський район	23,6	21,8	22,2	62,7
	Томаківський район	26,3	25,0	71,1	142,3
	Царичанський район	27,9	27,0	38,6	132,0
	Широківський район	28,2	27,1	49,4	145,0
	Юр'ївський район	14,0	13,2	81,1	281,5
Житомирська область	м. Житомир	271,8	267,4	8292,5	7241,4
	м. Бердичів	79,4	76,7	798,3	591,6
	м. Коростень	65,4	64,3	969,3	1338,0
	м. Малин	27,0	26,5	574,6	488,1
	м. Нов.-Волинський	56,1	56,3	730,2	422,9
	Андрушівський район	35,2	33,4	327,8	476,7
	Баранівський район	42,4	40,0	126,9	169,7
	Бердичівський район	29,8	28,2	123,0	225,1

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Житомирська область	Брусилівський район	16,0	15,1	103,8	105,0
	Хорошівський район	35,8	35,0	139,5	308,3
	Ємільчинський район	35,7	33,1	127,6	227,7
	Житомирський район	69,6	72,0	834,7	1120,8
	Коростенський район	29,1	26,5	209,6	2738,8
	Коростишівський район	41,3	40,5	193,5	218,9
	Лугинський район	17,8	16,5	70,1	38,8
	Любарський район	28,4	26,8	87,4	272,8
	Малинський район	20,3	18,7	354,6	257,1
	Народицький район	9,7	9,4	29,5	66,1
	Нов.-Волинський район	47,8	45,4	904,4	1183,4
	Овруцький район	60,3	56,2	349,0	998,4
	Олевський район	42,2	41,6	178,8	131,4
	Попільнянський район	33,6	31,5	332,4	719,1
	Радомишльський район	37,5	37,6	287,9	626,8
	Романівський район	29,8	28,3	124,2	190,9
	Ружинський район	29,4	27,1	157,0	194,7
	Пулинський район	23,9	22,9	26,0	98,0
	Черняхівський район	30,9	28,5	157,9	164,6
	Чуднівський район	37,0	35,0	146,4	233,4
Закарпатська область	м. Ужгород	116,4	114,0	4827,4	3409,1
	м. Берегово	24,9	24,2	291,3	318,3
	м. Мукачево	84,0	86,0	3211,6	3518,8
	м. Хуст	31,5	31,7	212,2	389,1
	м. Чоп	8,9	8,9	183,2	88,1
	Берегівський район	51,8	51,1	106,6	166,9
	Великоберезнянський район	26,5	26,6	39,7	79,8
	Виноградівський район	118,2	121,1	429,3	494,6
	Воловецький район	24,3	24,3	29,1	39,0
	Іршавський район	98,9	100,3	113,3	131,2
	Міжгірський район	48,3	48,0	55,3	76,8
	Мукачівський район	100,5	100,9	506,2	867,4
	Перечинський район	31,1	31,9	301,8	406,8
	Рахівський район	90,6	92,7	146,1	221,6
	Свалявський район	54,2	54,7	342,4	438,5
	Тячівський район	172,7	175,4	153,3	709,0
	Ужгородський район	68,2	71,3	2858,3	2717,4
	Хустський район	95,2	95,7	65,1	116,9
Запорізька область	м. Запоріжжя	778,6	750,7	30212,0	26307,2
	м. Бердянськ	120,5	116,2	1163,7	1117,3
	м. Енергодар	54,4	54,3	149,4	85,8
	м. Мелітополь	157,4	155,0	862,1	841,3
	м. Токмак	33,5	31,9	78,1	64,0
	Бердянський район	26,9	25,2	130,8	146,1
	Василівський район	66,5	63,5	643,1	578,2
	Великобілозерський район	8,4	7,9	34,0	60,4
	Веселівський район	22,4	21,6	75,9	93,3
	Вільнянський район	48,4	47,2	298,7	445,2
	Гуляйпільський район	28,8	26,8	106,4	167,0
	Запорізький район	57,3	57,5	599,0	218,1

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Запорізька область	Вільнянський район	48,4	47,2	298,7	445,2
	Гуляйпільський район	28,8	26,8	106,4	167,0
	Запорізький район	57,3	57,5	599,0	218,1
	К–Дніпровський район	42,0	40,1	51,2	103,8
	Більмацький район	24,1	22,1	99,3	217,2
	Мелітопольський район	51,1	49,4	174,6	301,1
	Михайлівський район	30,0	29,0	85,4	135,9
	Новомиколаївський район	17,2	15,9	56,0	92,3
	Оріхівський район	48,0	45,8	215,1	218,8
	Пологівський район	42,8	40,2	718,7	1689,2
	Приазовський район	29,1	27,3	102,8	174,6
	Приморський район	31,6	30,1	72,4	153,2
	Розівський район	9,7	8,8	21,6	33,0
	Токмацький район	24,2	22,4	75,6	112,1
	Чернігівський район	18,6	17,1	44,3	89,9
	Якимівський район	35,1	33,6	53,6	117,6
Івано-Франківська область	м. Івано-Франківськ	240,8	254,5	9576,0	10386,0
	м. Болехів	21,4	21,5	95,2	125,6
	м. Калуш	67,4	67,1	1370,0	1205,7
	м. Коломия	61,2	60,9	251,9	407,8
	м. Яремче	22,2	23,2	199,0	420,0
	Богородчанський район	69,4	69,9	134,0	126,7
	Верховинський район	29,5	30,7	17,3	32,4
	Галицький*** район	62,0	59,2	122,9	150,8
	Городенківський район	56,2	53,2	251,4	497,9
	Долинський район	69,3	69,5	369,3	368,6
	Калуський район	60,7	59,0	170,7	457,2
	Коломийський район	101,3	99,0	170,6	357,5
	Косівський район	88,2	88,1	43,0	55,2
	Надвірнянський район	113,6	115,2	2756,1	537,8
	Рогатинський район	44,5	40,7	624,7	915,5
	Рожнятівський район	73,7	72,7	219,7	349,1
	Снятинський район	66,2	65,0	310,8	226,0
	Тисменицький район	83,3	83,0	950,6	1458,3
	Тлумацький район	49,5	47,6	41,8	426,4
Київська область	м. Березань	16,6	16,5	166,5	171,2
	м. Біла Церква	209,3	207,7	1537,2	1747,0
	м. Бориспіль	57,9	60,6	2773,6	1582,5
	м. Бровари	95,5	100,9	1906,4	2025,6
	м. Буча	27,5	32,0	267,4	231,8
	м. Васильків	36,4	37,3	688,6	492,6
	м. Ірпінь	103,7	86,8	825,4	1363,3
	м. П.-Хмельницький	28,1	27,5	423,0	127,7
	м. Ржищів	7,6	7,4	15,1	14,9
	м. Славутич	24,5	25,1	167,3	130,6
	м. Фастів	48,6	46,9	588,7	317,9
	Баришівський район	37,2	35,6	173,1	274,6
	Білоцерківський район	49,9	49,9	528,0	524,6
	Богуславський район	36,5	34,4	84,6	105,2
	Бориспільський район	52,4	52,4	2551,0	1579,0

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Київська область	Бородянський район	57,0	57,5	277,2	247,3
	Броварський район	68,6	67,4	1534,2	1535,9
	Васильківський район	58,3	57,6	1719,8	859,7
	Вишгородський район	71,7	73,2	3236,1	2364,1
	Володарський район	18,7	17,5	116,6	135,3
	Згурівський район	18,2	16,3	115,2	146,4
	Іванківський район	31,4	29,8	110,0	98,1
	Кагарлицький район	34,6	33,1	232,9	251,7
	К.-Святошинський район	154,9	177,6	11198,2	15844,1
	Макарівський район	39,1	36,4	277,8	335,4
	Миронівський район	35,6	34,2	3181,0	3342,3
	Обухівський район	68,6	69,2	1564,2	2059,2
	П.-Хмельницький район	30,3	28,1	175,9	321,9
	Поліський район	5,5	5,7	4,1	12,2
	Рокитнянський район	29,0	27,0	262,0	428,2
	Сквирський район	39,4	37,4	1250,9	556,7
	Ставищенський район	24,1	22,1	116,3	179,0
	Таращанський район	30,6	27,9	62,7	93,2
	Тетіївський район	32,7	31,9	102,9	202,8
	Фастівський район	32,0	30,8	170,3	70,8
	Яготинський район	34,6	32,7	268,1	465,1
Кіровоградська область	м. Кропивницький	244,4	238,2	8816,9	7713,4
	м. Знам'янка	30,1	28,2	74,5	140,7
	м. Олександрія	91,0	90,8	560,4	472,6
	м. Світловодськ	55,2	53,0	826,4	2277,2
	Бобринецький район	27,1	25,7	60,3	167,5
	Вільшанський район	13,5	12,5	31,0	83,0
	Гайворонський район	39,9	37,8	115,3	163,9
	Голованівський район	32,9	30,8	294,7	400,0
	Добровеличківський район	36,3	33,8	151,2	320,2
	Долинський район	35,6	34,1	144,4	336,0
	Знам'янський район	24,8	22,7	135,8	290,0
	Кіровоградський район	37,7	37,1	562,8	762,3
	Компаніївський район	15,9	15,4	39,8	221,8
	Маловисківський район	45,9	43,1	111,0	367,8
	Новгородківський район	16,3	15,5	124,5	206,7
	Новоархангельський район	26,1	24,5	146,1	213,9
	Новомиргородський район	30,2	28,4	178,2	376,0
	Новоукраїнський район	44,4	41,7	350,0	561,5
	Олександрівський район	29,9	27,1	140,7	294,9
	Олександрійський район	37,7	35,2	632,4	1030,4
	Онуфріївський район	19,2	18,2	50,2	135,1
	Петрівський район	25,7	24,0	144,9	273,5
	Світловодський район	13,5	12,2	87,2	216,2
	Благовіщенський район	24,2	22,6	69,0	155,3
	Устинівський район	13,9	13,0	72,2	151,1
Львівська область	м. Львів	760,9	758,5	23302,9	24504,6
	м. Борислав	37,2	36,4	236,3	134,7
	м. Дрогобич	98,9	97,6	1849,9	596,2

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Львівська область	м. Моршин	6,1	5,9	227,5	250,3
	м. Новий Розділ	28,5	28,8	81,2	224,0
	м. Самбір	35,0	35,0	218,2	172,5
	м. Стрий	60,3	59,3	612,3	353,8
	м. Трускавець	29,8	28,9	453,6	311,0
	м. Червоноград	82,8	81,4	1100,8	528,2
	Бродівський район	60,7	59,0	191,7	170,0
	Буський район	46,5	46,4	265,7	339,5
	Городоцький район	69,6	69,2	390,7	892,8
	Дрогобицький район	74,4	74,7	49,0	64,2
	Жидачівський район	72,1	67,7	414,3	851,9
	Жовківський район	109,4	110,5	761,6	678,0
	Золочівський район	70,3	69,4	217,7	216,6
	Кам'янка-Бузький район	57,6	57,3	760,9	1263,2
	Миколаївський район	63,5	63,2	402,7	476,5
	Мостиський район	57,4	57,1	139,8	131,5
	Перемишлянський район	40,7	38,7	76,0	486,7
	Пустомитівський район	112,1	118,2	2399,7	3025,9
	Радехівський район	48,9	47,6	703,2	939,1
	Самбірський район	69,8	68,2	113,8	57,2
	Сколівський район	47,1	47,6	96,2	251,7
	Сокальський район	93,9	92,5	524,0	602,9
	Старосамбірський район	78,4	77,8	68,4	96,9
	Стрийський район	62,0	61,9	288,8	493,5
	Турківський район	50,4	49,8	49,8	169,2
	Яворівський район	122,9	125,6	993,5	1172,7
Миколаївська область	м. Миколаїв	500,0	490,8	16509,7	14304,5
	м. Вознесенськ	37,2	35,2	477,5	242,2
	м. Очаків	14,9	14,4	17,0	46,2
	м. Первомайськ	67,1	66,1	272,9	256,1
	м. Южноукраїнськ	40,1	40,2	147,9	137,9
	Арбузинський район	21,2	19,9	137,1	200,1
	Баштанський район	38,7	37,5	294,9	248,9
	Березанський район	24,0	23,2	188,4	179,3
	Березнегуватський район	21,2	20,2	50,7	96,1
	Братський район	18,8	17,8	70,7	131,2
	Веселинівський район	24,2	22,9	113,1	239,4
	Вознесенський район	31,7	30,2	59,7	348,7
	Врадіївський район	18,5	17,4	34,3	55,8
	Доманівський район	26,4	25,3	43,8	121,2
	Єланецький район	16,1	15,4	87,3	210,6
	Вітовський район	51,6	50,2	1536,6	3142,3
	Казанківський район	20,8	19,5	40,7	102,4
	Кривоозерський район	25,7	24,6	93,8	129,6
	Миколаївський район	31,4	30,1	255,1	256,5
	Новобузький район	32,1	30,9	65,5	111,5
	Новоодеський район	34,6	33,3	268,8	228,3
	Очаківський район	16,0	15,3	256,6	402,5
	Первомайський район	31,8	29,9	180,4	277,3
	Снігурівський район	42,3	40,0	148,5	215,9

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Одеська область	м. Одеса	1009,7	1010,8	34755,9	34125,0
	м. Білгород-Дністровський	57,2	57,0	492,5	492,3
	м. Ізмаїл	75,2	71,7	819,5	1127,0
	м. Чорноморськ	71,0	72,5	3977,6	2722,0
	м. Подільськ	40,6	40,7	139,4	142,7
	м. Теплодар	10,1	10,2	48,0	20,3
	м. Южне	28,6	32,2	2639,0	3685,1
	Ананівський район	28,5	26,6	48,0	106,7
	Арцизький район	46,5	45,0	142,3	384,1
	Балтський*** район	43,6	41,0	78,3	167,2
	Березівський район	34,1	33,7	86,6	153,4
	Білгород-Дністровський район	60,2	60,5	381,8	653,2
	Біляївський*** район	93,9	94,0	510,9	878,8
	Болградський район	69,4	68,5	137,2	304,7
	Великомихайлівський район	31,0	30,8	70,1	149,0
	Іванівський район	27,0	26,5	67,0	104,6
	Ізмаїльський район	52,1	51,4	100,0	155,8
	Кілійський район	53,9	51,9	112,1	279,0
	Кодимський район	30,8	29,1	27,4	88,4
	Комінтернівський район	69,4	71,2	1357,7	1655,9
	Подільський район	28,2	26,5	84,6	131,3
	Окнянський район	20,6	20,1	48,0	109,1
	Любашівський район	31,2	30,4	57,7	172,9
	Миколаївський район	16,8	15,9	22,0	106,0
	Овідіопольський район	69,9	81,8	1472,9	1372,7
	Ренійський район	43,6	37,1	63,3	157,7
	Роздільнянський район	51,7	58,2	406,4	135,9
	Савранський район	20,0	18,9	43,8	96,6
	Саратський район	46,1	45,0	171,8	593,5
	Тарутинський район	42,1	41,3	89,3	275,7
	Татарбунарський район	39,2	38,8	65,0	232,3
	Захарівський район	20,1	20,1	74,3	38,8
	Ширяївський район	27,5	27,0	74,9	159,7
Полтавська область	м. Полтава	299,7	292,0	9398,6	8112,9
	м. Горішні Плавні	51,9	54,5	2938,7	3217,2
	м. Кременчук	227,3	222,3	17230,1	10334,6
	м. Лубни	48,3	46,2	369,6	442,9
	м. Миргород	41,3	40,2	325,7	265,9
	Великобагачанський район	26,6	24,7	139,9	321,3
	Гадяцький*** район	56,9	53,1	988,5	1351,4
	Глобинський район	48,5	43,4	715,5	1452,4
	Гребінківський район	23,5	22,4	33,7	101,5
	Диканський район	19,8	18,8	190,9	569,7
	Зіньківський район	37,0	34,3	87,1	268,1
	Карлівський район	36,6	33,8	232,0	367,9
	Кобеляцький район	45,5	41,9	209,5	223,6
	Козельщинський район	20,9	19,3	189,3	197,6
	Котелевський район	20,1	19,6	104,6	183,3
	Кременчуцький район	41,1	39,9	175,3	234,1
	Лохвицький район	45,7	42,5	659,6	1399,9

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Полтавська область	Лубенський район	34,2	31,5	52,9	100,0
	Машівський район	16,5	19,4	549,4	502,0
	Миргородський район	34,6	31,4	138,3	261,5
	Новосанжарський район	36,2	34,2	100,6	499,2
	Оржицький район	25,5	23,9	137,1	338,9
	Пирятинський район	33,3	31,3	396,5	341,9
	Полтавський район	66,6	66,9	313,3	370,8
	Решетилівський район	27,2	26,2	175,6	194,8
	Семенівський район	27,4	25,0	116,6	219,4
	Хорольський район	36,9	34,2	227,7	387,0
	Чорнухинський район	12,6	11,2	15,7	18,9
	Чутівський район	24,1	22,7	42,1	141,8
	Шишацький район	21,5	20,2	331,2	392,2
Рівненська область	м. Рівне	249,7	247,4	7496,4	6867,5
	м. Дубно	38,0	38,0	1136,1	1086,1
	м. Вараш	41,0	42,2	181,7	118,4
	м. Острог	15,5	15,7	59,5	40,9
	Березнівський район	62,7	64,0	281,2	258,4
	Володимирецький район	61,5	65,0	125,1	87,5
	Гощанський район	36,0	35,2	210,2	263,3
	Демидівський район	15,0	14,5	16,3	35,1
	Дубенський район	45,9	45,6	204,6	423,0
	Дубровицький район	48,4	47,9	91,3	84,7
	Зарічненський район	34,9	35,3	31,7	34,2
	Здолбунівський район	56,9	57,0	507,0	474,3
	Корецький район	34,8	33,6	36,2	79,1
	Костопільський район	64,3	64,4	770,7	962,1
	Млинівський район	38,8	37,6	320,9	531,5
	Острозький район	29,2	28,6	83,9	138,1
	Радивилівський район	37,9	37,3	239,5	475,5
	Рівненський район	88,8	92,4	1177,4	1466,8
	Рокитнівський район	53,1	57,2	316,4	230,3
	Сарненський район	99,9	104,1	748,7	772,3
Сумська область	м. Суми	271,7	268,5	9082,4	8555,5
	м. Глухів	35,0	33,8	157,9	127,0
	м. Конотоп	89,5	91,7	823,7	799,2
	м. Лебедин	26,3	26,1	228,1	142,5
	м. Охтирка	49,2	48,7	202,8	224,1
	м. Ромни	44,2	40,9	335,1	317,7
	м. Шостка	80,4	76,6	1055,8	816,8
	Білопільський район	54,1	50,2	131,4	562,2
	Буринський район	28,0	24,6	40,4	221,4
	Великописарівський район	21,0	18,9	67,8	173,3
	Глухівський район	25,6	22,7	105,1	254,9
	Конотопський район	32,1	28,6	224,1	328,0
	Краснопільський район	30,0	28,4	112,7	205,7
	Кролевецький район	40,9	38,0	230,1	277,5
	Лебединський район	22,2	19,6	88,4	262,6

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Сумська область	Липоводолинський район	20,6	18,6	196,4	367,8
	Недригайлівський район	26,4	24,2	46,6	90,8
	Охтирський район	27,9	26,3	107,8	192,7
	Путивльський район	29,9	27,5	89,8	178,7
	Роменський район	37,1	32,7	120,9	390,9
	Середино-Будський район	17,7	16,3	37,7	103,4
	Сумський район	63,0	62,9	316,9	732,5
	Тростянецький район	37,6	34,8	2451,3	1949,9
	Шосткинський район	21,8	20,4	81,8	169,3
	Ямпільський район	25,9	23,6	96,6	91,7
Тернопільська область	м. Тернопіль	217,5	217,9	6914,9	7297,4
	Бережанський*** район	42,5	40,8	96,8	100,5
	Борщівський район	70,0	67,0	233,9	289,6
	Бучацький район	63,9	63,5	253,1	309,3
	Гусятинський район	63,0	60,0	537,2	391,1
	Заліщицький район	49,1	46,6	133,2	184,3
	Збарзький район	58,9	57,6	157,2	538,1
	Зборівський район	44,0	41,5	185,6	270,6
	Козівський район	39,7	37,9	170,8	183,3
	Кременецький*** район	69,6	68,3	215,4	338,0
	Лановецький район	30,6	29,6	109,8	157,9
	Монастириський район	30,7	27,8	52,5	67,0
	Підволочиський район	43,8	42,3	460,3	477,5
	Підгаєцький район	20,1	18,4	85,2	53,2
	Теребовлянський район	67,9	65,5	377,0	721,5
	Тернопільський район	64,3	67,2	818,1	1372,7
	Чортківський*** район	76,6	73,8	586,3	580,7
	Шумський район	34,3	33,4	110,7	287,6
Харківська область	м. Харків	1449,4	1439,0	44296,8	36500,7
	м. Ізюм	52,6	49,4	89,5	148,0
	м. Куп'янськ	58,5	56,5	569,6	465,4
	м. Лозова	59,3	65,6	719,9	269,4
	м. Люботин	21,9	24,2	48,3	129,8
	м. Первомайський	30,9	30,4	72,4	422,2
	м. Чугуїв	32,4	33,3	202,1	1245,6
	Балаклійський район	84,8	81,9	828,8	505,6
	Барвінківський район	25,0	21,4	41,8	209,7
	Близнюківський район	21,0	19,0	50,3	122,0
	Богодухівський район	40,5	39,0	128,7	301,8
	Борівський район	18,0	16,9	29,8	185,3
	Валківський район	32,7	31,8	72,7	167,8
	Великобурлуцький район	23,8	22,4	165,3	262,9
	Вовчанський район	48,9	46,6	351,9	467,9
	Дворічанський район	18,8	17,6	42,9	168,9
	Дергачівський район	95,0	95,0	1150,9	1878,9
	Зачепилівський район	16,2	15,3	22,6	66,5
	Зміївський район	73,3	71,7	214,3	355,6
	Золочівський район	28,0	26,3	78,0	188,4

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Харківська область	Ізюмський район	18,8	17,2	118,3	134,4
	Кегичівський район	21,8	21,0	200,9	246,3
	Коломацький район	7,7	7,0	81,2	102,5
	Красноградський район	46,0	44,6	163,6	299,3
	Краснокутський район	29,5	28,1	59,1	175,2
	Куп'янський район	26,2	24,6	60,9	238,8
	Лозівський район	30,9	28,9	98,0	197,5
	Нововодолазький район	35,2	32,8	184,4	324,4
	Первомайський район	17,1	15,8	62,2	206,4
	Печенізький район	10,6	10,0	23,0	54,2
	Сахновщинський район	22,7	21,1	57,1	69,2
	Харківський район	183,0	179,9	6527,5	7901,8
	Чугуївський район	47,1	46,7	984,8	775,1
	Шевченківський район	21,3	20,4	75,5	147,1
Херсонська область	м. Херсон	330,2	331,5	10117,1	8934,6
	м. Каховка	37,4	36,6	681,1	902,1
	м. Нова Каховка	63,9	67,5	951,0	1089,2
	Бериславський район	49,9	47,6	228,9	354,0
	Білозерський район	67,5	66,2	212,2	237,0
	Великопетиський район	17,6	16,6	44,4	140,4
	Великоолександрівський район	27,0	25,7	49,4	148,4
	Верхньорогачицький район	12,7	11,8	18,6	47,1
	Високопільський район	15,6	15,0	28,3	110,1
	Генічеський район	61,7	59,6	116,8	292,5
	Голопристанський*** район	61,8	60,2	201,0	462,5
	Горностаївський район	20,2	19,6	84,2	128,4
	Іванівський район	14,9	13,8	46,5	75,6
	Каланчацький район	22,3	21,4	109,6	152,0
	Каховський район	36,5	35,8	108,0	486,3
	Нижньосірогоський район	16,9	15,8	29,5	104,3
	Нововоронцовський район	22,3	21,2	66,8	90,1
	Новотроїцький район	37,6	35,5	178,8	340,4
	Скадовський район	48,6	47,6	193,4	249,5
Хмельницька область	Олешківський район	72,7	71,5	272,4	564,4
	Чаплинський район	36,2	35,1	188,2	273,9
	м. Хмельницький	262,1	268,5	7001,2	6586,4
	м. Кам'янець-Подільський	102,9	100,5	717,9	884,4
	м. Нетішин	36,2	37,0	136,5	69,3
	м. Славута	35,4	36,0	1035,7	1038,2
	м. Старокостянтинів	34,8	35,2	471,9	487,5
	м. Шепетівка	43,6	42,5	572,5	542,8
	Білогірський район	28,3	26,7	86,9	125,7
	Вінковецький район	26,4	24,1	64,4	118,0
	Волочиський район	54,0	51,0	475,1	1118,1
	Городоцький район	51,3	47,6	204,6	187,1
	Деражнянський район	33,4	31,8	130,6	226,0
	Дунаєвецький район	65,5	62,0	249,3	319,2
	Ізяславський район	47,0	44,0	280,0	450,4
	Кам'янець-Подільський район	68,7	65,6	909,4	932,0

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Хмельницька область	Красилівський район	54,7	51,5	766,4	770,0
	Летичівський район	30,0	27,8	139,9	327,4
	Новоушицький район	31,2	28,4	71,4	164,0
	Полонський район	46,5	44,2	190,9	178,5
	Славутський район	31,5	29,2	329,0	321,5
	Старокостянтинівський район	31,5	28,6	175,2	843,4
	Старосинявський район	21,8	20,2	57,5	53,8
	Теофіпольський район	28,4	26,8	425,9	567,5
	Хмельницький район	53,0	53,2	811,9	814,7
	Чемеровецький район	43,9	40,5	150,6	196,7
	Шепетівський район	35,5	33,2	429,4	481,3
	Ярмолинецький район	32,9	29,4	92,1	223,6
Черкаська область	м. Черкаси	288,1	282,4	8763,2	8888,1
	м. Ватутіне	18,6	17,3	112,6	73,7
	м. Золотоноша	29,5	29,2	495,6	568,8
	м. Канів	25,8	24,8	520,9	222,7
	м. Сміла	68,6	68,8	246,9	175,2
	м. Умань	87,6	85,5	709,8	614,6
	Городищенський район	43,1	40,2	112,2	168,3
	Драбівський район	37,7	34,7	157,4	221,5
	Жашківський район	39,3	36,6	723,8	783,5
	Звенигородський район	47,4	44,1	155,8	221,0
	Золотоніський район	43,4	40,9	447,6	337,1
	Кам'янський район	30,1	27,0	134,3	189,6
	Канівський район	20,7	18,8	1364,7	1424,7
	Катеринопільський район	25,4	24,0	1194,1	949,0
	Корсунь-Шевченківський район	45,2	42,6	615,9	1041,8
	Лисянський район	24,9	23,4	107,1	96,0
	Маньківський район	29,1	27,3	226,1	314,9
	Монастирищенський район	37,6	36,0	230,0	391,2
	Смілянський район	34,1	31,7	104,4	168,4
	Тальнівський район	36,7	33,7	199,8	265,9
	Уманський район	44,7	42,4	195,5	389,9
	Христинівський район	35,9	34,9	121,6	209,3
	Черкаський район	75,9	75,2	1470,4	1333,4
	Чигиринський район	29,7	26,5	126,5	249,6
	Чорнобаївський район	43,7	40,5	348,4	408,5
	Шполянський район	46,4	42,9	589,6	1060,5
Чернівецька область	м. Чернівці	252,8	266,0	6623,5	7250,6
	м. Новодністровськ	10,7	10,9	249,4	126,3
	Вижницький район	55,9	55,5	106,9	202,6
	Герцаївський район	32,3	33,1	84,2	148,7
	Глибоцький район	72,8	74,1	388,9	193,1
	Заставнівський район	51,5	49,5	184,4	238,2
	Кельменецький район	43,2	40,6	52,4	174,3
	Кіцманський район	70,3	68,8	318,6	280,4
	Новоселицький район	81,0	77,8	405,3	422,4
	Путильський район	25,6	26,4	46,0	69,3
	Сокирянський район	44,8	42,9	122,8	207,6

Регіон	Місто (район)	Чисельність населення		Обсяг ВДВ	
		2010	2016	2010	2016
Чернівецька область	Сторожинецький район	97,3	100,3	261,0	433,9
	Хотинський район	65,2	62,2	262,5	138,2
Чернігівська область	м. Чернігів	297,1	291,6	7364,4	5709,6
	м. Ніжин	74,2	71,1	599,0	403,6
	м. Прилуки	59,0	56,3	2282,6	3825,1
	Бахмацький район	48,3	44,6	402,7	693,3
	Бобровицький район	35,6	32,9	442,5	573,0
	Борзнянський район	35,5	31,4	126,8	235,0
	Варвинський район	17,5	16,1	195,8	762,0
	Городнянський район	30,9	28,2	106,5	119,1
	Ічнянський район	34,7	31,2	487,6	507,1
	Козелецький район	50,9	45,2	166,3	234,8
	Коропський район	26,1	23,1	85,4	126,8
	Корюківський район	29,0	26,8	768,3	385,4
	Куликівський район	19,0	16,8	152,4	357,0
	Менський район	39,6	35,9	237,0	183,1
	Ніжинський район	30,4	27,2	129,9	171,3
	Н.-Сіверський*** район	29,6	26,7	193,5	175,7
	Носівський район	31,7	29,1	199,2	257,0
	Прилуцький район	38,5	35,5	353,7	620,5
	Ріпкинський район	30,7	27,1	92,1	76,6
	Семенівський район	19,2	17,8	60,9	114,7
	Сосницький район	20,8	18,5	56,4	43,3
	Срібнянський район	12,3	11,3	142,8	158,4
	Талалаївський район	14,2	12,9	63,2	67,3
	Чернігівський район	53,6	52,5	260,4	308,8
	Сновський район	25,6	23,6	159,7	164,0
м. Київ	м. Київ	2792,2	2925,8	180510,0	179601,5

Джерело: розроблено автором за даними: [27-47]

Додаток Б

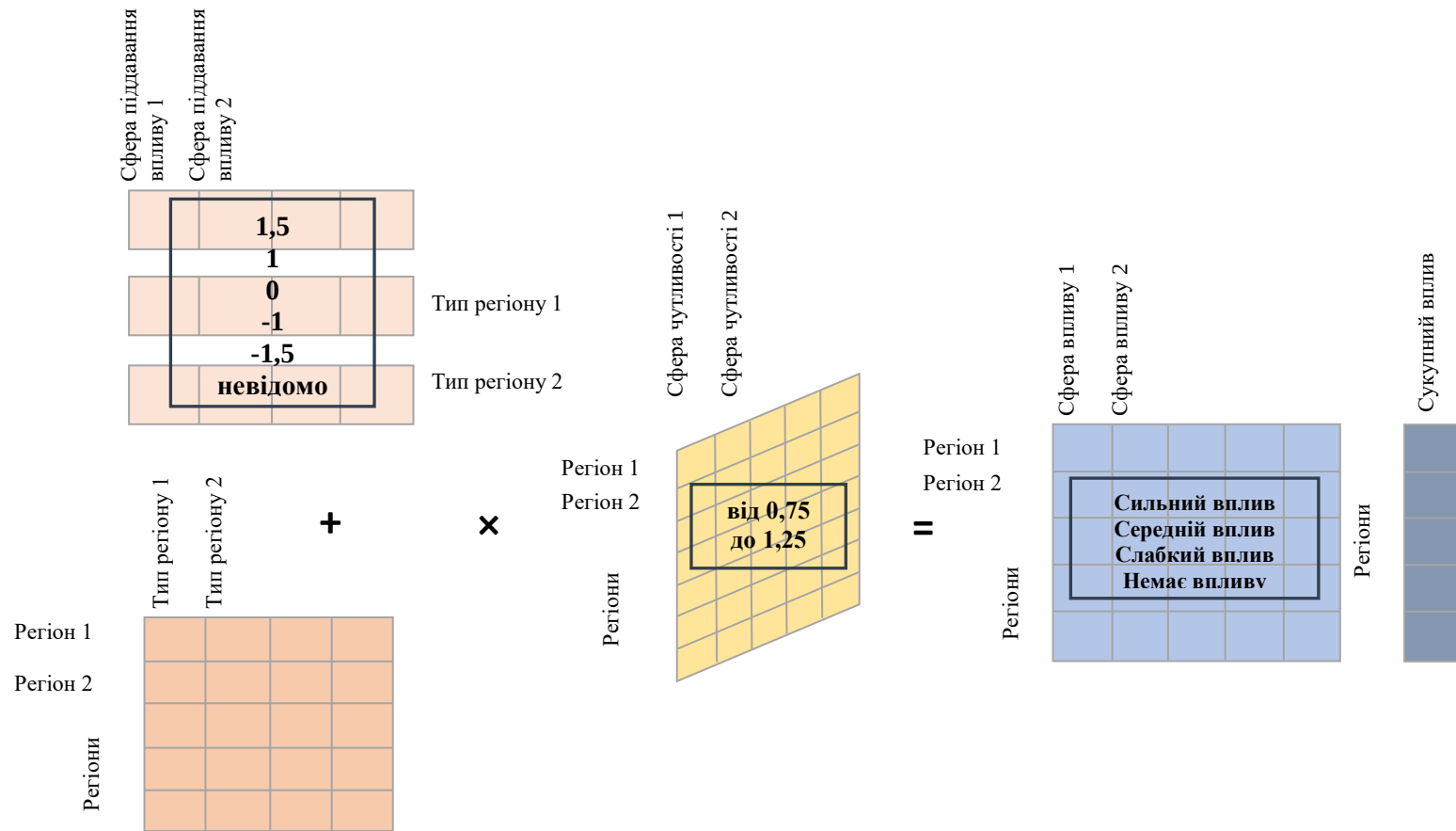

Рис. Б.1. Матриця територіального впливу ESPON

Джерело: [199]

Додаток В

**МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ,
БУДІВНИЦТВА ТА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ**

Департамент з питань місцевого самоврядування та територіальної організації влади

вул. Велика Житомирська, 9, м. Київ, 01601; тел./факс (044) 590-47-88
e-mail: StalennaLS@minregion.gov.ua

25.10.2017 № 8/13-432-17

на № _____ від _____

**Державний науково-дослідний
інститут інформатизації та
моделювання економіки**

**Довідка
про впровадження матеріалів дослідження Голвазіна О.М.**

Департамент з питань місцевого самоврядування та територіальної організації влади Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України розглянув матеріали дослідження аспіранта 3-го року навчання Державного науково-дослідного інституту інформатизації та моделювання економіки Голвазіна О.М. на тему «Вплив фінансової децентралізації, об'єднання та співробітництва територіальних громад на територіальний розвиток України».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані висновки і рекомендації використані при підготовці проекту Плану заходів на 2018-2020 роки в рамках другого етапу реалізації Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року.

Директор Департаменту

С.І. Шаршов

МІНЕКОНОМРОЗВИТКУ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ
ТА МОДЕЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

01014, М. КИЇВ, БУЛЬВАР ДРУЖБИ НАРОДІВ, 38 Тел.: +38 044 495 56 06 / Факс: +38 044 495 56 07 КОД ЄДРПОУ 23395900

06/03/2018 № 01/031

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Голвазіна Олега Миколайовича

у практику роботи ДНДІМЕ та центральних органів державної влади

Довідка видана у підтвердження того, що науково-методичні матеріали, висновки та пропозиції, розроблені та сформульовані в дисертаційній роботі Голвазіна О.М., використані в ході реалізації науково-дослідної теми Інституту «Прогнозування основних показників економічного і соціального розвитку міста Києва на 2018-2020 роки» (№ ДР 0118U003739)

При цьому, зокрема, було використано такі найбільш суттєві положення:

- дослідження поліцентричності розвитку України, за результатами якого виявлено стійкий моноцентричний тренд територіального розвитку, який визначає характер соціальної та економічної динаміки більшості міст і районів України;
- рекомендації щодо заходів сприяння поліцентричному розвитку України в умовах територіальної економічної концентрації.
- пропозиції щодо концептуальної моделі державної політики поліцентричного розвитку України, яка передбачає забезпечення доступності публічних послуг відповідної якості для фізичних та юридичних осіб по всій території країни шляхом створення відповідних інфраструктурних мереж, запровадження стандартизації цих послуг, здійснення децентралізації їх надання;

Ці положення є складовою наукових звітів Інституту за вищезгаданою темою, які були в установленому порядку направлені у Міністерство економіки України, схвалені та використовуються у практичній роботі при підготовці проектів Законів України, Постанов Кабінету Міністрів України.

З повагою,

Директор

Петро Неботов

**ЗАКЛАД ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
„ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИ
КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ ДЕРЖАВНІЙ АДМІНІСТРАЦІЇ”**

01196, м.Київ-196, пл. Лесі Українки, 1, тел. 286-85-63, тел./факс 286-81-59, kyivcenter.courses@gmail.com

Від 26.06.2017 №43-11/154

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукових досліджень
з теми кандидатської дисертації
Голвазіна Олега Миколайовича

Результати дисертаційного дослідження Голвазіна Олега Миколайовича за темою "Поліцентричність територіального розвитку в умовах економічної концентрації", а саме "Механізми просторової інтеграції України" та "Формування інтегрованої політики поліцентричного територіального розвитку" впроваджені у навчальному процесі Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Змістовне освітлення тем дозволяє рекомендувати їх для використання у навчальному процесі перепідготовки працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Директор Центру

С.Ю. Лукін

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА
ННІ «КАРАЗІНСЬКА ШКОЛА БІЗНЕСУ»
61002, м. Харків, вул. Мироносицька, 1
тел. (063) 111-17-29, e-mail: kbs@karazin.ua

24 жовтня 2017р.

№ 17. 169

Наукові положення, що складають наукову новизну кандидатської дисертації аспіранта Державного науково-дослідного інституту інформатизації та моделювання економіки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України Голвазіна Олега Миколайовича «Поліцентричність територіального розвитку в умовах економічної концентрації», розглянуті на методичній комісії ННІ «Каразінська школа бізнесу» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №1 від 20.09.2017 року) та рекомендовані до впровадження у навчальному процесі ННІ «Каразінська школа бізнесу» для підготовки здобувачів вищої освіти ОКР «бакалавр» та «магістр» за спеціальністю 073 «Менеджмент».

Зокрема, удосконалена автором система індикаторів вимірювання поліцентричності рекомендована до використання при викладанні курсу «Макроекономічний аналіз»; методичні підходи до ідентифікації перспективних осередків поліцентричного розвитку із застосуванням оцінювання потенціалу міграційної привабливості територій рекомендовані до використання при викладанні курсу «Регіональна економіка»; концептуальну модель державної політики поліцентричного розвитку України рекомендовано до використання при викладанні курсу «Державне та регіональне управління».

Заступник директора
ННІ «Каразінська школа бізнесу»
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
доктор економічних наук, професор

В. Б. Родченко

Додаток Г

Список публікацій здобувача за темою дисертації***У зарубіжних виданнях***

1. Golvazin O.M. National-level polycentricity of territorial development in Ukraine and OECD countries. East European Science Journal, 2016. vol. 11 (15). PP. 50–55. (0,5 д. а.)

У наукових виданнях, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах

2. Голвазін О. М. Вимірювання динаміки та якісна оцінка поліцентричності територіального розвитку . Молодий вчений, 2015. №7 (22). С. 49–55. (0,86 д. а.)

У наукових фахових виданнях України

3. Голвазін О. М. Вплив фінансової децентралізації на територіальний розвиток України в умовах економічної концентрації. Ефективна економіка, 2016. №6. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801> (0,47 д. а.)

4. Голвазін О. М. Досвід Європейського Союзу щодо реалізації інтегрованої регіональної політики. Вісник Дніпропетровського університету, 2016. №10 (1). Т. 24. С. 112–121. (0,79 д. а.)

5. Голвазін О. М. Концептуальна модель державної політики поліцентричного розвитку України. Бізнес Інформ, 2017. №11. С. 8–13. (0,53 д. а.)

6. Голвазін О. М. Поліцентричність територіального розвитку: економічний аспект. Ефективна економіка, 2015. №2. [Електронний ресурс] – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3801> (0,88 д. а.)

7. Голвазін О. М. Потенціал міграційної привабливості міст України в умовах територіальної економічної концентрації. Бізнес Інформ, 2017. №6. С. 38–44. (0,6 д. а.)

8. Голвазін О. М. Територіальна нерівність у доступі до базових послуг в Україні: сучасний стан і шляхи подолання. Національний інститут стратегічних досліджень: Стратегічні пріоритети, 2016. №3 (40). С. 130–137. (0,82 д. а.)

У виданнях апробаційного характеру

9. Голвазін О. М. Доступ до базових послуг як чинник поліцентричного територіального розвитку. Регіональний розвиток України: проблеми та

перспективи: тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (4 червня 2015 р.). Київ : КНЕУ, 2015. 224 с. (0,13 д. а.)

10. Голвазін О. М. Об'єднання та співробітництво територіальних громад як механізми підвищення спроможності до територіального розвитку. Дванадцяті економіко-правові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Львів, 2016. 108 с. (0,19 д. а.)

11. Голвазін О. М. Світові тенденції територіальної економічної концентрації. Сучасний стан економіки: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції економічного спрямування. Тернопіль, 2015. 114с. (0,14 д. а.)

12. Голвазін О.М. Напрями зменшення територіальної нерівності у доступі до базових послуг в Україні. Сервісна економіка в умовах глобальної конкуренції: правовий та інституційний виміри: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2017. С. 52–55 (0,24 д. а.)

13. Голвазін О.М. Огляд підходів до визначення понять «регіон» та «регіональний розвиток». Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 25 квіт. 2013 р.) : у 2 т. За наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ваценка, С. В. Загороднюка. Київ : НАДУ, 2013. Т. 1. 588 с. (0,15 д. а.)

14. Голвазін О.М. Оцінювання територіального впливу як інструмент формування інтегрованої державної регіональної політики. Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 2017. С. 58–61 (0,19 д. а.)

15. Голвазін О.М. Поліцентричний територіальний розвиток як сфера політики. Досягнення і проблеми сучасної економічної науки: матеріали Міжнар. наук. конф. Тернопіль, 2017. С. 14–17 (0,18 д. а.)

16. Голвазін О.М. Тенденції поліцентричного розвитку України. Економіка, фінанси, облік, маркетинг та менеджмент в Україні та закордоном: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава, 2017. С. 7–9 (0,18 д. а.)